

Монгол улсын Шинжлэх ухааны Академийн Хэл зохиолын хүрээлэн
Монгол улсын их сургуулийн Монгол хэл, соёлын сургууль
Монгол улсын Соёл урлагийн их сургуулийн Соёл урлаг судлалын хүрээлэн

ДОЖООГИЙН ЦЭДЭВ

**"МОНГОЛЫН НУУЦ ТОВЧОО"-НЫ
БЭЛГЭДЭЛ ЗҮЙ**

УЛААНБААТАР
2002

Academy of Sciences of Mongolia, Institute of Language and Literature,
National University of Mongolia, School of Mongolian Language and Culture
Mongolian University of Arts and Culture, Research Institute of Arts and Culture

DOJOOGIIN TSEDEV

SYMBOLISM OF "THE SECRET HISTORY OF THE MONGOLS"

ДОЖООГИЙН ЦЭДЭВ

Монголын эрдэмтэн, зохиолч, улс олон нийтийн зүтгэлтэн Дожоогийн Цэдэв Баянхонгор аймгийн Баян-Овоо суманд төрсөн. Монголын Улсын их сургуулийг 1963 онд төгссөний дараа шинжлэх ухааны болон соёл, утга зохиол, боловсролын салбарт, ялангуяа их сургууль, хүрээлэнд олон жил ажиллаж, 1971 онд дэд эрдэмтний, 1997 онд шинжлэх ухааны докторын зэрэг хамгаалж, 1999 онд профессор цол хүртэж, 2001 онд Монголын Шинжлэх ухааны Академийн Бага чуулганы гишүүн болжээ.

1992-1996 онд Японы Токиогийн Гадаад судлалын их сургуульд багшилсан юм.

"Монгол яруу найргийн уламжлал шинэчлэл" (1973), "Монгол эх бичгийг шинжлэх арга зүйн туршиц" (Токио, 1995) "На.Сайнцогтын Монгол улсад байсан «гар дэвтэр»-ийн шүлгүүд" (Хөх хот, 1999) зэрэг шүүмж судлалын ном, "Айргийн амт" (1970), "Бодол (1979), "Тавын даваа" (1984), "Сэвтээ нь үгүй сэтгэл" (1992) зэрэг үргэлжилсэн үгийн болон яруу найргийн бүтээл нь хэвлэгджээ.

Монголд дэлгэрч түгсэн олон дуу, романсын шүлгийг зохиосон юм.

Эрдэм шинжилгээний бүтээл болон уран зохиол нь Англи, Орос, Япон, Герман, Испани, Франц, Араб, Мажар, Болгар, Вьетнам, Казах зэрэг хэлнээ орчуулагджээ.

Монголын алдарт бичгийн хүн Д.Нацагдорж, С.Буяннэмэх, Ц.Дамдинсүрэн нарын бүтээл туурвил, улс төрийн зүтгэлтэн Ж.Батмөнхийн дурсамж дурдатгалын номыг бэлтгэж эрхлэн хэвлүүлжээ.

Зохиогчийн олон боть бүхий номын хуудсыг "Монголын нууц товчоо"-ны бэлгэдэл зүй хэмээх нэгэн сэдэвт бүтээл "Туурвил-1"-ээр нээж байна.

DOJOOGIIN TSEDEV

The Mongolian scholar, writer and public figure Dojoogiin Tsedev was born in Bayan-Ovoo soum, Bayankhongor aimag. After his graduation from the National University of Mongolia in 1963 he has been working in the sectors of science, culture, literature and education, including Universities and Institutes for many years. He was awarded a PhD in 1971, a ScD in 1997 and the title of professor in 1999. He became a member of the Minor Assembly of the Mongolian Academy of Sciences in 2001. He worked as a visiting professor at the Tokyo University of Foreign Studies between 1992 and 1996. He published his works including "The Tradition and Innovation of the Mongolian Poetry" (1973), "An Experiment in the Method of the Mongolian Textual Study" (Tokyo, 1995), "Verses of the Note-book of Manuscripts of Na.Saintsogt in Mongolia " (Hohhot, 1999) and the collection of his stories and poems such as "Airagiin Amt" (Taste of Koumiss, 1970) "Bodol" (Thought, 1979) "Taviin davaa" (Fifth Round, 1984) and "Sevtee ni ugui setgel" (A heart without Damage, 1992). He wrote the lyrics for many songs and romances, which are popular in Mongolia.

Some of his stories, poems and research works were published abroad in English, Russian, Japanese, German, Spanish, French, Arab, Hungarian, Bulgarian, Vietnamese and Kazakh.

D. Tsedev edited and published the works of famous Mongolian writers and scientists such as D. Natsagdorj, S. Buyannemekh, Ts. Damdinsuren and the recollection of the political figure J. Batmunkh.

The monograph on the symbolism of "The Secret History of the Mongols" being the first of many volumes enters the world of the author's works.

ОРШИЛ

Таван тивийн улс орны гол гол хэлээр орчуулагдсан, Монгол туургатны дундад эртний гайхамшигт дурсгалт бичиг болох "Монголын нууц товчоо"-гүйгээр монголын соёл иргэншлийг төсөөлөн бодох аргагүй юм. Учир иймд миний бие Монгол улсын их сургууль, Японы Токиогийн Гадаад судлалын их сургууль, Монголын Соёл урлагийн их сургуульд уг дурсгалт бичгийг эх бичиг судлалын үүднээс зааж эрдэмтэн мэргэдийн төдий л анхаарлаа хандуулаагүй талаас нь шинжлэх аянд мордсон билээ. Үүний үндсэн дээр "Монголын нууц товчоо"-ны бэлгэдэл сэдвээр шинжлэх ухааны докторын зэрэг горилж, монголын болон гадаадын эрдэмтэн мэргэдийн санал бодлыг олонтаа сонссон юм.

Үүний дагуу засаж сэлбэж, заримыг нэмж, шинжилгээний үндэслэлийг нь гүнзгийрүүлэхийг чармайсан тул "Монголын нууц товчоо"-ны бэлгэдэл зүй хэмээх толилуулан бүхий ном, зэрэг горилсон зохиолын хүрээгээр хязгаарлагдаагүй нь лав билээ. Өөрөөр хэлбэл "Монголын нууц товчоо"-ны бэлгэдэл зүй гэсэн нэгэн сэдэвт зохиол шинээр цогцлон бий болсон юм.

"Монголын нууц товчоо"-ны бэлгэдлийн судалгаатай амин судасны хэлхээ холбоотой бөгөөд нөхвөрлөн баяжуулахад нэмэр болох "Эрдэмтэн мэргэдийн санал бодол оршибай", "Монголын нууц товчоо"-ны ертөнц хэмээх хавсралт нэг, хоёрыг хамтад толилуулав.

Чингис хааны мэлмий гийсний 840 жилийн ой (2002), Их Монгол улс байгуулагдсаны 800 жилийн ой (2006)-д зориулсан энэхүү номыг хэвлэлд бэлтгэхэд чин сэтгэлээс тусалсан хэн бүхэнд, Интерпресс хэвлэлийн компанийн хамт олонд баярлаж гялайснаа илэрхийлмүү би.

Дожоогийн Цэдэв.

Арвандолдугаар сарны хар мөрин жилийн зуны адаг улаагчин хонь сарын хорин есөн, аргын 2002 оны наймдугаар сарын долооны өдөр.

FOREWORD

It is impossible to understand the Mongolian culture and civilization without "The Secret History of the Mongols", a wonderful monument of the Mongolian nationalities of the early Middle Age, translated into the main languages of the nations of the five continents. Teaching the monument at the National University of Mongolia, Tokyo University of Foreign Studies and Mongolian University of Arts and Culture, from the point of the textual study, I started my research from the aspect to which the scholars had not paid much attention. During the writing of my dissertation "The Symbolism of the Secret History of the Mongols" for a scientific doctoral degree, I received many opinions and suggestions from international and Mongolian scholars. According to their opinions and suggestions I made improvements and additions to my dissertation and tried to deepen its research background. So the present monograph on the symbolism of "The Secret History of the Mongols" extended beyond the usual sphere of the research for a dissertation. One can therefore call this book a new monograph. The two appendixes "The Opinions and Thoughts of the Scholars" and the world of "The Secret History of the Mongols" are closely connected to the research of the symbolism of "The Secret History of the Mongols" and are a contribution and enrichment to it.

I would like to express my gratitude to everyone who helped me and the staff of the printing company "Interpress" for their assistance in the preparation of the book devoted to the 840th anniversary of the birth of Chinggis khaan in 2002 and the 800th anniversary of the establishment of Great Mongolia to be celebrated in 2006.

DOJOOGIIN TSEDEV

August 7, 2002

УДИРТГАЛ

Монголчуудын эд өлгийн болон оюуны соёлын өвөрмөц ялгаатай атлаа биесээ сэлбэх харилцан шүтэлцээ нь бас ч олон зуун, мянган жилийн өмнөх түүхэн үеийн дүр зургийг тал бүрээс нь сэргээн тодруулахад аргагүй бодит жишээ болно. Тэр бүхний дотроос монголчуудын оюун санааны чадвар, эрчмийн олон талыг хурц тодоор илэрхийлж, эдүгээ бидэнтэй золгосон дурсгалт бичгийн манлайн нэг нь "*Монголын нууц товчоо*" юм.

Уг зохиолыг судлаж, эдүгээгийн монгол хэлнээ уран сайхны хөрвүүлэг хийсэн Монголын эрдэмтэн Ц.Дамдинсүрэн "Нууц товчоог олон үндэстний эртний уран зохиолын нэрт дурсгалт бичгүүдтэй зэрэгцүүлэн тавьж жишээлэн хэлэлцэж болно"¹ гэж тэмдэглэсэн байхад уг туурвилыг шинжлэн, англи хэлнээ орчуулсан Америкийн эрдэмтэн Ф.Кливез "Монголын нууц товчоо бол зөвхөн XIII зууны монгол утга зохиолын буйрт дурсгал төдийгүй мөн дэлхийн утга соёлын агуу их дурсгал бичгүүдийн нэг мөн"² гэж үнэлжээ.

Энэхүү монгол судлалын хоёр том эрдэмтний үнэлэлт дүгнэлт чухам бодитой үндэслэлтэй гэдгийг "Монголын нууц товчооны 750 жилийн ойг тэмдэглэх тухай" НҮБ-ийн Боловсрол, Шинжлэх ухаан, Соёлын асуудал эрхэлсэн байгууллага /ЮНЕСКО/-ын гүйцэтгэх товчооны 1989 оны 131 дүгээр тогтоолд "Уран сайхны гоо зүй, яруу найргийн шинж чанар, хэлний баялаг, өвөрмөц онцлог нь уг зохиолыг монголын утга зохиолын түүхэн дэх хосгүй үзэгдэл, дэлхийн аман зохиолын нэг алтан сан болгосныг" тэмдэглэн "Зөвхөн Монголын төдийгүй, дэлхий дахины соёлд түүх, утга зохиолын ач холбогдол бүхий зохиол"³ хэмээн үнэлсэн явдал тодорхой харуулж өгсөн юм.

"Монголын нууц товчоо"-ны жинхэнэ уг эхийг эдүгээ бидний үе - XXI зуун эхэлтэл хэн ч олж илрүүлж чадсангүй. Харин дор дурдсан хоёр замаар "Монголын нууц товчоо" бидэнд дам уламжлагдан ирсэн юм. Үүнд:

"Монголын нууц товчоо"-ны 15 бүлэг бүхий Бао Тин-бо /1728-1814/-гийн хуулбар эх /Петроградад хадгалагдаж байгаа/ мөн 15 бүлэг бүхий Цянь Да-синь /1728-1804/-гийн хуулбар эх /Бээжинд хадгалагдаж байгаа/, 12 бүлэг бүхий Гу Гуан-ци /1778-1835/-гийн хуулбар эх /Бээжинд хадгалагдаж байгаа/.

Нэн түрүүнд өгүүлсэн Бао Тин-бо, Цянь Да-синь, Гу Гуан-ци нарын эх ямар арга замаар гарсан бэ? гэсэн асуулт заавал гарна. Үүнд хариулахын тулд Хишигтогтохын ["Монголын нууц товчоо"-ны бар хэвлэлийн товч түүх]-д тулгуурлахын хамт "Мин ши-лу" /Мингийн магад тэмдэглэл/ хэмээх бичгийн Хун у-гийн 15 дугаар оны /1382/ цагаан сарын улаан нохой өдрийн тэмдэглэлийн дотор юун тухай өгүүлснийг мэдэх зайлшгүй шаардагдана. Эрдэмтэдийн тодруулснаар

"[Хаан бээр] бичгийн явдлын хорооны асран тайлбарлагч Хо Юань-цзэ нарт Хуа-и и-юй бичгийг найруулагчун хэмээн зарлиг буулгав... Хо Юань-цзэ болон найруулагч Ма-ша И-хэ нарт зарлиг буулган тэдний /монголчуудын/ хэлийг хятадаар орчуулгав... Дахин "Юаны нууц товчоо"-г авч ирж магадлал болгон үсгүүдийг нь таслан дуудлагад нь зохицуулав. Найруулан төгсмөгц зарлан хэвлүүлэн тараажээ. Түүнээс элчин түшмэл умард говь орноо одохуй ирэхүйд цөм гэдэнтэй нэвтрэлцэн чадах болов..." гэжээ. Үүнээс

1. "Хуа-и и-юй" толь бичгийг зохиох болсны учир шалтгааныг "гэдэнтэй /монголчуудтай/ нэвтрэлцэн чадах" хэмээн тодорхойлсон

2. "Хуа-и и-юй" толь бичгийг зохион найруулахад "Юаны нууц товчоо"-г /"Монголын нууц товчоо"-г/ авчирч магадлал болгосон

3. "Юаны нууц товчоо"-г магадлал болгохдоо "үсгүүдийг нь таслан дуудлагад нь зохицуулсан"

4. Найруулан бичиж дуусмагц хэвлүүлэн тараасан зэрэг хэд хэдэн санаа урган гарч байгаа юм. Уг зүйл хуваасан толь бичгийг Хун у-гийн 22 онд /1389/ хэвлэгдсэний улбаагаар нэхвэл

"Монголын нууц товчоо"-г Хо Юань-цзэ, Ма-ша И-хэ нар 1382-1389 оны хооронд галиглан буулгах зэргээр хийж гүйцэтгээд уг тольтой хамт, эсвэл дараахан нь хэвлүүлжээ. Эрдэмтэдийн дунд "Мингийн барламал эх"-хэмээн алдаршсан тэрхүү хэвлэмэл эхээс хуулбарлан 15 бүлгийг 1403-1409 оны хооронд "Юн-лэ да-дянь" /Юнлүгийн их журамлах бичиг/-ийг эмхтгэн гаргахдаа оруулсан нь бидний дээр өгүүлсэн гурван хуулбар эхийн гол үндэс болжээ. 1805 онд "Юнлүгийн их журамлах бичиг"-ээс Бао Тин-бо-гийн хуулбарлаж авсан эх Хань Тай-хуагаар дамжин 1872 онд П.Кафаров /1817-1878/-ын гарт оржээ. П.Кафаров 1878 онд А.Позднеев /1817-1920/-ыг Бээжинд очиход уг хуулбар эхийг Петроградад дамжуулсан нь эдүгээ хадгалагдан байгаа юм. Бао Тин-бо хуулбарласан эхээ нэрт эрдэмтэн Цянь Да-синьд сонирхуулсанд тэр ихэд үнэлж төгсгөл үг бичжээ. Цянь Да-синь-гийн өдрийн тэмдэглэлээс үзвэл "Ван Лүн-жүнгийн захидлыг олов. "Юаны нууц товчоон" дөрвөн дэвтрийг буцаажухуй. Тэр бээр Бао овогтын мэхүсээ мэдэрхүй (meküs-iyen medereküi) гэр /Бао Тин-бо-гийн бичгийн гэр хятадаар ... хэмээмүй/-ийн нэгэн хувь барлагдсан хэвлэлийг зээлэн үзсэн бүлгээ. Эхэн адаг дутуу ботилсон нь зээлсэн тэрхүү дэвтэр лүгээ зөрмүй" гэжээ. Энэ нь Цян Да-синьд хоёр юмуу хэдэн эхийг зэрэгцүүлэн үзэх бололцоотой байсныг илэрхийлсэн болно. Цян Да - синь үүндээ тулгуурлан төгсгөл үг бичсэн тул түүний нэрээр нэрлэгдсэн хуулбар эх Бээжинд эдүгээ хадгалагдаж байдгийн учир тэр болой. Жан Сян-юань-гийн хувийн цуглуулгад байсан "Мингийн барламал эх"-ийн бас нэгэн хуулагаас Гу Гуан-ци 1805 оны үес дам хуулан авсан нь Вэнь Ти-ши /1856-1904/-гийн сийрүүлэг, Е Дэ-хуй /1864-1927/-н модон бар зэргээр дамжин судлаачдын тулгуур эхийн нэг болжээ. Гу Гуан-ци-гийн хуулбар эх нилээд найдвартай гэдэг нь 1933 онд Бээжингийн хааны ордны хуучин номын хөмрөгөөс олдсон "Мингийн барламал эх"-ийн 41 хуудастай тулган шинжлэхэд "Дэвтрийн мөр бүрийн үсгийн тоо болон нүүр бүрийн мөрийн тоо нь хэрэг дээрээ адилхан, үсгийн

дан болон бичлэгийн онцлог ч ойролцоо"-гоор батлагдсан ажээ. Дундат улсын эрдэмтдийн тооцоолсноор "Одоо манайд ашиглагдаж байгаа Гү Гуан-ци-гийн дэвтэр, Е Дэ-хуйн дэвтэр, Цянь Да-синь-гийн дэвтэр бол бүр олон удаа дам хуулагдсан дэвтрүүд болох юм. Тийнхүү аль ч дэвтэрт алдаа буруу тун олонтой... Арван таван ботит дэвтэрт бараг 3200 илүү үсэг буруудав. Гү Гуан-ци-гийн дэвтэрт 1200 илүү үсэг буруудав. Е Дэ-хуйн дэвтэр бол Гү Гуан-ци-гийн дэвтрээс ирэлтэй юм. Тийнхүү Гү-гийн дэвтэрт буруудсан үсгүүд нь Е-гийн дэвтэрт цөм буруудсанаар үл барам бас гуч гаруй үсгийн буруу нэмэгджээ... Нууц товчоон дахь алдаануудыг хураангуйлбал: Орхигдсон, үсэг буруудсан, буруу хуваасан ба илүү холбосон, буруу залгасан, илүүдсэн ба тонгоруулсан зэрэг зургаан зүйл буй..."⁴ ажээ. Алдаа мэдгийг илрүүлэн тооцно гэдэг түүнийг засч залруулах чиг замыг олоход тус дэм өгч байна гэсэн үг. "Монголын нууц товчоо" шиг жинхэнэ эх нь олдоогүй ч үзэж судлахаас өөр аргагүй тийм чухал туурвилын хувьд буруугаас зөв рүү, гүехэнээс гүн рүү нь чиглэсэн эрэлчид тасраагүй, цаашид ч тасрана гэж үгүй биз ээ. "Монголын нууц товчоо"-ны эхийг сэргээх олон он жилийн эрлийн явцдаа хятад зураг үсгээс монгол хэлнээ тохируулсан "хятад-монгол бичиг"-ээс, дөрвөлжин үсгээр тэмдэглэсэн эхээс, уйгуржин монгол эхээс хятад галигаар буулгасан гэхчлэн эрдэмтэд янз янзаар үзсээр ирсэн юм. Уйгуржин монгол эхээс хятад галигаар буулгасан гэх саналыг бататгахад "Алтан товч" хэмээх судар ХХ зууны эхээр эрдэмтдийн хүрээнд олдож шинжлэх ухаанд мэдэгдсэн явдал чухал түлхэц болжээ. Тиймээс "Монголын нууц товчоо"-ны бидэнд дам уламжлагдсан хоёрдахь зам нь Монголын түүхч Лувсанданзаны ХҮИ зууны эцэс, ХҮИИ зууны эхэн үеэр зохиосон "Эртний хаадын үндэслэсэн төр ёсны зохиолыг товчлон хураасан Алтан товч"⁵ хэмээх монгол судар болно. Эрдэмтдийн тооцооноор "Монголын нууц товчоо"-ны 282 зүйлээс 233 зүйлийг буюу 1-38, 40-176, 208-254, 256-264, 266,268 дугаар зүйлийг "Алтан товч"-д бага зэрэг

засч товчилсон байдлаар оруулжээ.

"Монголын нууц товчоо" нь хятад галиг үсгээр монгол хэлээр тэмдэглэн дам хуулагдаж олон удаа нэмэр сэлбэг авч он жилийг улираасан тул түүний эх бичгийн судалгаанд дэлхийн олон эрдэмтэн юуны өмнө анхаарлаа хандуулсаар ирсэн нь тодорхой юм. Тэдний ажлын тодорхой нэг үр дүн бол "Монголын нууц товчоо"-г анх байсан үсгээр нь сэргээн сийрүүлж, эрдэм шинжилгээний галиг, хөрвүүлэг, орчуулга хийсэн нь эх бичгийн холбогдолтой судалгаа юм. Энэ талбарт Алтан-Очир⁶, Бөх хишиг⁷, Баяр⁸, Ш.Гаадамба⁹, Ц.Дамдинсүрэн¹⁰, Т.Дашцэдэн¹¹, Дугаржав¹², Иринчин¹³, Жагчид сэчин¹⁴, Калужиньски¹⁵, П.Кафаров¹⁶, Ф.Кливец¹⁷, С.Козин¹⁸, Х.Курибаяши¹⁹, Л.Лигети²⁰, Мансан²¹, А.Мостэрт²², М.Мураками²³, М.Нака²⁴, Ш.Озава²⁵, Б.Панкратов²⁶, П.Пеллио²⁷, П.Поуха²⁸, И.Рахевильц²⁹, Сей Зай-шань³⁰, Б.Сумъяабаатар³¹, А.Темир³², Хишигбат³³, Е.Хэниш³⁴, Цэнд гүн³⁵, Д.Цэрэнсодном³⁶, К.Ширатори³⁷, Эвен(Мари-Доминик Эвен, Родига Поп)³⁸, Элдэнтэй, Ардаажав³⁹, Элдэнтэй, Оюундалай⁴⁰ зэрэг олон эрдэмтэн хүчээ сорьсон юм. Эдгээр эрдэмтний ач буянаар "Монголын нууц товчоо"-нь судалгааны бат найдвартай эх хэрэглэгдэхүүний нэг гэдэг нь тодорхойлогдсон юм.

Эдгээрийн дотроос И.Рахевильцийн хийсэн шинжилгээний галигийг бусад эрдэмтний ололтыг ашиглаж, мэдгийг залруулан эх бичигт няхуур хандаж, бүх үсгийн хэлхээ /индекс/-г цахим тоолуураар ултай хийсний нь хувьд би судалгаандаа иш татан ашиглахаар сонгов. Мөн Л.Лигетийн галигт тулгуурлан Х.Курибаяши, Чойжинжав нарын үйлдсэнийг харгалзан үзэж, хятад галигаас нь Эрдэнэхад судлаачийн тусыг авч хуулбарлан ашигласан болно.

Монголын судлалын дотор "Монголын нууц товчоо" судлал гэх бие даасан салбар нэгэнт бий болон хөгжиж байгаа нь түүнийг тал бүрээс нь шинжлэх өргөн боломжийг нээснээр дэлхийн улс оронд дагнасан буюу хавсарсан бүтээлүүд⁴¹ гарах

болов. Ийм мэдээлэл судалгаанаас үзэхэд өнөөгийн байдлаар "Монголын нууц товчоо" судлалын 700 гаруй бүтээл дэлхийн олон хэлээр хэвлэгдээд байна.

Эдгээрийг ангилан үзвэл "Монголын нууц товчоо" нь

1. Хэлний дурсгал мөн

2. Түүхийн сурвалж бичиг мөн

3. Аман зохиол уран зохиолын өв сан мөн гэсэн чиглэлээр судлагджээ.

"Монголын нууц товчоо"-г хэдийгээр ингэж олон жилийн турш тал талаас нь судалсаар байгаа боловч цаашид нарийвчлан шинжилвээс зохих чиглэл болон олон асуудал эзнээ хүлээсээр байгаа юм. Тийм чиглэлийн нэг нь "Монголын нууц товчоо"-г бэлгэдэл зүйн үүднээс судалж шинжлэх явдал юм. Бэлгэдэл зүй нь монгол судлалын хувьд ч шинэ тутам салбар хэмээн үзэж болно. Харин Монгол судлалын дотроос аман зохиол дахь бэлгэдлийн судалгаа эхлэл ахицтай байгаа юм.

К.Сагастер "Монгол Гэсэрийн туулийн бэлгэдэлийн тухай" /1977/, "Монгол туулийн тооны бэлгэдэл" /1981/⁴² зэрэг хэд хэдэн өгүүлэлдээ монгол бэлгэдлийн тогтолцооны өргөн хөтөлбөр дэвшүүлж, түүнийгээ "Гэсэр", "Гөшөө чулуун зүрхт Хүвэй буйдар хүү", "Алтай Цэмбэл хүү" зэрэг туульсын жишээнд тулгуурлан судалжээ. С.Ю.Неклюдов "Монгол түмний домог зүйн болон ардын бэлгэзүй-туульсын бэлгэдлийн тухай тэмдэглэл: Алтны бэлгэдэл" /1980/⁴³ өгүүлэлдээ алт гэдэг үгийг домог, баатарлаг туульсад болон бичгийн уран зохиолд яаж хэрэглэж ирснийг баялаг жишээнд нягтлан үзэж бэлгэдэлийн утгыг нь тодруулжээ. С.Дулам "Монгол домог зүйн дүр" /1989/ нэгэн сэдэвт зохиолдоо монгол домог зүйд тодорхой ялгарч байгаа зүг чиг, өнгө, тооны бэлгэдлийг судалжээ⁴⁴.

Л.Чулуунбатын "Монгол туулийн өнгө, тоо, зүг чигийн бэлгэдэлт дүрслэлийн арга" /1987/⁴⁵ өгүүлэлд дэвшүүлсэн сэдсэн санааг гүйцээж Б.Катуу "Монгол туульсын бэлгэдэл" /1996/ номдоо "туульс дээр тулгуурлан өнгө, тоо, зүг чиг, хээ дүрсийн

бэлгэдэл тус бүрийн гарал үүсэл, утга хоорондын хамаарал ялангуяа дүр дүрслэлийн чухал хэрэглүүр болох талаас нь" ⁴⁶ шинжилжээ.

Монгол ардын аман зохиолын зэрэгцээ шашин мөргөл, угсаатны зүйн үүднээс бэлгэдлийг судлахад Н.Л.Жуковская "Монголын уламжлалт соёлын ай, бэлгэдэл" /1988/⁴⁷ нэгэн сэдэвт зохиолдоо аж төрөл, ёс заншил, зан үйлийн хэрэглэгдэхүүнийг голлосноороо, Х.Нямбуу "Өнөөгийн монгол ёс" /1976/, "Монгол бэлгэдэл" /1979/⁴⁸ бүтээлдээ монгол төр иргэний ёс бэлгэдлийн учир утгыг тайлснаараа, Р.Амайон "Сүнс гөрөөлөхүй" /1990/⁴⁹ туурвилдаа хүн хийгээд онгодын ертөнцийн хоорондын бэлгэдэлт харьцааны тухай онолын үндэслэл боловсруулснаараа чухал хувь нэмэр болжээ. Гэвч "Монгол бэлгэдэл зүйн асуудал тэр дундаа аман зохиол, сонгодог утга зохиол дахь бэлгэдлийг судалсан судалгаа өнөө хир гараагүй байна гэхэд болно"⁵⁰ хэмээн үзсэн С.Дулам тэрхүү зайг нөхөхөд "Монгол аман зохиол, утга зохиол дахь бэлгэдэл зүйн тогтолцоо" /1997/ гэсэн нэгэн сэдэвт бүтээлээ зориулав. Докторын зэрэг горилон бичсэн уг туурвилдаа "зөвхөн туульс дахь бэлгэдлийг бус түүнийг үлгэр домог, түүх домог зэрэг хүүрнэн өгүүлэх болон аман зохиолын бусад төрөл зүйл, улмаар бөө мөргөл тайлга тахилгын соёл, сонгодог утга зохиолын бэлгэдэлтэй харгалзуулан" тоо, өнгө, цаг, зүг чиг, дохио зангаа, хэлбэр дүрс, зүүд зөн совингийн бэлгэдэл зүйн тогтолцоог тогтоожээ. Үүнийгээ хожим дөрвөн дэвтэр болгон хэвлүүлж байгаа билээ.

"Сонгодог утга зохиолын бэлгэдэлтэй харгалзуулан..." гэдэгт "Монголын нууц товчоо"-г хамааруулж байгаа нь лавтай. Ер нь монголын бичгийн уран зохиолын бэлгэдлийн талаар өгүүлэхэд "Монголын нууц товчоо"-г тойрч өнгөрөхгүй нь мэдээж юм.

С.А.Козин "Орос, монгол туульсын туурвил дахь бэлгэдэл" /1940-өөд он/ бүтээлдээ "Игорийн хорооны тууж", "Монголын нууц товчоо"- хоёрыг зэрэгцүүлэн нийтлэг шинжийг илрүүлсэн

нь монгол бэлгэдлийг эхэлж шинжилсэн туршиц юм⁵¹.

"Монголын нууц товчоо" монгол ардын аман зохиол хоёрын харилцан холбогдох тухай, түүний уран зохиолын дурсгал болох, утга бүрхэг зарим үг хэллэгийг тайлбарлах зэрэгтээ Ш.Гаадамба бэлгэдлийн асуудлыг ямар нэгэн хэмжээгээр хөндсөн⁵² гэж үзэж болно. Түүнчлэн "Монголын нууц товчоо"-ны домог зүйн сэтгэлгээний тухай Д.Цэрэнсодномын бичсэн цуврал өгүүлэлд⁵³, мөн монгол аман зохиолтой "Монголын нууц товчоо"-г холбон үзсэн П.Хорлоо⁵⁴, Х.Хасуми⁵⁵, Х.Сампилдэндэв⁵⁶, Л.Сономцэрэн⁵⁷ нарын өгүүлүүдэд бэлгэдлийн зарим асуудлыг шууд болон шууд бусаар бас хөндсөн байна.

Гэвч "Монголын нууц товчоо"-г бэлгэдэл зүйн үүднээс бие даан шинжилсэн судалгаа өнөө хир гараагүй байгаа юм. Энэ нь монгол бэлгэдэл зүйг тодорхой нэгэн зохиолын жишээн дээр дагнан судласан шинжилгээний туршлага үгүйлэгдэж байгаатай юуны өмнө холбогдоно. "Монголын нууц товчоо"-ны бэлгэдэл зүй гэсэн сэдвийг сонгосны минь учир утга ч үүнд оршино.

"Монголын нууц товчоо"-нд тусгагдсан бэлгэдэл зүйн соёл-түүхийн хам нөхцлийн хүрээг тогтоож, түүний гол гол ай, цогцолбор, чуулбар шинжийг илрүүлэхэд судалгааны гол гол зорилго чиглэсэн юм.

"Монголын нууц товчоо"-ны бэлгэдлийг нэгэн сэдэвт зохиолын хүрээнд судална гэдэг нь зөвхөн уг зохиолын хэмжээ царар хязгаарлагдахгүй бөгөөд өмнөх үеийнх нь аман бүтээлийн уламжлал, дараа үеийнх нь түүх, түүх-уран сайхны бичгийн зохиолд үлдээсэн нөлөөтэй холбож шинжилнэ гэсэн үг мөн. Чухам ингэж "Монголын нууц товчоо"-г бэлгэдэл зүй үүднээс өргөтгөн гүнзгийрүүлж судалснаар дорно дахины соёлын нэгэн урсгал ундрата болсон Монголын бичгийн утга зохиол дахь бэлгэдэл зүйг тодруулан тогтоох нөхцөл бололцоог бүрдүүлэх болно.

"Монголын нууц товчоо" нь монгол хэлнээс гадна орос, англи, франц, герман, болгар, чех, польш, хятад, япон, солонгос

зэрэг дорно өрнийн олон хэлээр нэгэнт орчуулагдаж, оршил, удиртгал, тайлбар сэлтгэйгээр хэвлэгдэж олны хүртээл болсон билээ. Тиймээс олон хэлээр гарсан "Монголын нууц товчоо"-ны эх бичгийн судлал, түүний судалгаа, орчуулга, тайлбарыг уг бүтээлийг туурвихад гол хэрэглэгдэхүүн болгов.

Эдгээр хэрэглэгдэхүүнийг тухайн үеийн түүхэн баримт зэргээр тодруулахад XII-XIV зууны үед монголд ирж байсан өрнө, дорнын хүмүүсийн бичиж үлдээсэн түүхэн тэмдэглэл, нөгөөтэйгүүр монгол угсаатны эртний ёс заншлын ул мөрийг хадгалсан аман зохиолын төрөл, монголын олон ястаны угсаатны зүйн сурвалж зэргийг анхааран үзсэн болно. Түүнчлэн "Монголын нууц товчоо"-ны уламжлалын дагууд гарсан "Алтан товч", "Эрдэнийн товч", "Шар тууж", "Болор эрх", "Болор толь", "Асрагч нэртийн түүх", "Их Юань улсын мандсан төрийн хөх судар" зэрэг түүх, түүх-утга зохиолын сурвалж бичгүүдийг хэрэглэгдэхүүн болгон ашиглав.

Уг судалгааг хийхдээ бэлгэдэл зүй-дохио зүйн аргыг хэрэглэж, системийн аргыг үндэс болгов. Түүнчлэн бэлгэдлийн тодорхой жишээний уламжлах, залгамжлах чанарыг тодорхойлоход хэв шинжийн хийгээд харьцуулсан судалгааны аргыг харгалзан үзсэн болно.

Онолын томъёололд монгол жишээ тулган дүйлгэх аргаар судалдаг тэр барилаар бус, "Монголын нууц товчоо"-ны бүлэг хэсгээс ургуулан бодох замаар үнэлэлт, дүгнэлт гаргахыг эрмэлзсэнд уг зохиолын нэгдэх шинэлэг тал оршино. Нүүдэлчдийн ахуй, уламжлалт ёс заншилтай холбож, түүнээс ургуулан сэтгэхүйн гүн рүү нэвтрэхийг эрмэлзэж бэлгэдэл зүйн асуудлаар өөрийн гэсэн санаа бодол дэвшүүлсэнд уг зохиолын хоёрдахь шинэлэг тал оршино.

Бэлгэдлийн уламжлах, залгамжлах шинж чанар, түүний судалгаанд анхаарч, жишээ баримтаар баяжуулан нотлохыг оролдсонд уг зохиолын гуравдахь шинэлэг тал оршино. Урьд өмнө төдий л мэдэгдээгүй байсан аман зохиолын болон уран

зохиолын зарим хэрэглэгдэхүүнийг судалгааны хүрээнд оруулсанд уг зохиолын дөрөвдэх шинэлэг тал оршино. Энэ бүхний үндсэнд бэлгэдэл зүйн асуудлыг тодорхой нэгэн бичгийн зохиол, тухайлбал "Монголын нууц товчоо"-нд тулгуурлан анх удаа нэгэн сэдэвт зохиолын хүрээнд судалсныг уг бүтээлийн шинэлэг тал гэж үзнэ.

Уг судалгаа, түүнээс гарах дүгнэлтийг гадаадын монгол судлаач, Төв Азийн соёл, түүх судлаачид болон Монголын эрдэмтэд бүтээл туурвилдаа хэрэглэж ашиглаж болно. Монголын их дээд сургууль, гадаад улс дахь монгол судлаачдыг бэлтгэдэг их сургууль, тэдгээрийн багш, докторант, аспирант, оюутан нарт гарын авлага болж болно. Уг судалгааны арга зүйн дагуу монгол аман зохиол, бичгийн уран зохиолын тодорхой бүтээлд судалгаа хийх боломжийг олгоно.

Энэхүү нэгэн сэдэвт зохиол нь удиртгал, үндсэн гурван бүлэг, дүгнэлт, ном зүйгээс бүрдсэн болно.

ЗҮҮЛТ, ТАЙЛБАР

1. Ц.Дамдинсүрэн. Удиртгал. Монголын нууц товчоо. Дөрөвдэх удаагийн хэвлэл. Ред. Ш.Гаадамба. УХГ, УБ., 1990, 7-8-р тал
2. The Secret History of the Mongols. Volume 1 (translation) by Francis Woodman Cleaves. Harvard University Press, 1982, p.XI
3. Mongolica. An International annual of mongol studies. 1990. vol 1 (22). Ulan-Bator, pp. 342-344
4. С.Кесигтойтагу. Mongyol-un erten-ü uty-a jokiyal-un sudulul. öbür mongyol-un soyul-un keblel-ün qoriy-a, 1988. 1-31 (3-4, 23-24) düger tal-a.
5. Эртний хаадын үндэслэсэн төр ёсны зохиолыг товчлон хураасан Алтан товч хэмээх оршивай. Оршил бичиж нийтлүүлсэн Академич Ш.Бира. УБ., 1990
6. /Алтан-Очир, 1942/ Mongyol-un niyuca tobciy-a orciyuluysan kümün qarcin barayun qosiyun-u Altan weir-un jüng cing. Boyda Cinggis qayan- doluyan jayun yucin jiryuduvar on-u arban sar-a-yin arban tabun-a. Terigün noyan-u ordun-u darumal-un yajar.
7. /Бөхшиг, 1941/ Mongyol-un niyuca tuyuji. Mongyolcilaysan kümün Bökekesig. Darumallan yaryaysan anu mongyol uty-a-yin suryal-un qural. Engke erdemtü-yin naimaduvar on yurban sar-a-yin qorin-a.
8. /Баяр, 1981/, Bayar, Mongyol-un niyuca tobciyan. Terigün, ded, yudayar debter. öbür mongyol-un arad-un keblel-ün qoriy-a, 1981
9. /Гаадамба, 1990/ Mongyol-un niyuca tobciyan /Монголын нууц товчоо/. Худам монгол үсгээр сийрүүлсэн Ш.Гаадамба. Худам /язгуур эртний/ монгол бичгээр монгол бичиг, утга соёлын үүднээс Шанжмятавын Гаадамбын төсөөлөн найруулж сэргээсэн сийрүүлэг эх, тайлбар. Армийн СХ-ийн хэвлэх үйлдвэр. УБ., 1990
10. /Дамдинсүрэн, 1947/ Mongyol-un niyuca tobciyan. С.Дамдинсүрүнг qayucin mongyol kelen-ece odu-yin mongyol bicig-ün kele-ber orciyulba, Ulayanbayatur, 1947
11. /Дашцэдэн, 1985/ Монголын нууц товчоо. Галиглан

- хэвлүүлсэн Т.Дашцэдэн, ШУАХ, УБ., 1985
12. /Дугаржав, 1984/ "Mongyol-un niyuca tobciyan-u qaruyulun kinaγsan debter. qaruyulun kinaγsan ni Eldengtei. Oyundalai. Bayulγaysan ni quqasai Duγarjab. öbür mongyol-un soyul-un keblel-ün qoriγ-a, 1984.
 13. /Иринчин, 1987/ Irincin. Mongyol-un niyuca tobciyan Kökeqota. 1987
 14. /Жагчид Сэчин, 1979/ Jagcid Secin (Sechin Jagchid). Mongyol-un niyuca tobciyan. /Шинээр орчуулж тайлбар хийсэн, хятад хэлээр/ Taipei (tayiban), 1979
 15. /Калужиньски, 1970/ Stanislaw Kaluzynski. Tajna historia Mongolow. Anonimowa kronika mongolska z. XIII w. Warszawa PIW. 1970
 16. /Кафаров, 1886/ Кафаров Палладий. Старинное монгольское сказание о Чингисхане. Труды членов Российской духовной миссии в Пекине. Том IV 1866. Санкт-Петербург.
 17. /Клиевз, 1982/ The Secret History of the Mongols. Translated and edited by F.W.Cleaves, London, 1982
 18. Козин, С.А. Сокровенное сказание. Монгольская хроника 1240 г. под названием Mongyol-un niyuca tobciyan. Юань чао би ши - монгольский обыденный сборник, Том 1., Изд АН СССР, М.-Л., 1941
 19. /Курибаяши, Чойжинжав, 2001/ Word-and suffix-index to the Secret History of the Mongols... Compiled by H.Kuribayashi & Chojjinjab. The center for Northeast Asian studies Tohoku University. Sendai, Japan. 2001
 20. /Лигети, 1971/ Histoire secrete des mongols. Par louis Ligeti, Budapest, 1971
 21. /Мансан, 1985/ Mansang, Sin-e-ber orciγulju tayilburilaysan. Mongyol-un niyuca tobciyan. öbür mongyol-un arad-un keblel-ün qoriγ-a, 1985
 22. /Мостэрт, 1953/ Sur quelques passages be L'histoire secrete des Mongols. Harvard-Yenching Institute, 1953

23. /Мураками, 1970-1976/ Масацүгү Мураками. Монголын нууц товчоо- Чингис хааны өгүүлэл. /Тэргүүн, дунд, доорд дэвтэр, япон хэлээр/. Токио, Биданшя, Тоёобунко, 1970, 1972, 1976
24. /Нака, 1907/ Мичиёо Нака. Чингис хааны тухай үнэн тэмдэглэл. /Орчуулга, тайлбар япон хэлээр/ Дайнихон тошё. 1907
25. /Озава. 1984-1989/ "Монголын нууц товчооны бүрэн тайлбар. /Дээд, дунд, доорд дэвтэр, япон хэлээр/ Казамашобоо, Токио, 1984, 1985, 1987. "Монголын нууц товчооны бүрэн тайлбарын үргэлжлэл. /Дээд, дунд, доорд дэвтэр, япон хэлээр/ Казамашобоо. Токио, 1987, 1988, 1989
26. /Панкратов. 1962/ Юань-чао би-ши /Секретная история монголов/ Том. 1, Текст, Издание текста и предисловие Б.И.Панкратова, М., 1962
27. /Пеллио, 1949/ P.Pelliot, Histoire secrete des Mongols, Paris, 1949
28. /Поуха, 1955/ Poucha Pavel. Tajna kronica Mongolu. Praha. 1955.
29. /Рахевильц, 1972/ Index to the Secret History of the Mongols, by Igor de Rachewiltz, Indiana university, Bloomington, 1972
30. /Сей Зай-шань, 1951/. Се Зай-шань. Монголын нууц товчоо /хятад хэлээр/ Кайминий хэвлэлийн газар. 1951
31. /Сумьябаатар. 1990/ Монголын нууц товчооны галиг. УБ., 1990
32. /Темир, 1948/ Axmet Temir. Mogollarin Gizli Tarihi (Yazilisi 1240). Manghol-un Niuca Tobcaan (Yüan-chao pi-shi, I tercume; Ankara (Turk Tarin Kurumu Yayinlarindan II seri No 13) 1948.
33. /Хишигбат, 1940-1941/ Kesigbatu-yin orciγulaysan juwan ulus-un niyuca tobciyan. Terigün noyan-u ordun-u darumal-un γajar (Ciγulaltu qayaly-a) 1940-1941 on.
34. /Хэниш, 1937/ E.Haenisch. Die geheime Geschichte der Mongolen, Leipzig, 1937
35. /Цэнд гүн, 1996/. Цэндийн Хандсүрэн. Цэнд гүн ба Монголын нууц товчоо. УБ., 1996
36. /Цэрэнсодном, 1990/ Монголын нууц товчоо/Шинэ орчуулга/

- "Цог" сэтгүүл, 1990, № 1-4, Dalangtai-yin Cerinsodnam. Mongyol-un niyusa tobciyan-u orgciyul-a tayilburi. ündüsün-ü keblel-ün qoriy-a, 1993. Д.Цэрэнсодном. Монголын нууц товчоо. Эрдэм шинжилгээний орчуулга, тайлбар. Мөнхийн үсэг хэвлэх үйлдвэрт хэвлэв. Улаанбаатар 2000.
37. /Ширатори, 1943/. Ширатори Куракичи. Галиг үсгээр буулгасан Монголын нууц товчоо. Токио. Тоёобунко. 1943
38. /Эвен, 1994/ Histoire secrete des Mongols (Mongghol -un ni'уса tobciyan) chronique mongole du XIIIe siecle. Trabout du mongol, presente et annote par. Marie-Domonique Even et Robica Pop Preface be Roberte N.Namayom. Gallimard 1994.
39. /Элдэнтэй,, Ардаажав, 1986/ Eldengtei, Ardajab seyiregүlүн tayilburilaba. Mongyol-un niyusa tobciyan seyiregүlүl tayilburi, öbür mongyol-un suryan күmүjil-ün keblel-ün qoriy-a, 1986
40. /Элдэнтэй,, Оюундалай, 1980/ Eldengtei, Oyundalai nar-un ariyutyan sigүgsen debter. Kөkeqota. 1980
41. а. Д.Цэрэнпил, Б.Сэржав. Монголын нууц товчооны ном зүй, судлалын тойм, УБ, 1990, 68-127-р тал
 б. А.Д.Цендина. Изучение "Сокровенного сказания" в МНР" Mongolica, М., Наука, 1993, стр 54-86
 в. Ц.Ишдорж. "Монголын нууц товчоо" зохиолыг БНМАУ-д судалсан нь. Mongol sudulul (Mongolian studies) 19, The Korean Association for Mongol studies, 1994, No 2, pp.124-143
 г. Н.С.Яхонтова. История изучения "Юань Чао би-ши" в России и СССР. Mongolica, М., Наука, стр 7-39
 д. Д.Улымжиев. Изучение "Сокровенного сказания Монголов в России и СССР" Монголын судлалын мэдээ, International Association for Mongol Studies, Ulaanbaatar, 1990, 1(5) 20-28-р тал
 е. Ц.Дугарнимаев. Монголын нууц товчоо Буриадад Монголын нууц товчооны 750 жилийн ойд зориулсан эрдэм шинжилгээний бага хуралд тавьсан илтгэл /1990, 8-14-16, УБ.,/
- ё. Ч.Далай. Хятад дахь Монголын нууц товчоо судлал. Монголын нууц товчооны 750 жилийн ойд зориулсан эрдэм шинжилгээний бага хуралд тавьсан илтгэл. /1990.8-14-16, УБ.,/
- ж. Булаг. Дундад улс дахь МНТ-ны судлал. Өвөрмонголын багшийн их сургуулийн МНТ-ны олон улсын эрдэм шинжилгээний ярилцах хуралд тавьсан илтгэл. Хөх хот, 1988-8, т. 93-102. Булаг. Изучение "Сокровенного сказания" в Китае. Mongolica, М., Наука, 1993, стр 87-98
- з. Ж.Ринчиндорж. Монголын нууц товчооны монгол бичгийн бар хэвлэлүүд. - Монголын судлалын мэдээлэл. Bulletin the IAMS News. Information on Mongol Studies, 1990, Number 2(6), 81-85-р тал
- и. Д.Төмөртоогоо, Л. Манлажав. БНХАУ дахь Монголын нууц товчооны судлал. - Mongolica. An International Annual of Mongol studies. Vol. 1 (22), УБ, 1990, 284-304-р тал
- к. Б.Сэржав. Япон дахь "Нууц товчоо"-ны судлалын тойм. - Mongolica. An International Annual of Mongol studies, Vol 1 (22) УБ., 1990, 283-293-р тал
- л. А.Хараяма. Монголын нууц товчооны номын жагсаалт. /Reprinted by the editors from a 1978 Japanese edition) Mongolica. An international annual of Mongol studies, 1990, Vol 1(22), 305-341-р тал
- м. И.Шима. Чехословакийн МНТ-ны тухай мэдлэг ба судалгааны талаархи хувь нэмэр. Монголын нууц товчооны 750 жилийн ойд зориулсан эрдэм шинжилгээний бага хуралд тавьсан илтгэл. 1990.8.14-16, УБ.,/
- н. John R.Krueger. Chronology and Bibliography of the secret history. Mongolica. An International of Mongol studies, 1990, Vol 1(22), 277-282-р тал
42. K. Sagaster. On the Symbolism in the Mongolian Geser Epic. - Third International Congress of Mongolists 1977, Zur Zahlemsymbolik im mongolischen Epos. - Fragen der mongolischen

- Heldendichtung. 1981
43. Сергей Ю. Неклюдов. Заметки о мифологической и фольклорно-эпической символике у монгольских народов: символика золота. *Etnografia Polska*. t. XXIV zeszyt 1. 1980. pp. 65-91
 44. С. Дулам. Монгол домог зүйн дүр. УХГ. УБ., 1989, 59-60, 72, 185-186-р тал
 45. Л. Чулуунбат. Туулийн өнгө, тоо, зүг чигийн бэлэгдэлт дүрслэлийн арга. *Studia Folclorica...* Том XVI, Fasc 8. ШУАХ. УБ., 1987, 101-109-р тал
 46. Б. Катуу. Монгол туульсын бэлгэдэл. УБ., 1997, 126-127-р тал
 47. Н. Л. Жуковская. Категории и символика традиционной культуры монголов. Наука. М., 1988, стр. 170-173
 48. Х. Нямбуу. Өнөөгийн монгол ёс. ШУАХ. УБ., 1976, Монгол бэлэгдэл. УХГ. УБ., 1979
 49. R. Namayon. Tricks and turns of Legitimate Perpetuation. *Fragen der mongolischen Heldendichtung 1982*
 50. Сэндэнжавын Дулам. Монгол аман зохиол, утга зохиол дахь бэлгэдэл зүйн тогтолцоо. Хэл бичгийн ухааны докторын зэрэг горилсон зохиол. Улаанбаатар, 1997/Цохимол эх/ 12 -р тал
 51. С. А. Козин. Эпическая символика в русском и монгольском эпическом творчестве. АВ., Разряд. 1, оп 3, № 52
 52. Ш. Гаадамба. Монголын нууц товчооны судлалын зарим асуудал. УХГ, УБ., 1990, 103-135, 129-234-р тал
 53. Д. Цэрэнсодном. Об этимологии одного из выражений "Сокровенного сказания монголов" *Studia Linguae et litterarum...* Том XX, Fasc 12, ШУАХ, УБ., 1987/1984/ стр. 152-158, Д. Цэрэнсодном. "Монголын нууц товчооны" домгийн сэтгэлгээний зарим нэгэн ойлголтын тухай. *Studia folclorica...* Том XVII, Fasc 1, УБ, 1987, 3-9-р тал
 54. Pü.Khorlu-a. Aman jokiyal-un ulamjilal ba "Niyuca tobciyan" *Mongolica . An international annual of mongol studies*, 1990, Vol. 1(22). 245-264-р тал

55. Хасуми Харуо. Чингис хааны домог- монгол ардын аман зохиол. /япон хэлээр/ Цинокива, 1993
56. Х. Сампилдэндэв. Аман яруу найрагт ёгтлолыг ашигласан нь. *Studia folclorica...* Том X, Fasc 3. ШУАХ. УБ., 1976 /1977/ 55-68-р тал; Х. Сампилдэндэв. "Монголын нууц товчоо"-нд гардаг саглагар модны учир. "Монголын нууц товчоо"-ны 750 жилийн ойд зориулсан олон улсын бага хурал. I. УБ., 1995, 195-202-р тал
57. Л. Сономцэрэн (БНМАУ). Монголчуудын өнгөний билэгдлийг "Нууц товчоо"-нд тусгасан нь. *Mongolica. An International annual of Mongol studies*, 1990, Vol 1(22). pp.103-106

ТЭРГҮҮН БҮЛЭГ

"МОНГОЛЫН НУУЦ ТОВЧОО"-НЫ
БЭЛГЭДЛИЙН СОЁЛ-ТҮҮХИЙН ХАМ
НӨХЦӨЛ, ХАМРАХ ХҮРЭЭ

Алив улс түмэн, хөгжлийнхөө явцад цогцлон бүрдсэн эдийн засаг, улс төр, соёлын хөгжлөөс үүдэн өөрсдийн оршин амьдрах нийгмийн хөрс шороо, агаар амьсгалыг бий болгодог жамтай ажээ.

XII-XIII зууны үеийн монголчууд ч гэсэн өмнөх үеэсээ уламжилж авсан ахуй амьдралаа цогцлуулахдаа тухайн үеийн нөхцөл байдлаас шалтгаалан олон зүйлийг шинэтгэн хөгжүүлж байжээ. Энэ үүднээс үзвэл монголын соёл-түүхийн хам нөхцөл нь нэгэнтэйгүүр хэлбэржин төлөвшсөн, нөгөөтэйгүүр хувьсал хөгжил хөдөлгөөн ихтэй байжээ. Энэ бол дотоод, гадаад хүчин зүйл бүрдсэний улмаас нийгэм эрчимтэй хөгжиж байсны гэрч даруй мөн. Тухайн үеийн монголчуудын соёл-түүхийн хам нөхцөл нь тусгаар аймаг, аймгийн холбоод болон ханлигуудынхаас бүрдэж байсан учир тэдгээрийн олон шинжийн цогцолбор нийлбэр мэт байжээ. Чухамхүү ингэж нийлбэр мэт харагдах соёл-түүхийн хам нөхцөл нь гүн дотроо олон аймаг, ханлигуудын түгээмэл зүйл, өвөрмөц тал, тэдгээрийн шүтэлцээг тод илэрхийлж байсан болно. Үүний цаад үндэслэл нь хүнээс бусад хүндээ, байгальдаа, нийгэм орчиндоо харьцах харилцааны сүлжээнд оршино.

Энэ бол цөөн жилийн хугацаанд бус олон он жилийг туулан байж хэлбэршин цогцлох үзэгдэл мөн. Тодруулбал нэгэн хүний насны энгээр хязгаарлах бус хэдэн арав, зуу, мянган хүний амьдралаар давтагдах ил, далд зүйлсийн холбоо сүлжээ юм. Тиймээс ийм сүлжээ нь хэн нэгний төрөхөөс аваад насан эцэслэх хүртэлх үйлчлэлийн хүрээнд татан оруулах соёл иргэншил, ёс заншил, шүтлэг мөргөл тэргүүтэн нийгмийн ахуй ухамсарын шүтэлцээний олон илрэл тусгалтай гүн гүнзгий холбогдсон юм. Хүн бол бусдынхаа /хүний/ сэтгэлийн гүнд хүрэх, уул усны /байгалийн/ нууцад нэвтрэх, орчин ахуйнхаа /нийгмийн/ амин судсыг мэдрэх эрмэлзлэл хүслээр дүүрэн байдаг юм. Энэ харилцаа сүлжээн дунд байгаль, нийгэм, сэтгэхүйн тухай ертөнцийг үзэх үзэл бодол бий болгон хөгжүүлсэн нь мэдээж

юм. Тийм үзэл бодлын дотор монгол хүний аливааг эрхэмлэн дээдлэх, хайрлах, шүтэн бишрэх чанар, аливаагаас сэжиглэн цэрвэх, цээрлэн гэсгээх хандлага сүлэлдэн оршин багтаж байжээ.

Энэхүү хандлага "Монголын нууц товчоо"-нд хэрхэн тусгагдсан бэ? гэдгийг авч үзэх нь соёл-түүхийнх нь хам нөхцлийг тодруулж, түүний үндсэнд хамаарах хүрээг, хүний хийгээд байгаль орчинд болон нийгмийн харьцаан дунд тогтоохыг эрмэлзэнэ гэсэн үг юм. Энэ нь сав шимийн ертөнц хүний сэтгэл санаанд хэрхэн туссан, хүний санаа бодол улс гүрний харьцаанд яаж туссан хэмээх өргөн ойлголт дунд бэлгэдэл ямраар илэрснийг "Монголын нууц товчоо"-ны жишээн дээр тодосгон өгүүлж, тайлбарлахыг эрмэлзсэн хэрэг болно.

САВ ШИМ МАНДАЛ БА БЭЛГЭДЭЛ

Сав шимийн мандал дунд хүний ертөнц оршин тогтоно. Гэхдээ сав шим мандал нь хүний орчлонг багтаах орон зай төдий бус. Харин сав шим мандалтай хүн төрөлхтөн харилцан шүтэлцсэн дунд оршино. Төв Азийн өндөрлөгт аж төрж байсан монгол удам угсааны хүн зон, хад чулуу, өвс ургамал, араатан жигүүртний хүрээлэл дунд амьдарч нэгийг угтан нөгөөг үдэн он жилийг улираасан нь мэдээж. Тэнгэр газрын хооронд, төрөх нөхчихийн тавилан дунд хүн олон, сав шим мандлын хишиг буян, гамшиг нүгэлийн аль алиныг өөрийн төсөөлөл, ойлголтоор сэрж мэдэрсээр иржээ.

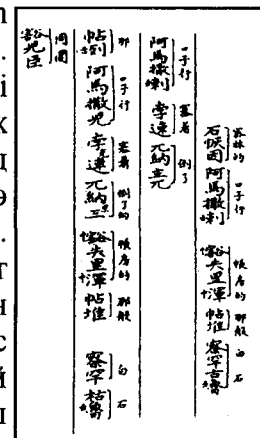
Чулуун зэвсгийн үеийн хүний хандлага харьцааны ул мөрийг гүнзгий хадгалсан хад чулууг эрхэмд үзэх нь Төв Азид оршин суугчид, түүний дотор монгол угсаатны дотор олон зууныг улираасныг нэгэнтэйгүүр уул хадны сүг зураг бичээс, булш бунхны олдвор, нөгөөтэйгүүр монгол ардын үе дамжсан оюуны соёл, аман зохиолын дүр дүрслэл өгүүлэмжээс тодорхой мэдэгдэнэ.

[Монгол үндэстний дунд өргөн дэлгэрч, удаан уламжлагдсан "Гэсэр", "Жангар" зэрэг маш олон нэрт туульсын дотор жич бусад ардын аман зохиол, явган үлгэр, домог, шидэт үлгэрийн дотор үлгэрийн гол баатар нь хад чулуунаас төрөх, бие цогцос нь хад чулуу байх, сая төрсөн нялх хүүхдийн хүйсийг цахиур чулуугаар огтлох, баатар эр гартаа чулуу атгаж төрөх, баатар эр нь эсрэг дайсныг чулуу мөндөрөөр устгах, хад чулуугаар мангасыг дарж тавих... зэрэг хад чулуутай холбоотой, риди шидэт юм болгон дүрслэсэн агуулгатай байдаг бөгөөд үүний эсрэгээр дайсан этгээд нь бас чулуу болж хувирах, чулуун бороо оруулах... зэрэг дүрслэл ч мөн үгүй тохиолдоно]¹.

Зөвхөн энэ ишлэлийн өгүүлэмж нь монголчуудын дотор чулууны соёл хичнээн олон талтай баян байсны гэрч, хадыг эрхэмлэх хичнээн түгээмэл байсны жишээ мөн.

Түүхийн урт удаан хугацаанд хүний сэтгэл сэтгэхүйд зай эзэлсэн хад чулууны ул мөр "Монголын нууц товчоо"-нд ч бас үлджээ.

§ 80... siqui-yin amasar-a qosili[q]-un tedüi saqan gürü amasar-a bö[k]len unaju'u... tere amasar böklen unaqsan qosiliq-un tedüi saqan gürü horcin... хэмээн хоригдож хоргодож байсан шугуйгаас гарах гэсэнд Тэмүжиний замыг хошилиг гэрийн чинээ цагаан гүр /чулуу/ бөглөж байгааг өгүүлжээ. Энэ нь "чулуу тэнгэрээс бууж ирсэн гэдэг эртний хүмүүсийн гэнэн төсөөллийн уран сайхны ойлголт болно... Чулуу тэнгэрээс гаралтай гэдэг ойлголт бол хүн төрөлхтний домгийн сэтгэлгээнд эртнээс нааш түгээмэл дэлгэрсэн нийтлэг өгүүлэмж гэж хэлж болно"².

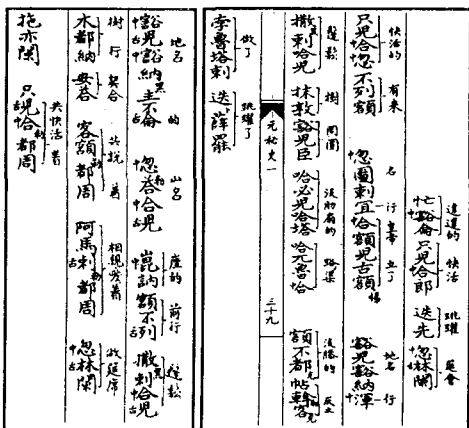
§ 147... edö'e qa'an-a ükü'ülde'esü halaqan-u tedüi qajar hö'ejü qocorsu soyurqaqda'asu qa'an-u emüne ce'el usun-i hoqtoru ceügen

оршдог гэсэн ойлголт төсөөлөлтэй уялдаа улбаатай юм. Ингэж сав мандлыг монгол хүн яаж үзэж, түүндээ итгэл бэлгэдлээ хэрхэн шингээж ирсний жишээ нь энэ болой.

Сав мандал төдийгүй шим ертөнц ч гэсэн хүн зонтой амин хүйн холбоотой билээ. "Монголын нууц товчоо"-нд ч гэсэн шим мандлын гол хоёр тулгуур багана ургамал, амьтны төлөөлөл тодорхой байр эзлэжээ. Ургамлын дотроос модыг эрхэмлэх нь монголчуудын хувьд эрт дээр үеэс уламжлалтай юм. Монгол угсаатны модны шүтлэгт хайлаас, бургас, хус, нарс, заг, сухай, яргай, арц, зандан, галибарбаасан багтаж ирсэн ажээ. Тэрчлэн ой шугуй, бөөн мод, зуун мод, өнчин мод, онцгой мод бут, горхи булгийн эхний мод зэрэг нь шүтлэгт чухал байр суурьтай байжээ. Тиймээс эх этүгэн модны, удган модны, тэнгэрлэг модны, бөөгийн модны, дээдсийн модны, овооны модны, шанши модны шүтлэг мэтчилэн дор бүрийдээ өвөрмөц зан үйлтэй байжээ³. Мод ургамлын тухайд эдгээр эртний гаралтай ойлголт төсөөлөл нь үнэн хэрэгтээ газар дэлхийг амьдчилах, энэ нь аяндаа тодорхой эзэд онгодтой болгож үзэх үзэлтэй холбоотой юм⁴. Тэр ч атугай "зарим ард түмэн нас нөхчигчдийн сүнс модонд шингэж амилуулсан", "өвөг дээдэс нь онгон шүтээн модонд хувилсан гэж итгэдэг тул түүнд хүндэтгэлтэй хандаж огтлох тайрах, галдах шатаалгахгүйн төлөө бололцоотой бүхнийг хийдэг"⁵-ийг Д.Фрэзер "Алтан мөчир" хэмээх суурь судалгаандаа өгүүлжээ.

Модыг эрхэмлэх, шүтэх ёс "Монголын нууц товчоо"-нд хэдэнтээ давтагдан дүрслэгджээ.

§ 57... mongqol-un jirqalang de[b]sen qurimlan jirqaqu büle'e qutula-yi qa ergü'et qorqonaq-un saqlaqar-modun horcin qabirqa-ta ha'ul(u)qa (?) ebüdük-te ölkek

bol(u)tala debseba

§ 117... qorqonaq-jubur-un quldaqar-qun-nu ebür-e saqlaqar-mudun-a anda ke'eldüjü amaralduju qurimlam toyilan jirqalduju...

§ 206... bida qor=qonaq-jubur-un qutula-qan-nu de[b]segü saqlar-modun-a bawu'asu muqali-da tenggeri-yin ja'arin ja'aqsan üge temdeg-ün tula bi tende gü'ün-qo'a-yi setkijü muqali-da üge baralu'a...

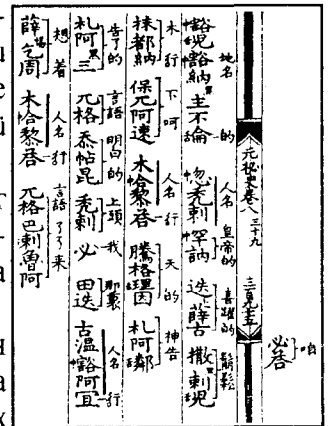
Эл гурван хэсгийн § 57-д Хотулаг хаанаар өргөмжлөхөд Хорхонаг-жибурын хөндийд "saqlaqar-modun"-аа орчин дэвсэж,

§ 206-д Хотулаг хаанаар өргөмжлөн дэвсэж байсан тэр "saqlug-modun"-аа буухад Мухали тэнгэрийн зааринь /Их сууринд суух тухай/ заасан үгийг Тэмүжинд хэлсэнийг цохон дурджээ.

Эдгээрээс үзвэл, Хотулаг хаанаар өргөмжлөсөн тэр дурсгалт газар нутаг, тэнд онцгойлон ургасан саглагар мод Тэмүжиний үед ч үргэлжлэн шүтэгдэж байжээ. § 117-д Тэмүжин, Жамуха хоёр анд бололцож "saqlaqar-modun-a" бас л хуримлаж байв. Энэ нь дурсгалт газар гэдэгтээ гол бус тэр л нутагт тахиж шүтэгдсэн саглагар мод байсанд л утга учир нь оршино. Саглагар мод, дэвсэх саглагар мод байж гэмээнэ тэр газар нутаг тахилгын орон болно. Саглагар мод гэдэг нь ургамлын төрөл айн нэр бус мөчир салаа, навчис нахиа ихтэй саглайж ургасан дүр дүрснээс үүдэлтэй нэр гэлцдэг нь үнэнтэй болой.

Тэгэхлээр саглагар мод чухам юуны учир утга бэлгэдэл агуулсан байж вэ? Үүнд:

Х.Буянбат "Эртний монголчуудын эх этүгэний шүтлэг буюу эх дэлхийн шүтлэг нь сагсар модны шүтлэг дээр төвлөрөн илэрч байжээ. Анх эхлэхдээ саглагар модны шүтлэгийг удган эрхлэн гүйцэтгэж байв. Тэгэхлээр нилээд тооны саглагар мод нь

бас л удган мод хэмээх нэртэй болсон байна"⁶ гэж үзсэнийг Х.Сампилдэндэв улам тодосгон жишээгээр баталж "Монголын нууц товчоонд гардаг саглагар мод нь хамаг монголчуудын эртний уламжлалт шүтлэгийн удган мод бөгөөд уд бургас байжээ"⁷ гэсэн дүгнэлт хийсэн байна.

Саглагар мод нэгэнт шүтлэгийн мод болох учраас түүний тойронд "хаан өргөмжлөх", "дугуйлж хурах", "андалдах", "хүүр оршуулах", "туг сүлд догшуулах"⁸ зэрэг ёс үйл гүйцэтгэдэг байсан төдийгүй "qabirqa-ta ha'u[u]qa(?) ebüdük-te ölkek bol[u]tala дэвсэх /бүжих/ удаа ч байв.

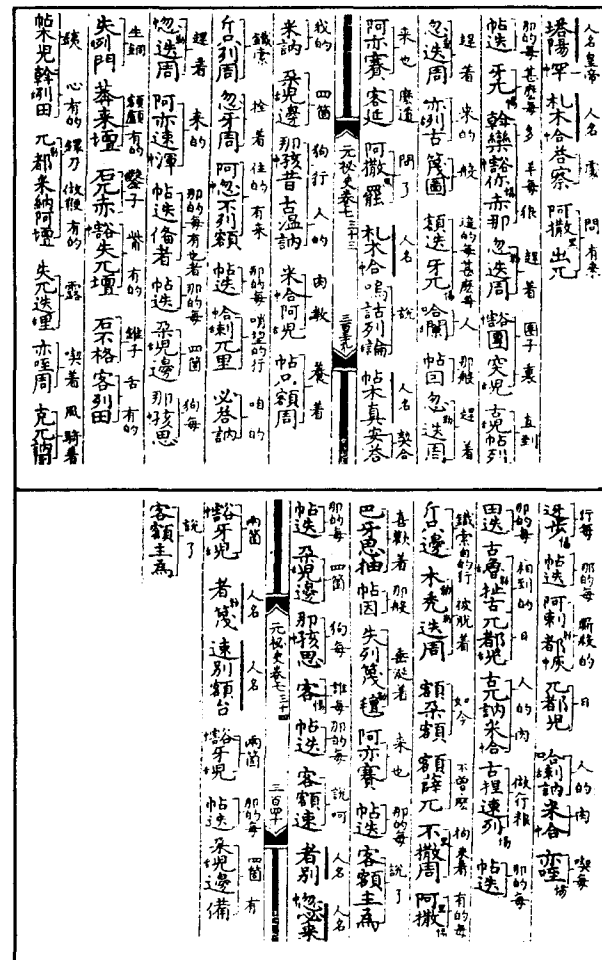
"Orqon müren-e dügüreng yisü sacunam
Quva dobun-a dügüreng yisü sacunam
Deligün bolduy da dügüreng yisü sacunam
Debsekü saylayar modun-a dügüreng yisü sacunam"⁹

хэмээн "Гүүний сүүний сацалын судар оршибай"-д "дэвсэх саглагар мод" уламжлан үлдсэн нь эртний зан үйлийн ул мөрийг хадгалсны жишээ юм.

Саглагар модыг түшиж, ойр орчинд нь болж байсан Хамаг монгол, Тайчууд, Жадрангийн дээр дурдсан элдэв зан үйл нь угтаа онохуй оногдохуй хоёрын шүтэлцээг харуулах бэлгэдлийн утга санааг давхар хадгалсны баталгаа болой.

Шим мандлын ургамал модод төдийгүй амьтад "Монголын нууц товчоо"-нд тодорхой байр эзлэн тусгагдсан юм. Амьтны олон шинж хүнд байдаг. Хүний олон шинж амьтанд бас бий. Хүн хийгээд амьтны төсөөт шинжийг олон талаас нь тусгасан зохиол бол "Монголын нууц товчоо" мөн. Уг зохиолд амьтан олонтаа гарах боловч тэдгээрийг хэрхэн үзэж чухам юуны бэлгэдэл болгон дүрсэлж байж вэ? гэдгийг тодруулахын үүднээс нохой, хар хэрээ, могой гурваар жишээ болгон авч үзье.

§ 195... tayang-qan jamuqa-daca asaqu'u tede ya'ut olon qonit cino hüldejü qoton-tur gürtle hüldejü iregü metü ede ya'ut haran teyin hüldejü ayisai ke'en asaqa jamuqa ügüleriin temüjin anda minu dörben noqa(i)s-i gü'ün-nü miqa-'ar teji'ejü ginjilejü huyaju aqu büle'e tede qara'ul-i bidan-u

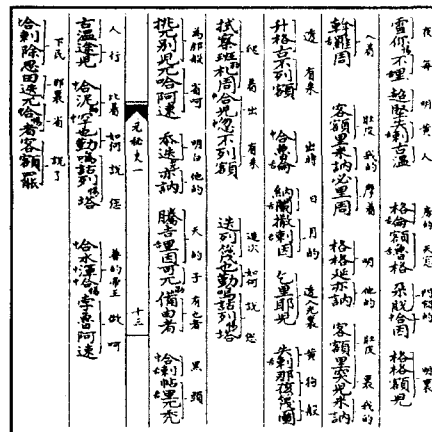
hüldejü ayisuqun tede bui-je tede dörben noqa(i)s siremün manglaitan si'üci qosi'utan sibüge keleten temür öreten üldü mina'atan si'üder-i idejü kei unuju yabut tede alalduqui udur haran-u miqa idet tede gürtilcegü üdür gü'ün-ü miqa günesület tede ginji-ben mültüldejü edö'e ese-ü buqsaju aqsat bayiscu teyin silemeljen ayisai tede ke'ejü'üi tede dörben noqa(i)s ket tede ke'esü jebe qubilai qoyar jelme sübe'etei qoyar tede dörben bui ke'ejü'üi...

ЗҮҮЛТ ТАЙЛБАР

1. D.Саян. Cilayun soyul. öbür mongyol-un soyul-un keblel-ün qoriy-a. 1993. 196-197. duyar tal-a
2. Аман зохиол судлал. (Studia Folclorica...) Tom XVII, Fasc 1, ШУАХ. УБ., 1987, 7-р тал
3. Kh. Buyanbatu. Mongyolcud-un modun-u sitülge. öbür mongyol-un soyul-un keblel-ün qoriy-a, 1990. 60-88 duyar tal-a
4. БНМАУ-ын угсаатны зүй, I боть. Халхын угсаатны зүй (XIX-XX зууны зааг үе). Ред. С.Бадамхатан. УБ. 1987, 383-р тал
5. Джеймс Джордж Фрэзер. Золотая ветвь. Исследование магии и религии. М., Изд. Политической литературы. 1980, стр 135
6. Kh. Buyanbatu. Mongyolcud-un modun-u sitülge. öbür mongyol-un soyul-un keblel-ün qoriy-a, 1990. 44 дүгэр tal-a
7. Х.Сампилдэндэв. "Монголын нууц товчоонд" гардаг саглагар модны учир. "Монголын нууц товчоо"-ны 750 жилийн ойд зориулсан олон улсын бага хурал. I. УБ, 1995, 201-р тал
8. Khurcabayatur, üjüm-e. Mongyol-un böge mörgül-ün tayily-a takily-a- yin soyul. öbür mongyol-un soyul-un keblel-ün qoriy-a, 1991. 293-304 дүгэр tal-a
9. Ce. Damdinsürüng. Mongyol uran jokiyal-un degeji jayun bilig orusibai. MCMLIX, 48 duyar tal-a
10. A. Mostaert. Sur quelques passages de L' Histoire secrete des Mongols NYI Cambridge. 1953, pp. 107-108, 357-358
11. Ш.Гаадамба. Монголын нууц товчооны судлалын зарим асуудал. УХГ. 1990, 35-37-р тал
12. Khürelbayatur. Em-e kümün "noqai niyurtai" kemekdekü-yin ucir. öbür mongyol-un neyigem-ün sinjilekü uqayan. 1994. No 70, 50-54 дүгэр tal-a

ХҮНИЙ АМЬДРАЛЫН ГОЛ МӨЧЛӨГ БА БЭЛГЭДЭЛ

Хүний амьдрал гэгч эхийн хэвлийд үр тогтох тэр л үеэс эхлэнэ. Гэсэн ч төрөх, нөгчихийн хоорондын зайд хүн зоны амьдрал үргэлжлэх нь бий билээ. "Монголын нууц товчоо"-нд нэгэн хүний төдийгүй хэд хэдэн үе удмын амьдрал, түүний гол мөчлөг тусгагдсан юм. Үүгээрээ "Монголын нууц товчоо" бол хүн зоны амьдрал, тэмцлийн буурал шашдар мөн.

§ 21. sönit büri ceügen sira gü'ün ger-ün erüge dotoqa-yin gege-'er oroju ke'eli minu bilijü gege'en inu ke'eli-tür minu singgegü büle'e qarurun naran sara-yin kili-yer sira noqai metü sicabaljaju qarqu büle'e deleme yekin ügület ta tewüber uqa'asu temdek inu tenggiri-yin kö'üt buyu-je qara teri'ütü gü'ün-tür qanilqan yekin ügület ta qamuq-un qat bolu'asu qaracus tende uqat-je ke'eba

Энэ хэсэг бол, Добу мэргэний үгүй болсны хойно хоёр том хүү нь Алангоо сүүлд гурван хөвгүүн төрүүлсэнд нь сэрдэж "түүний /Маалиг баяудай хүний хүүхэд Ц.Д/ буй за" гэж эчнээ хэлэлцэхийг мэдээд эхийн хэлсэн хариу билээ. Рашид-ад-дины "Судрын чуулган"-д бас байх гэгээ хээлэнд шингэхийн улмаас Алангоо эх жирэмсэлсэн, гурван хүү төрүүлсэн гэх энэ өгүүлэмжид эрдэмтэд өөрийн үзэл бодлын үүднээс хандаж тайлбарласны дотроос гурван саналыг авч үзье.

Г.Сүхбаатар "Монголын нууц товчоо"-ны дурдсан хэсгийг Рашид-ад-дины Алангоогийн домогтой харьцуулан үзэж, хожуу үеийн монголын түүхийн сурвалж бичгүүдэд дурдсанаар баримт болгож "Тэндээс тэнгэрийн эрхт хурмастаар эх Махамая охин тэнгэрийн биед сүр өнгийг үүсгээд умайг ариун болгов. .. Нэвтлэгч зургаан соёо төгөлдөр зааны дүрсээр хувилж, эхийн умайд оров.

Тэр цагт их газар хөдлөөд ертөнцийн оронд бүгд гэрлийн үзэгдлээр түгээмэл болов. Эхийн зүүднээ дээр зааснаар эх өөрийн баруун зүгийн өврийг эвдэж орсон... Тэндээс Бодисадаа эхдээ хорлолгүйя хувилан төрөв. Эхийн баруун сүвээг цоолж өөд болсон..." гэх зэрэг бурхан багшийн монгол намтарт өгүүлсэн зэрэгтэй холбож "...Бөөгийн мөргөлийн үүднээс тайлбар-лагдахгүй байна. Бөөгийн мөргөлд төрийн эзэн хаан хүн төрөх тухай сургаал байхгүй байна. Гэтэл бурхан шашинд гэхэд хоёр мянган жилийн өмнө боловсруулсан төрөлтийн тухай сургаал буй. Бурхан шашны сургаал ёсоор умайнаас төрөх, өндөгнөөс төрөх, чийг дулаанаас төрөх, хувилж төрөх дөрвөн янзын төрөлт байдгаас /.../ хувилж төрөх гэдэгт Алунгоогийн төрөлт холбогдож байна. Алунгоогийн энэ домог угтаа Бурхан багшийн мэндэлсэн тухай домгийн нэг монгол хувилбар мөн байна"¹ гэсэн дүгнэлт хийжээ. Тэгвэл С.Дулам "Бөө онгодоо дуудаж тамлах үес тэд тэнгэр, асарын орноосоо гэрэл туяаны хувилал болон ялгарч гэрийн өрхөөр орж хэнгэргийн задгай талаар тосон авангуут бөөгийн сугаар нэвтрэн зүрхэнд нь шунгадаг гэсэн үг. Чухам ийм үед бөө удгадын биед шингэж орох хий биет онгодын нийтлэг дүр дүрсийг гэрэл, туяагаар бэлгэддэг хэмээн хэлж болох буй заа... Энэ нь нэн түрүүнд "цэгээн шар хүн" буюу хүншүүлсэн гэрэл туяа" өрх тотгын гэгээр" юмуу өрх тотгын зай чөлөөгөөр нэвтрэн орж ирдэг гэсэн нь бөөгийн онгод хэмээн оюун санааны үүтгэл "сарны гэрэл мэт тунгарч" туяа шиг юм дайрч гэрийн өрхөөр бууж ирдэг гэдэгтэй их л ижил дөт үзэл ойлголт болно. Чингэхдээ Алангоо эхийн хэвлийг илбэж гэгээ нь хэвэлд нь шингэх, бөөгийн онгод хэнгэрэг, сугаар дамжин зүрхэнд нь шингэх хоёр мөн л хүний эмзэг чухаг эрхтнийг эзэмдэж буйгаараа төстэй зүйл юм. Харин Алангоо эхийн домогт "гарахдаа наран сарны хилээр" гардаг нь эл "цэгээн шар хүн" бол наран сарны гэрэл туяаны хувилал мөн гэдгийг ёгтлон хэлсэн бололтой. Энэ нь бөөгийн дуудлагад өгүүлсэн "сарны гэрэл мэт тунгарч буухтай" бас л авцалдаж байна гэж санамаар билээ..."² гэжээ.

Энэ хоёр саналаас үзэхэд

1. Гэрэл гэгээ хүний биед шингэж хувилах өгүүлэмж нь нэгэн орны хүрээнд ч, түүнээс хальж дорно дахины улс гүрний хэмжээнд ч дэлгэрсэн гэдэг нь

2. Чухам гарвалыг хааш нь холбох вэ гэхээс бус угтаа хүний сэтгэх, мэдрэхүйн тайлахуйяа бэрх нарийн сүлжээг агуулсан гэдэг нь

3. Олсон жишээ баримтдаа тулгуурлан нэг нь /Г.Сүхбаатар/ Энэтхэг, Төвд зэрэг дорно дахины нөлөөлөлтэй, нөгөө нь /С.Дулам/ уугуул хэв шинж болсон бөөгийн шүтлэгтэй холбож тайлсан гэдэг нь тодорхой байна. С.Дулам Алангоогийн домгийг бөөгийн шүтлэгтэй холбож тайлахдаа [хамгийн эцэст "шар нохой мэт шалбалзаж гарах бүлгээ" гэсэн нь тэрхүү "цэгээн шар хүн" өөр хэн ч бус монголчуудын эртний сүлд онгон болсон Бөртэ чоно бололтой байдаг. Учир нь: "Шар нохой" хэмээх нь эртний сүлд онгон болсон Бөртэ чонын эерүүлэн хүндэлсэн нэр болно. Монголчууд чонын нэрийг "хангайн нохой", "хээрийн нохой" гэхчлэн эерүүлэн дуудахаас гадна "Агарын хайрханы дуудлагад" Таннын таван шар нохой тухиралга минь /.../ хэмээн чоныг хэлж байдаг...] гэж дурджээ.

Ингэж уг домгийн гол дүрслэлийн нэг "шар нохой мэт" хэмээх хэллэгийг монголчуудын эртний сүлд онгон болсон Бөртө чонотой уялдуулсан нь "Алангуа эхийн домогт өгүүлж буй үүр шөнийн хагацлаар шар нохой мэт шарвалзан гарах тэнгэрийн цэгээн шар хүн бол тухайн үеийн домог үлгэрийн ойлголттой холбоотой уран сайхны дүрслэл болно"³ гэсэн Д.Цэрэнсодномын саналтай нийлж байна. Харин Д.Цэрэнсодном "шар нохой мэт" гэдгийг нохой гэдэг ойлголтоор ухаарсан бол С.Дулам чонын /Бөртө чино/ эерүүлэн хүндэлсэн нэр гэдгээр тайлсан байна.

Чухам энэ гурван эрдэмтний саналаас харахад уран сайхны сэтгэлгээний гаднын нөлөөтэй холбохоос илүүтэй монгол сурвалжтай уялдуулан судалгааг гүнзгийрүүлж шинийг хайхад аман зохиол дахь "хувилж төрөх" олон арван жишээнд анхаарахад

илүү ач холбогдол өгмөөр байгаа юм. Чухам ингэж үзэх аваас эрдэмтэдийн саналын цогцод нэгэн санаа сэдлэг өгч шинэ тайлбар нэмэгдэж болно.

Урьд өмнөх судалгаанд олонтаа өртөөгүй "сайн хүн төрөх" өгүүлэмж нь "Чингис хааны Алтан товч нэрт цадаг оршибай"-д "Эрт нэгэн цаг дор Есүгэй эзэн ав авлаж явтал наана нь олон эм халхалж цаана нь ганц эм морь үзэж байхыг үзээд тэр эмс дор адас нь байнам гэж Ахун нэрт түшмэлээ илгээв. Тэр түшмэл эчиж /очиж/ үзээд нэгэн ариухан сайн эм морь үзсэн ажгуу. Алдарт сайн хөвүүн төрөх ажгуу. Алтан харгана авт морь үзэж байна гэж хэлэв"⁴ гэснээр тодорч байгаа юм. Тэр эм нь Өэлүн хатан болно. Мэргэн түшмэлийн хэлсэн ёсоор нь болжээ.

§ 59. tende yisügei-ba'atur tatar-un temüjin-üge qori-buqa teri'üten ta-tar-i dawuliju ire'asu tende hö'elün-üjin ke'elitei бүрүн onan-nu deli'un-boldaqa-büküi-tür jöb tende cinggis-qahan törejü'üi töreküi-tür bara'un qar-tur-iyān si'a-yin tedüi nödüin qatqun törejü'üi tatar-un temüjin-üge-yi a[b] ciraqsan-tur töreba ke'en temüjin nere ökküi teyimü

那裏 回邊也邊該把阿亮兒塔塔倫帖木真元格 元格史一 塔塔里倒元里周 亦列阿速 回邊詞額舍元真 客額里舍 不倫 幹難訥邊溫字卷恰 不恢突兒 勻回邊成音恰字 立了有來 生時 右手 自的 轉右的般 失阿因帖推 阿赤味三兒 那敦恰渾 脫列主爲 脫列恢突兒 巴刺溫恰兒亮里額 塔塔倫帖木真元格宜 行 帖木真捏列 幹恢帖亦模	那裏 元格史一 塔塔里倒元里周 亦列阿速 回邊詞額舍元真 客額里舍 不倫 幹難訥邊溫字卷恰 不恢突兒 勻回邊成音恰字 立了有來 生時 右手 自的 轉右的般 失阿因帖推 阿赤味三兒	那裏 元格史一 塔塔里倒元里周 亦列阿速 回邊詞額舍元真 客額里舍 不倫 幹難訥邊溫字卷恰 不恢突兒 勻回邊成音恰字 立了有來 生時 右手 自的 轉右的般 失阿因帖推 阿赤味三兒	那裏 元格史一 塔塔里倒元里周 亦列阿速 回邊詞額舍元真 客額里舍 不倫 幹難訥邊溫字卷恰 不恢突兒 勻回邊成音恰字 立了有來 生時 右手 自的 轉右的般 失阿因帖推 阿赤味三兒
---	---	---	---

Энэ хэсэгт Тэмүжин "bara'un qar-tur-iyān si'a-yin tedüi nödüin qatqun" төрснийг өгүүлжээ. Үүнийг Лувсанданзаны "Алтан товч"-д бас өгүүлсний зэрэгцээ Тэмүжинийг төрөөд долоо хоносны хойно "qarabtur sibayun kürü qara cilayun degere naran jöbsiyerekui-e ergiju yurban edür dongyodbai" гэх буюу "tere qarabtur sibayun eriken degere inu sayuyad cinggis cinggis geju dongyodbai"⁵ гэхчлэн бэлгэдэл болгосон үйл явдал дэлгэр дүрслэгджээ. Үүний дотроос "bara'un qar-tur-iyān

si'a-yin tedüi nödüin qatqun" төрсөнтэй нь холбож Өэлүн эх Тэмүжиний Бэгтэрийг хөнөөсний учир зэмлэж байгааг эрэгцүүлбэл зохино.

§78. ger-tür irejü oroqui-lu'a tjin eke qoyar kö'üked-ü'en cirai uqaju ügülerün baraqsat qala'un-aca minu qalat qarurun qar-dur-iyān qara nödüin qatqun töreligi Энэ хэсэгт Өэлүн эхийн зэмлэсэн үг, Тэмүжиний "nödüin" атгаж төрсөн нь цаанаа утга бэлгэ агуулсан гэсэн санааг давхар тодотгож байгаа юм.

Ингэж нялхас төрөх мэндлэхтэй холбогдол бүхий дээр дурдсан жишээнүүдэд үнэний үр байгаа нь мэдээж боловч дүр дүрсэлгээний хувьд үлгэр домгийн шинж давамгайлах аяс ажиглагдаж байна.

Хүний амьдралын дэвжин дэлгэрэхийн үндэс салаа нь худ ургийн ёсон мөн.

Эр эмээс өрх өсч, өрх гэрээс үндэс иш, ураг удам салаалж, удам ишээс улс айл бүрддэг нь жам билээ. Улс айл хаяа залгасан бүхэнтэйгээ эв зетэй оршиж, охид хөвгүүдээ гэрлүүлэн хурим найр үүсгэн байсан нь монгол угсаатны нэгэн ёсны "жаргалан" байжээ. Үүний тод жишээ нь Дэй сэцэний өгүүлсэн Хонгирад иргэний

§ 64. ba onggirat irgen erte üdür-ece je'e-yin jisün ökin-ü önggeten ulus ülü temecet qasar qo'a ökid-i qahan boluqsan-a tanu qasaq tergen-tür unu'ulju qara bu'ura kölgeju qatara'ulju otcu qatun sa'urin-

那裏 回邊也邊該把阿亮兒塔塔倫帖木真元格 元格史一 塔塔里倒元里周 亦列阿速 回邊詞額舍元真 客額里舍 不倫 幹難訥邊溫字卷恰 不恢突兒 勻回邊成音恰字 立了有來 生時 右手 自的 轉右的般 失阿因帖推 阿赤味三兒	那裏 元格史一 塔塔里倒元里周 亦列阿速 回邊詞額舍元真 客額里舍 不倫 幹難訥邊溫字卷恰 不恢突兒 勻回邊成音恰字 立了有來 生時 右手 自的 轉右的般 失阿因帖推 阿赤味三兒	那裏 元格史一 塔塔里倒元里周 亦列阿速 回邊詞額舍元真 客額里舍 不倫 幹難訥邊溫字卷恰 不恢突兒 勻回邊成音恰字 立了有來 生時 右手 自的 轉右的般 失阿因帖推 阿赤味三兒	那裏 元格史一 塔塔里倒元里周 亦列阿速 回邊詞額舍元真 客額里舍 不倫 幹難訥邊溫字卷恰 不恢突兒 勻回邊成音恰字 立了有來 生時 右手 自的 轉右的般 失阿因帖推 阿赤味三兒
--	---	---	---

那裏 回邊也邊該把阿亮兒塔塔倫帖木真元格 元格史一 塔塔里倒元里周 亦列阿速 回邊詞額舍元真 客額里舍 不倫 幹難訥邊溫字卷恰 不恢突兒 勻回邊成音恰字 立了有來 生時 右手 自的 轉右的般 失阿因帖推 阿赤味三兒	那裏 元格史一 塔塔里倒元里周 亦列阿速 回邊詞額舍元真 客額里舍 不倫 幹難訥邊溫字卷恰 不恢突兒 勻回邊成音恰字 立了有來 生時 右手 自的 轉右的般 失阿因帖推 阿赤味三兒	那裏 元格史一 塔塔里倒元里周 亦列阿速 回邊詞額舍元真 客額里舍 不倫 幹難訥邊溫字卷恰 不恢突兒 勻回邊成音恰字 立了有來 生時 右手 自的 轉右的般 失阿因帖推 阿赤味三兒	那裏 元格史一 塔塔里倒元里周 亦列阿速 回邊詞額舍元真 客額里舍 不倫 幹難訥邊溫字卷恰 不恢突兒 勻回邊成音恰字 立了有來 生時 右手 自的 轉右的般 失阿因帖推 阿赤味三兒
--	---	---	---

ЗҮҮЛГ, ТАЙЛБАР

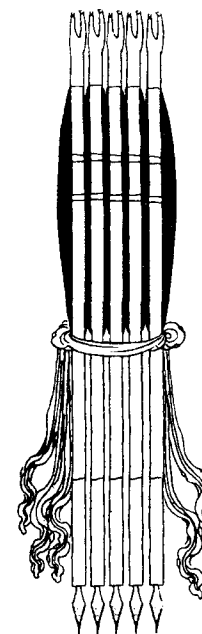
1. Г.Сүхбаатар. Монгол нирун улс /330-555/. УБ., 1992. 138-139-р тал
2. С.Дулам. Дархад бөөгийн уламжлал дахь бэлгэдэл зүй. *Mongolica. An international annual of mongol studies.* 1995. Vol 6 /27/ Ulaanbaatar. 501-502-р тал
3. Д.Цэрэнсодном. "Монголын нууц товчоо"-ны домгийн сэтгэлгээний зарим нэгэн ойлголтын тухай. Аман зохиол судлал. *Studia folclorica...* Tom XVII, Fasc 1-10. УБ., 1987. 6-р тал
4. Чингис хааны алтан товч нэрт цадиг оршибай. Бар хэвлэл. 1а, 2б.
5. Altan tobci (Hans-Peter Vietze, Gendeng Lubsang) Eine mongolische chronik des XVII. Jahrhunderts von Blo bzan bstan'jin. Text und Index. Токуо. 1992. p. 9
6. Мөсөн дээр "cinggültüktü si'a"-гаар шахалцан наадахын нэгэн хэлбэр нь монголчуудын дунд эдүгээ үлдсэн "өрөг харвах" буюу "мөсөн шагай харвах" тоглоом мөн. Энэ тоглоомд дөрвөн шаа, хушга, өрөг, зах буюу сум хэрэглэдэг ажээ. Хушгийг хийхдээ үхрийн боловсруулаагүй нойтон ширнээс дүгэрэг хэмжээгээр багахан зүсч аваад захыг нь тойруулан оёж, зүү хүргээгүй үлдээсэн хэсэгхэн газраар оёдлыг эргүүлж дотор талд оруулан, элс чихэж хатаана. Мөн эр үхрийн засааны арьсыг хөндий хатааж хушга хийдэг байжээ. Наадагчдын оноог зураасаар тэмдэглэх өргийг хийхдээ модон самбарын өнгөн талыг шөлний тосоор тосолж, аргалын үнс түрхэн галд ээж хатаана. Хонины буюу зээрийн шааг, мөн үхрийн шилбэний "сарлаг яс"-ыг хөрөөдөн авч уг тоглолтод хэргэлдэг. Зах буюу сумыг аргал угалзан эврийн ясыг хөрөөдөж, эсвэл гууль цутгаж хийдэг. Зах /сум/ бүтээхдээ яснаас зохих хэмжээгээр /өргөн 3,5 см, урт 4 см, зузаан 1,5 см, хүнд 200 г буюу 3 лан 5 цэнгээс илүүгүй. 2 лан 5 цэнгээс дутуугүй/ хөрөөдөн авч төв дунд нь хонхойлгон ухаж, чөлөөтэй хөдөлж холхиж байхаар бодож түүнд

- хар тугалга хийгээд түүнийгээ нимгэн төмрөөр таглаж хадгаж аж. Бас зах /сум/ бүтээхдээ дан гуулиар төвд нь хар тугалга холжих зай гарган цутгадаг чөлөөтэй хөдөлж байх зорилгор дотор нь хийсэн хар тугалга нь захны /сум/ эргэлдэн гулсахад хурдны хүчийг нь тэнцүүлэх ачтай юм. Байны газар өөгүй гялгар мөсөн дээр голд нь хушга, түүнээс хоёр тийшээ 2 хуруу зайтай хоёр шагай байрлуулна. Түүнийг цовхи шаа гэнэ. Цовхи шагайнаас хоёр тийш нэгэн төө зайд үлдэх хоёрыг байрлуулна. Үүнийг зах шаа гэнэ. "Хоёр захын шагайны хоорондох хэмжээ нь яг нэг алд зайтай байх ба яг төв дунд нь хушга байрлана..." "Захын шагайг оновол 1 оноо, цовхи шагайг оновол 1 оноо, зах болон цовхи шагайн дундуур гарвал 1 оноо, хушгийг оновол 3 оноо, цовхи шагай хушга хоёрын дундуур гарвал зулбасан гэж нэрлээд оноо өгөхгүй. Харин цовхи шагай хоёрыг хамтад оновол парнайдсан гэж үзэж 1 оноо өгнө". Зурагт тоглоом /Эмхтгэн бичсэн Т.Дамбийчоймбол, Г.Дондог/. Цэцэрлэг хот. 1963. 30-37-р тал; БНМАУ-ын угсаатны зүй. Гурван боть. Халхын угсаатны зүй. /XIX-XX зууны зааг үе/ 1 боть. УБ., 1987. 368-р тал
7. Д.Цэдэв (Монгол улс). Монгол ардын баатарлаг туульс дахь ах дүү болох ёсон, түүний бэлгэдлийг монгол бичгийн уран зохиолын дурсгалын дүрслэлтэй холбон үзэх нь. Төв Азийн тууль ("Төв Азийн тууль" олон улсын симпозиум-их наадам) УБ. 1998. 76-р тал
 8. Сүхбаатарын Ганцэцэг. "Үл шингэх идээ идэлцсэн" гэдэг үгийн учир. "Улаанбаатар" сонин. 1995.02.25 №38, 39 (724. 725)
 9. Bulaγ. Mongyol-un niγuca tobciyan-u üндүсүтэн-ü kelberi. öbür mongyol-un surγan kümüjil-ün keblel-ün qoriy-a. Kökeqota. 1983.297 duγar tal-a; Eldengtei, Ardajab seyiregүlün tayilburilaba Mongyol-un niγuca tobciyan seyiregүlül tayilbüri. öbür mongyol-un surγan kümüjil-ün keblel-ün qoriy-a 1986. 649-650 duγar tal-a
 10. Жиованни дель Пано Карпини. Монголчуудын түүх. Гильом де Рубрук Дорно этгээдэд зорчсон минь. УХГ. УБ., 1988, 20-р тал

11. Рашид-ад-дин. Сборник летописей. Том I. пер.с персидского Л.А.Хетагурова Изд. АН СССР. М-Л., 1952, стр. 167
12. Марко Поло. Орчлонгийн элдэв сонин/Аяны тэмдэглэл/. УХГ, УБ., 88-р тал
13. Altan tobci (Hans-Peter Vietze, Gendeng Lubsang) Eine mongolische chronik des XVII. Jahrhunderts von Blo bzan bstan'jin. Text und Index. Tokyo. 1992, p.90
14. Марко Поло. Орчлонгийн элдэв сонин /Аяны тэмдэглэл/. УХГ. УБ., 69-р тал

ДЭД БҮЛЭГ

"МОНГОЛЫН НУУЦ ТОВЧОО"-НЫ БЭЛГЭДЛИЙН ГОЛ АЙ

Бэлгэдлийн ай гэдэг нь яг тогтчихсон ойлголт хараахан биш билээ. Тиймээс эрдэмтдийн санал бодол өөр өөр байгааг доорхи хэдэн жишээнээс үзэж болно. Үүнд: А.Ф.Лосев "Бэлгэдлийн асуудал ба реалист урлаг" /1976/ номдоо: шинжлэх ухаан, гүн ухаан, уран сайхан, домог зүй, шашин шүтлэг, суртал-сэнхрүүллийн, гадаад илэрхийллийн бэлгэдэл" мэтээр 9 хэв шинж болгон тэмдэглэгдэхүүний талаас хуваасан¹ бол Ж.Шевалье, А.Геербрант нар "Бэлгэдлийн толь" - /1987/² номдоо "домог, зүүд, ёс заншил, дохио зангаа, хэлбэр дүрс, өнгө, тоо" гэхчлэн тэмдэглэхүүний талаас ангилжээ. Ж.Е.Кирлот "Бэлгэдлийн толь" (1971)³ номдоо бэлгэдлийн гарал үүсэл, уламжлал, түүхэн чанар, зүүдний утга чанар бэлгэдлийн төсөөт чанар гэхчилэн 17 бичил гарчиг өгч тайлбарласан бол Е.Я.Шейнина "Бэлгэдлийн нэвтэрхий толь бичиг" (2002)⁴ номдоо "Бэлгэдлүүдийг, байгалийн, хүний ертөнцийн"-ийн болон болзолт тэмдэгийн, урлагийн бэлгэдэл гэхчилэн 6 төрөл болгон авч үзжээ. "Х.Биедэрманн" "Бэлгэдэл зүйн толь" (1994)⁵, В. Андреев нарын эмхтгэсэн "Бэлгэдэл, тэмдэг, бэлгэ тэмдэгийн нэвтэрхий толь бичиг" (1999)⁶, У.Бекер "Бэлгэдлийн нэвтэрхий толь бичиг" (2000)⁷, К.А Вильямсийн эмхтгэсэн "Хятадын бэлгэдлийн нэвтэрхий толь бичиг" (2000)⁸ номд бэлгэдлийг үсгийн дэс дарааллаар тайлбарлажээ.

А.Ф.Лосев гүн ухаан-гоо зүйн үүднээс хандсан тул түүний хувааснаар тодорхой нэгэн зохиолын хувьд авч үзэхэд тохиромжгүй. Харин Ж.Шевалье, А.Геербрант нарын болон Е.Я.Шейнинагийн ангилалт нэгэн үндэс угсаатны болон тодорхой зохиолын хувьд авч үзэхэд аргачлал нь ойр дөт юм. Гэвч тодорхой зохиолын хувьд шинжлэхэд дээрх ангилалд үл хамаарах нь бас багагүй бий.

Энэ бүхнээс үзэхэд нэгэн улс орны тодорхой бүтээлийн бэлгэдэл зүйн судалгааны бэлэн загвар арга зүй гэж байх уу? гэсэн асуулт гарахад хүрч байна.

Монгол бэлгэдлийг судлах оролдлого хийсэн Н.Л.Жуковская "Монголын уламжлалт соёлын ай бэлгэдэл" /1988/⁹ номдоо "орон зай, цаг тоолол, баяр ёслол, аз жаргал, хоол хүнс, бэлэг дурсгал, авир хөдлөл /основ этикета/, тоо, өнгө" хэмээн 9 үндсэн ай болгосон бол Х.Нямбуу "Сүлд, туг далбаа, тамга, сүлд дуулал, одон тэмдэг, мөнгөн тэмдэгт, нийслэл"¹⁰ гэхчлэн их төлөв төрийн ёс зүйд тулгуурлан бэлгэдлийг авч үзжээ. Д.Тангад халхчуудын эд, оюуны соёлын олон янзын хэлбэрт хадгалагдаж байсан бэлгэдлийг "өнгийн, дүрсийн, тооны, аман үгийн, орон зайн" гэсэн таван ангид¹¹ хувааж шинжилгээний явцад цуглуулсан холбогдох мэдээг тайлбарлажээ.

Б.Катуу монгол туульсын бэлгэдлийг "тоо, зүг чиг, өнгө, зураг дүрслэл"-ийн 4 зүйлээр¹² авч үзсэн бол монгол аман зохиол болон бичгийн утга зохиол дахь бэлгэдлийг С.Дулам "тоо, өнгө, цаг, зүг чиг, дохио зангаа, хэлбэр дүрс, зүүд зөн совин"¹² гэсэн 7 айд ангилан судлажээ. Эдгээрийн дотроос Ж.Шевалье, А.Геербрант нарын ангилалыг С.Дулам баримталж монгол бэлгэдлийг судласан нь нилээд ул үндэстэй болжээ. Гэвч "Монголын нууц товчоо" хэмээх тодорхой нэгэн зохиолын хувьд үзэхэд бэлгэдлийн айн дээр дурдсаны аль ч ангилал нь төдийлэн тохирохгүй байгаа юм. Тиймээс "Монголын нууц товчоо"-нд байгаа баримт жишээнд тулгуурлаж тоо, өнгө, зөн совингийн бэлгэдлийн гурван айг миний бие энд авч үзэхийг эрмэлзсэн болно.

ЗҮҮЛТ, ТАЙЛБАР

1. А.Ф.Лосев. Проблема символа и реалистическое искусство. М., "Искусство", 1976, стр. 186-196
2. Jean Chevalier, Alain Gheerbrant. Dictionnaire des symboles. Robert Laffont.Jupiter. 1987
3. A dictionary of symbols. Second edition. By J.E. Cirlot. Translated from the Spanish by Jack Sage. Routledge & Kegan Paul Ltd.s 1962. London and Henlgy. 1971
4. Е.Я.Шейнина. Энциклопедия символов. Изд. "Торсинг"М.2002.
5. Biedermann Hans. Dictionary of symbolism. Translated by James Hulbert. Meridian Book. 1994
6. Энциклопедия символов, знаков, эмблем. Авторы-составители В.Андреева, В.Куклев, А.Ровнер. Изд. Локид-Миф.М. 1999
7. Udo Becker. The continuum encyclopedia of symbols. Translated by lance W.Garmer. Continuum. New York. London. 2000
8. Энциклопедия китайских символов (Восточный символизм) Сос. К.А. Вильямс. Изд. В.П.Царёва. М.2000
9. Н.Л.Жуковская. Категории и символика традиционной культуры монголов. М., Наука. 1988
10. Х.Нямбуу. Монголын бэлэгдэл. УБ., 1979
11. БНМАУ-ын угсаатны зүй. Халхын угсаатны зүй. 1 боть. Ред. С.Бадамхатан. УБ., 1987. 324-р тал
12. Б.Катуу. Монгол ардын баатарлаг туульс дахь бэлгэдэл. УБ., 1996
13. Сэндэнжавын Дулам. Монгол аман зохиол, утга зохиол дахь бэлгэдэл зүйн тогтолцоо /Хэл бичгийн ухааны докторын зэрэг горилсон зохиол/. УБ., 1997

шарга, халуун шарга, бэлүү шарга, хонгор шарга, хонгор нь дотроо цагаан хонгор, шарга хонгор, ухаа хонгор, халуун хонгор, зээрд хонгор... мэтчилэн бүр нарийвчлан тодотгон хуваагдах нь бий.²⁵ Үүний хамт "Шарга агттан есөн морь уу?" Есөн шарга агт уу? гэсэн тодотгол асуулт гарна. "Хураангуй алтан товч", Саган сэцэний "Эрдэнийн товч", Жамбын "Асрагч нэртийн түүх", Мэргэн гэгээний "Алтан товч", Жамбадоржийн "Болор толь" зэрэгт болон Ц.Дамдинсүрэн, Мансан нар монголоор бичих хөрвүүлэхдээ, А.С.Козин орос хэлээр, Ф.В.Кливез англи хэлээр Г.Пеллио франц хэлээр орчуулахдаа "найман шарга агт", "есөн шарга агт" хэмээн авч үзжээ. Гэтэл "агттан" гэдэг үгэнд түүний "tan" (тэн) дагаварын утга, үүрэгт ач холбогдол өгч Мин улсын эхэн үеийн "Монголын нууц товчоо-ны орчуулгад", мөн эрдэмтэн Цэнд гүн, Баяр, Элдэнтэй, Ардаажав, Иринчин, Ш.Гаадамба, Б.Сумъяабаатар, Д.Цэрэнсодном монголоор тайлбарлах хөрвүүлэхдээ, Ахмет Темир туркээр, В.Хайссиг германаар, С.Калужинский польшоор, Ш.Озава японоор орчуулахдаа "шарга агттай найман морь" гэсэн утга гаргажээ. Дурдсан олон судалгаа орчуулгыг харьцуулж нарийвчлан шинжлээд Ш.Чоймаа "шарга агттан" гэдгийн "шарга"-д олон тооны дагавар залгаагүй байгаа нь "Нэг шарга агт байсны гэрч" гэж үзээд "нэг онгон шарга бүхий найман морь" байсан гэж нотолсон²⁶ юм. Үүнтэй холбогдуулан өгүүлэхэд малчин монголчууд сүргийн онцгой зүсээр нь, тухайлбал азаргатай адуу бол түүний зүсээр, шинжээр нь, эсвэл содон нэгнээр нь нь цохон нэрлэдэг уламжлалтай. "Хонгор азаргатай адуу", "Алагтай таван морь", "Шаргатай есөн адуу" мэтээр хүний анхааралд өртөхүйц зүсээр нь цохон адуугаа эрж сурагладаг тогтсон зуршилтай. Хэсэг бусаг адуу малтай таарсан малчин хэн нэгэн, тэдгээрийн дотор содон зүс, онцлог шинж юу байна вэ гэдгийг заавал анзаарч "Уулын хярд шаргатай арван морь байна билээ", "Модны захад зүүн талын шийр цагаан хонгортой хэдэн морьд хоцорно билээ" гэхчилэн эрэлчинд хариу хэлэх нь олонтаа. Тийм болохоор "шарга" гэдэг нь тэнгэрийн

хүлгийн содон зүс, нөгөөтэйгүүр "онгон буюу сэтэрлэсэн" байж болох тул бүр ч түүнийг онцлох нь аргагүй. Есөн адууг "хонгор"-ын онцгой содон зүсээр цохон төлөөлүүлээгүйн нь цаад утга учир нь үүнтэй холбоотой байж мэднэ.

Тэмүжин шарга агттан есөн морьтой байсан гэдэг нь тэнгэр язгууртай гэсэн удмын гаралтай нь холбож тэнгэрийн есөн хүлэг байдаг гэсэн домгийн сэтгэлгээний улбаатай уялдаатай гэж үзэж болно.

Үүнтэй холбогдуулан "... ямагт эрдэмт хүлэг морийг 8 хөлтэй гэж тодотгосон байдгаас үзвэл 8 хөлтэй малыг өсөхийн тэмдэг гэж бэлэгтэй тоонд тооцдог байжээ. Найман ес далан хоёр болдог бөгөөд өсөх төлжихийн билэг тэмдэг наймыг тэнгэрлэгийн тоо ёсоор /есөөр Ц.Д/ үржүүлж тэнгэрийн адуун сүргийн тоог далан хоёроор бэлэгддэг байв"²⁷ гэсэн монгол эрдэмтний ажиглалтыг дурдаж болно. Ийм тооны тод жишээ бол "Цуутын цагаагч гүү" үлгэрт далан хоёр ижил, дархан хул азарга гардаг явдал юм.

Монголчуудын хувьд "ес"-ийн тоо нь тэнгэрийг шүтэн бишрэхтэй холбоотой гэж үзнэ. Монголын бөө мөргөлийн ёсоор бол дээд шүтээн нь тэнгэр юм. Бөө мөргөлийн домогт үздэгээр 99 тэнгэртэй. Барууны 55 тэнгэр, зүүний 44 тэнгэр орчлон ертөнцийг хуваан захирдаг хэмээн бөөгийн мөргөлд үздэг. Тэнгэр бол амьдрал хайрлагч эр эхлэл буюу зайран, газар бол түүнд хэлбэр дүрс хайрлагч эм эхлэл болдог буюу этүгэн эх /удган/ ажээ. Тиймээс Чингис хааны дээд язгуур нь "дээд тэнгэрээс заяат төрсөн" /§1/ ажээ. Түүнийг Чингисийн анд шадар төдийгүй хожим дайсан болж салалцсан Жамуха мэт /§ 201/ нь ч зөвшөөрөн хүлээдэг юм. Ер нь Тэмүжиний /Чингисийн/ мандах буурах бүхий л хувь тавилан тэнгэрийн ивээл, тэнгэрийн хүчээр болдог гэсэн ойлголтыг "Монголын нууц товчоо" олон жишээ баримтаар харуулахыг оролдсон юм. § 80 зүйлд шугуйд бүгж байгаад гарах гэснээ тэнгэрийн ятгалгад орж "ес" хонож байснаа "nere ügei ker ükü[k] deküi qarsu" гэж шийдсэн нь үнэндээ тэнгэрийн

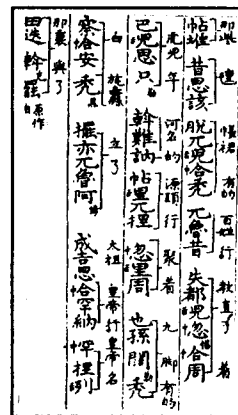
merkid-ün qoyinaca uqa'uta qurban qonoq daqa'ulju merkid-i küngke'üljü temüjin burqan de'erece bawuju ebce'ü-ben mö'eletcü ügülerün qo'aqcin-eke-yi solangqa bolju sonosqu-yin tula ünen bolju üjegü-yin tula бүдүн бeye-'en buru'udun bugiya moritu buqu-yin horum horumlaju burqasun ger gerlen burqan de'ere qarula'a burqan-qaldun-a bö'esün-ü tedüi amin-iyān bulji'uldaba bi qaqcaqan amin-iyān qayiralan qaqca moritu qandaqai-yin horum horumlaju qalqasun ger gerlen qaldun de'ere qarula'a bi qaldun-burqan-a qarca-yin tedüi amin-iyān qalqalaqdaba-je bi masi ayu'uldaba bi burqan-qaldun-i manaqar бүри maliyasuqai üdür бүри öcisügei uruq-un uruq minu uqatuqai ke'en naran esergü büse-ben güjü'ün-dür -iyen erigelejü maqalai-ban qar-tur-iyān se'ejigelejü qar-iyān e[b]ce'ün-dür-iyen mö'ele[t]cü naran [juk] yisün-te sögö[t]cü saculi öci'üli ö[k]ba...

Тэмүжиний сүсэг бишрэлийг их тодорхой зурагласан эл хэсэгт "yisün-te sögö[t]cü saculi öci'üli ö[k]ba" гэсэн хэллэгийн утгыг тодруулбал ийм буюу. Нэгдүгээрт, "yisün-te sögö[t]cü" гэдэг нь гурван үе сөгдөж, сөгдөх тоолон гурвантаа мэхэсхийх мөн гурван үе босох ёслол болой. Хоёрдугаарт, "saculi öci'üli ö[k]ba" гэдэг нь гурав гурваар эгнүүлэн ес цоолсон нүхтэй цацалаар дээжлэн өргөдөг болой. Эл хоёр тодруулгаас үзвэл уул усыг тахиж сөгдөж мөргөх, цацал өргөх зэрэг нь "ес"-ийн тоотой холбоо бүхий монголчуудын эртнээс уламжлал болон тогтсон хэвшил юм.

Тэнгэрээ, байгаль дэлхийгээ тахиж шүтэх ёс, ардын зан үйлд олонтаа бэлгэдэл болгодог байсан "ес"-ийн тоог улс гэрийн төрийн ёслол хүндэтгэл мэтэд ч басхүү хэрэглэж байжээ. Аливаа улс гэрийн оршин байх, цэрэг дайчдын сүр хүчийг бадруулах цог хийморь гэж байдаг болой. Эцэг дээдсээс Чингис хаанаас улс гэрээ төвхнүүлэхэд тийм төрийн бэлгэ тэмдэгийн нэг нь сүлд туг байв.

§73 ...hö'elün-üjin gejü newükderün tuqlaju beye-ber morilaju jarimut irgen-i icuqaba...

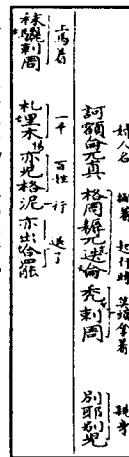
Есүгэй баатарыг таалал төгссөний дараа хураасан улс нь тарж нүүхэд Чараха өвгөн одогсдыг ятгавч үгэнд нь эс ороод /зоо нуруугаа жадлуулсанд/ Өэлүн-үжин ийнхүү "tuqlaju" /туг барьж/ мордоод орхиж нүүсэн иргэдийн заримыг түр буцааж авчирчээ. Энэ бол эцэг дээдсээс уламжлалтай туг сүлдийн ач аврал юм.

§ 202. tedüi sisgei to'urqatu ulus-i sidurqutqaju bars jil onan-nu teri'ün-e quriju yisün költü caqa'an tuq bayi'ulu'at cinggis-qahan-na qan nere tende ökba гэжээ. Тэрхүү "yisün költü caqa'an tuq" нь хамаг монгол улсын сүлд байсан бөгөөд гал барс жил /1206 онд/ Чингис хаанаас тулгуур төрийг зарлан тунхаглахдаа түүнийг уламжлан өргөн мандуулсан билээ.

Цагаан сүлд туг нь эцэг малын сүр сүлд дэл сүүлэндээ бий гэх тул мянган азарганы /мянган адууны гэлцэх удаа ч бий/ хөхлөөр /дэл сүүлээр гэлцэх удаа ч бий/ манжлага цацаг хийсэн хялгасан туг болно. Монгол улс гэрийн төрийн үйлс ариун гэгээнээр мандан бадрахын бэлгэдэл "Есөн хөлт цагаан туг"-наа шингэсэн болой. "Есөн хөлт цагаан туг"-ийг хааныг ширээнд залах, их хурилтай хуралдах зэрэг төрийн их ёслолд мандуулж байв. Туг сүлдийн тоог "ес"-өөр авсан нь Чингисийн удам "тэнгэр язгуурт" гэж үздэг тул "тэнгэрийн тоо" гэгдэх "ес"-ийг онцолсон авай.

Чингис хаан ширээнд сууж улсын эзэн болуугаа л "өмөг түшиг, нөмөр нөөлөг" болж явсан нөхөлдөө ачийг нь бодож соёрхол өгөн "yisün aldal-tur bu aldatuqai", "yisün aldal alda'asu ere'ü-tür bu orotuqai" /§203, 205, 211, 214, 219.../

салсан нэгэн "гал"-тай Жамуха үлджээ. Тэр "гал" нь таван хүнээс (gü'ünü kö'üd+qurban nökörtü+ niken de'ü-yi) бүрдсэн байжээ. Эл хэсэгт Жамухагийн ядарсныг харуулж байгаа ч гэсэн задрал бутралаас тунаж үлдсэн цөөн атугай ч хүнийг хамаарсан нэгдлийн утгыг хадгалсан хэвээр байгаа болно. Тэрхүү "гал" нь сэтгэлэг нэгтнээс бүрдсэний учир бүлэглэж Жамухаг гардан барьж Чингис хаанд авчирчээ. Гэвч Чингис хаан "qan-dur-iyān qar gürgeksen gü'ün-i ker a'uldaqū teyimün gü'ün ken-tür nököcegü" гээд тэр "гал"-ыг устгуулжээ. Тухайн үеийн "гал" гэсэн ойлголт, зарим нэгэн хувирал үзсэн боловч үндсэн утгаа хадгалж үлдсэн тул "гал утаа бол овог хүйн оршин тогтнож буй бэлгэ тэмдэг, үндсэн шинж гэж үздэг байсны ул улбаагаар эдүгээ ч айл өрх, хэсэг бүлэг хүмүүсийг гал утаа, гэр орноор нь төлөөлүүлэн ойлгох явдал нилээд түгээмэл тархжээ"³⁷ гэж үзэж болох бөгөөд түүнийг XIX-XX зууны монголын түүх, архивын баримт, ном зохиолын олон жишээ батлан харуулж байна.³⁸

Дээрх гурван хэсэгт өгүүлснээс үзэхэд "Монголын нууц товчоо"-ны дотор гарсан жишээнд төлөв тулгуурлан "гурав", "тав", "ес"-ийн тооны бэлгэдлийн түгээмэл шинжийг авч үзэхэд монголчуудын санах сэтгэх онцлог, уламжлалт зан заншил, цаг тооны мэдлэг, шүтлэг мөргөл тэргүүтнээс үндэс улбаа авч монгол ардын аман зохиол болон бичгийн утга зохиолд тооны бэлгэдэл нэвтэрч, уран дүрслэлийн нь өнгө аясыг тодруулж, хүрээ царааг нь улам баяжуулж ирсэн гэдэг нь тодорхой байна.

ЗҮҮЛТ, ТАЙЛБАР

1. Рашид-ад-дин. Сборник летописей. Том I. пер.с персидского Л.А.Хетагурова. Изд. АН СССР. М.-Л., 1952, стр 167
2. Жиованни дель Плано Карпини. Монголчуудын түүх, Гильом де Рубрук. Дорно этгээдэд зорчсон минь. УХГ, УБ., 1988, 207-р тал
3. Б.Батжаргал. Эртний монголын математика. Тэргүүн дэвтэр. ШУАХ. УБ., 1976
4. Хүний биеийн эрхтэнтэй дүйлгэсэн хэмжээ. а. урт:ямх, хуруу /нэг хуруу, эрхий хуруу, чигчий хуруу, хоёр хуруу, гурид-гурван хуруу, дөрид -дөрвөн хуруу, таван хуруу, алга дарам, үзүүр барим, мухар барим, үзүүр сөөм, мухар сөөм, үзүүр төө, мухар төө, үзүүр тохой, , мухар тохой, үзүүр дэлэм, мухар дэлэм, үзүүр алд, мухар алд, алд дэлэм, бүтэн алхам, хагас алхам, цуваа гишгэм, зэрэгцээ гишгэм, алцам, б. өндөр: шагай, шилбэ, өвдөг, салтаа, бүсэлхий, суга, мөр, хүзүү, толгой/эрүү, хамар, нүд, дух, зулай/
5. Бог, бод малын эрхтэнтэй дүйлгэсэн хэмжээ а. өндөр: туурай /бодын туурай, богийн туурай/, сагаг, шагай, шилбэ, өвдөг, гэдэс, цавь, тамга, ташаа, хондлой, сэрвээ
6. Хүний мэдрэхүйд тусах тусгал: үнэр авах газар, дуу хүрэх газар, хараа тусах газар
7. Айл, саахалт /ойр саахалт, хол саахалт/, үдийн газар, өдрийн газар, хоногийн газар, сарын газар, жилийн газар
8. Малын билчээр: хурганы билчээр, тугалын билчээр, морины аргамжааны газар, хонины билчээр, үхрийн билчээр, адууны билчээр
9. Эдлэл хэрэгслэлээр хэмжсэн хэмжээ: ташуур, уурга, сур /ачилгын сур, аргамжааны сур/, нум газар /их гарын нум, дунд гарын нум, бага гарын нум/, суман тусах газар /зэв он тусах газар/, мод газар, бээр газар, өртөө
10. Дархалад хүү гэрлэж, хүүхэн буулгахад нийлж байгаа хоёрт зориулан хуримын анхны өдөр "оронгийн эцэг овоохой",

- "голомтын эцэг гурван чулуу" гэж урц барин, чулуу тулж утаа гарган цай болгодог байж. Ингэсний дараа жинхэнэ гэрийг нь барьж өгдөг заншил байжээ. Тэрчлэн нийт монголчууд аян жин, ав шувуу оролдох зэрэг алив нэг эзгүй хээр одож саатахдаа эл гурван чулууг хэрэглэнэ. *Studia Museologica*, Том 1, Fasc 1-8, ШУАХ, УБ., 1968, 122-р тал; "Баруун Монголын мянгадын хуримлах ёсонд хүүгийн тал бэрийг буулгаж авчраад шинэ гэрийн хаяанд гурван модоор урц босгон түүнд шинэ бэрийг оруулж суулгаад гурван чулуун тулга тулан гал түлж тогоонд сүү хөөрүүлж сүүний хусамнаас бэрд амсуулж ёслол үйлдсэний дараа бэрийг шинэ гэрт оруулдаг байна. Энэ бол элэнц хуланцын орогнож явсан ором гэж урцыг бэлэгшээн хүндэлж, гал голомтын үүсэл тулгын гурван чулууг гэж хүндэтгэсэн хэрэг байжээ. /Этнографийн судлал. ШУАХ, УБ., 1969, 84-р тал/
11. Пэрлээ. Гурван өгүүлэл. *Studia mongolica instituti Linguae et Litterarum...* Том III, Fasc 13-15. ШУАХ. УБ., 1962, 34-р тал
12. Цэгцэрийн Шар хээр. /*Secer-un sira-ke'er-e/* -эдүгээ Монгол улсын Дорнод аймгийн Сэргэлэн, Цагаан-Овоо сумдын заагт Алтачийн хоолой, Галын хөндийг хэлж байгаа болно. О.Сүхбаатар. Монголын нууц товчооны газар усны нэрээр мөшгөхүйд. Үнэн сонин, 1992, № 53
13. Altan Tobci (Hans-Peter Vietze, Gendeng Lubsang) *Eine mongolische chronik des XVII. Jahrhunderts von Blo bzan bstan'jun. Text und Index.* Tokyo, 1992, p.8
14. Sayang Secen. *Erdeni-yin tobciy-a. öbür mongyol-un ündüsüten-ü keblel-ün qoriy-a. Kökeqota*, 1987, 67 duyar tal-a
15. Өнчин цагаан ботго... Миний хүү
Гурван жилийн хол газрыг Гурван сар гөрөөлдөгөө
Гурван сараар товчлон Гурав хоноод
Гүйлгээд байдаг нь энэ Юунд ирэв гэжээ
/гэв гэлээ хө/

- Цариг цагаан ингэний
Өнчин цагаан ботго.
Дуутай мөндөр
/Монгол ардын туульс/
Эмхтгэн боловсруулж оршил
бичсэн Б.Катуу, Р.Нарантуяа
БНМАУ.АБЯ-ны Сурах бичиг,
сэтгүүлийн нэгдсэн редакцийн
Газар, УБ., 1989, 98-р тал
- Гөшөө чулуун зүрхт
Хүйвэй Буйдар хүү /тууль/
Монгол ардын
баатарлаг туульс
Studia Folclorica
Tom 1, Fasc 7.
Эмхтгэн боловсруулж
өмнөх үг тайлбар сэлт
үйлдсэн Г.Ринчинсамбуу.
УХХЭХ, УБ., 1960, 26-р тал
16. Merged yarqu-yin orun. *ündüsüten-ü keblel-ün qoriy-a, Begejin*, 1988, 1178-1181 düger tal-a
17. Ч.Жүгдэр. Монголд феодализм тогтох үеийн нийгэм, улс төр, гүн ухааны сэтгэлгээ /Эртнээс ХҮ зуун хүртэл/ УБ., 1987, 33-р тал
18. Ч.Далай. Монголын бөө мөргөлийн товч түүх. ЭШХ, УБ., 1959, 35-р тал
19. Д.Лхам. Мянгад ардын зан үйл, аман зохиол. УБ., 1991, 67-р тал
20. Ч.Далай. Монголын бөө мөргөлийн товч түүх. ЭШХ, УБ., 1959, 39-р тал
21. С.Дулам. Дархад бөөгийн уламжлал. МУИС-ийн хэвлэл. УБ., 1992, 39-р тал
22. Altan tobci (Hans Peter Vietze, Gendeng Lybsang) *Eine mongolische chronik des XVII. Jahrhunderts von Blo bzan bslan'jin. Text und Index*, Tokyo, 1992, p.33
23. Монгол ёс заншлын их тайлбар толь. /Зохиогч эмхтгэгч Ч.Арьяасүрэн, Х.Нямбуу/, Тэргүүн боть, "Сүүлэнхүү" хүүхдийн хэвлэлийн газар. 1992, 682-р тал
24. Дожоогийн Цэдэв. Казуюки Окада (орч) "Монголын нууц товчоо"-ны тооны утга бэлгэдлийн асуудалд (Япон хэлээр) *Area and culture studies, Tokyo university of foreign studies*, 1994 № 49 pp. 67,80

25. Buyantoytoqu. Tabun qosiyu mal-un neridül. öbür mongqol-un sinjilekü uqayan teknig mergejil-ün keblel-ün qoriy-a. 1998.28-29. 35-36, 38-39 düger tal-a
26. Ш.Чоймаа (Монгол) "МНТ"-ны "Sirqa aqta-tan" хэмээх үг хийгээд дундад үеийн монгол хэлний "tan" дагаварын судалгаа. Монгол судлалын мэдээлэл (Bulletin the IAMS. News information on mongol studies. 2001 № 1, 2(27. 28) Ulaanbaatar. pp. 72, 77
27. Ш.Гаадамба. Монгол ардын үлгэр. Аман зохиол судлал. Studia Folclorica... Tom XIY, Fasc 1-10. ШУАХ, 1987/1984/ 106-р тал
28. Г.Сүхбаатар. Монголчуудын эртний өвөг /Хүннү нарын аж ахуй, нийгмийн байгуулал, соёл, угсаа гарвал/. МЭӨ IY - МЭ II зуун. УБ., 1980, 77-р тал
29. Г.Сүхбаатар. Монгол нирун улс /330-555/. УБ., 1992. 145-р тал
30. Г.Сүхбаатар. Монгол нирун улс /330-555/. УБ., 1992, 145-р тал
31. Injannasi. Köke sudur. Ded debter. öbür mongqol-un arad-un keblel-ün qoriy-a. Kökeqota, 1957, 1232-1249 düger tal-a
32. Mongqol qubcasu jasal. öbür Mongqol-un sinjilekü uqayan teknig mergejil-ün keblel-ün qoriy-a. 1991, 17 duyar tal-a
33. Mongqol qubcasu jasal. öbür mongqol-un sinjilekü uqayan teknig mergejil-ün keblel-ün qoriy-a. 1991, 98 duyar tal-a
34. Хүний бие бүхэлдээ суваг буюу судас, яс буюу мөгөөрс, мах буюу өөх, цус буюу ус, арьс "тав"-аас бүрдэнэ гэдэг. Хүний дотор эрхтэн "таван цул"-аас /бөөр, зүрх, элэг, уушиг, дэлүү/ яс /толгой, сээр нуруу, дал /сүүж бол эргүүлсэн дал мэт/, хавирга, чөмөг "тав"-аас бүрдэнэ гэдэг.
35. Чулууны Далай. Монголын түүх. Хамаг монгол улс (1101-1206). Тэргүүн дэвтэр. ШУХ "Эрдэм" компани. УБ. 1996. 50-р тал
36. Жиованни дель Плано Карпини.. Монголчуудын түүх, Гильом де Рубрук. Дорно этгээдэд зорчсон минь. УХГ. УБ., 1988, 18-19-р тал
37. А.Очир. "Оуто", "Утку" хэмээх түүхэн нэрийн тухайд. Түүхийн судлал. Studia Historica Instituti Historiae... Tom. XIY, Fasc. 1-16. ШУАХ. УБ., 1979, 43-р тал
38. Доор дурдсан хэдэн ном зохиолд "гал"-ын тухайд тэмдэглэл

үлдээжээ. Үүнд:

- а. - "Гал" - название одного очага для каждого десятка- годоли, чтобы отыскать свои гал - кричат род, племя" - Ц.Жамцарано. Об облавах у Ордосцев. Studia Mongolica Instituti Linquae et Litterarum... Tom. 1, Fasc. 6, ЭШХ, УБ., 1960, стр 3
- б. - Түшээт хан аймгийн ван Цэрэндоржийн хошууны занги Баянгаас заалдсан Гадаад монголын төрийг засах явдлын яаманд мэдүүлсэн бичигт Сайшаалт ерөөлтийн 13 он /1808
- д. "... Хагас хэмээх газраа Баяндай эдгээр гучин гурав гал иргэд гэх боловч нэг бүрд хэдэн иргэн буйг мэдэхгүй" гэжээ. -Монгол улсын түүхийн төв архив. Сайшаалт ерөөлт. 2-22-44; Ардын заргын бичиг. ШУАХ, УБ, 1968, 30-р тал
- в. - "Монголчууд аянд явахдаа дадлага туршлагатай аянчийг түшиглэн дагалдаж, нэгэн гал бааз болж, хүч хөдөлмөрөө хамтарч, аялах нөхөрлөлийн хэлбэр эртнээс үүсэж уламжлагдсаар иржээ" - Цэрэнгийн Насанбалжир. Монголын мал аж ахуй хөтлөлтийн уламжлал, шинэтгэл /XIX зууны эцэс XX зууны эхэн/ШУАХ. УБ., 1978, 49-р тал
- г. - Монголчууд нэг жинд арван тэмээ оноохоор бодож, хорин тэмээг нэгэн баазын хөсөг болгон хоёр аянчин нэг гал болж явах горимтой. - БНМАУ-ын угсаатны зүй. Гурван боть. Халхын угсаатны зүй. /XIX-XX зууны зааг үе/ 1 боть, УБ., 1987, 61-р тал
- д. - "Бас 60 орчим тэмээтэй 4-6 хүн "нэг гал" болж дотроо "хоёр баазад" хуваагддаг ёс байжээ... 4-6 хүнтэй гал нь нэг сууцтай явдаг... Д.Нансалмаа. Халх аян жингийн уламжлалт ёс горимоос. Studia Historica... Tom. XXI, Fasc. 17, 131-р тал
- е. Гал-хүмүүс. Аян замд хамт явж цуг тогоолдог бүлэг хүмүүс, нэг гал аян - Sesengcoqtu. Mongqol üges-ün ijayur-un toli. öbür mongqol-un arad-un keblel-ün qoriy-a. Kökeqota, 1988, 1226 duyar tal-a

1. Арьс, шаазан ваар, мод, алт, мөнгө, хаш чулуу зэргээр үйлдсэн архины сав.

2. Эртний монголын ихэс дээдсийн архины хурим хийх үедээ хэрэглэдэг архи хадгалах том сав

3. "түсүргэ", "хөхүүр", "гөрөгэ", "сөн", "цомоо" мэтээр нутаг нутагт янз янзаар нэрлэж ирсэн сав, түүний дотор Хэрэйд аймгийнхны "цүн" хэмээн нэрлэж хэрэглэдэг савыг хэлсэн аж. Эдгээр тайлбарт сэтгэл ханалгүй "qan esige-yin kökө sung" гэж чухам юугаар хийсэн сав бол хэмээн төсөөлөн бодож аман түүхийн эрэлд миний бие мордов. Тэр эрлийн явц дундаа Монгол Улсын их сургуулийн багш, манж, хятад, япон хэлийг эзэмшсэн галзууд овгийн Ядамсүрэнгийн Шаарийбуу (1909 онд төрсөн) авгайгаас [хирсний хамар дээрх эврэн суулгыг ихэс дээдсийн дээдэлдэг "хөх цүн" гэдэг гэж хуучуул ярьдагсан] (1988.8.15) гэсэн үг сонсов. Үүний мөрөөр ном хэвлэл шүүрдэж, эртний хятадад хирсний хэлбэрт сав буюу хундага байсан¹⁵ төдийгүй хирстэй төсөө бүхий "Ши" гэх амьтны ганц эврээр архины сав¹⁶ хийдэг уламжлалтай байжээ гэдгийг мэдэв.

Хирсний эвэр нь дорно дахины "найман эрдэнэ"¹⁷-ийн нэг бөгөөд лууны сувд, алтан зоос, "чулуун цаг", ном судар зэрэгтэй нэгэн хүрээнд эрхэмлэгддэг ажээ. Түүгээр ч үл барам "хирсний эврээр янз янзын гоёл чимэглэлийн дүрс сийлдэг. Эвэр нь бас шингэн хадгалдаг сав болдог. Эвэр нь хөлөрч дотор буй шингэнд хор бүхийг илрүүлдэг. Эврийг үрж, зорж, үйрмэг болгон эмнэлгийн зориулалтаар эдүгээ ч хэрэглэдэг бөгөөд хар, алаг эвэр нь сэргээх үйлчлэлээр илүүтэй сайн"¹⁸ ажээ. Хожмын монгол эх сурвалжуудад ч гэсэн [...эвэр нь хятад аягыг хөмөрсөн мэт бөгөөд ихэнхдээ хамрын үзүүрт гагцаар ургадаг... Цагаан, алаг, хараар нь дээд, доод буюу сайн мууг ялгана... "Тодруулагч зул"-д цагаан нь хорын халууныг арилган үйлдэнэ... Алаг нь хорыг сахина (хороос хамгаална). Хар нь идээ, цус, шар усыг хатаан үйлдэх болон...]¹⁹ хэмээжээ.

Эдгээрээс үзвэл дээр үед хан дээдэс, хорт шингэнийг хийхэд хөлөрч мэдэгддэг хирсний эврэн суулгатай байсан нь тухайн цагийн амьдрал ахуйн шаардлагатай амин холбоотой байсан гэж хэлж болно.

Учир нь Тэмүжиний эцэг Есүгэй баатарт татар иргэн "qoro qoliju öksi'üi" хийгээд тухайн цагт тэгж хорлох нь цөөн бус байсан нь мэдээж. Тийм нөхцөлд "kөkө sung" хэмээх хирсний эврээр хийсэн суулга нь айраг, архи хийх зориулалттай төдийгүй элдэв муу санаатны хорлолыг мэдэх, түүнээс сэргийлэх аргыг давхар хадгалсан байжээ. Үүгээр үзвэл "qan esige-yin kökө sung" хэмээн нэршсэн нь Мөнх хөх тэнгэрийн хүчийг бишрэн шүтэгч удам угсаа бүхий дээдсийн хүндэтгэлийн бэлгэдэл болсонтой нь холбоотой гэж үзэж болно. Үүний дээр "Хааны хайр хишгийг түүний хөх цомоо буюу айргийн аягаар төлөөлүүлж хэлсэн бололтой" гэсэн тайллыг нэмж дурдахад илүүдэхгүй.

Эдгээрээс үзэхэд цагаан, хар, хөх өнгө нь эгэл ардын ёс заншлаас эхлээд төр ёсны хүндэтгэл үйлдэлд хүртээл түгээл болж байсан бэлгэдлийн өнгө юм. Өнгөний бэлгэдэл нь хүн зоны юмс үзэгдэлд бодитой хандахаас эхлээд хийсвэрлэн ойлгох, хийсвэрлэхээс аваад бодитойгоор ухаарахын хэлхээг илэрхийлснээр ёс заншил, сэтгэхүйг шинжлэх бусад салбарын гүнд нэвтрэх мөн чанарыг танихад нэгэн тулгуур болно.

ЗҮҮЛТ, ТАЙЛБАР

1. Ч.Жүгдэр. Монголд феодализм тогтох үеийн нийгэм-улс төр, гүн ухааны сэтгэлгээ /Эртнээс ХИҮ зуун хүртэл/ УБ., 1987, 64-р тал
2. Д.Цэрэнсодном. Монгол ардын домог үлгэр. УХГ. УБ., 1989. 9-р тал. /Уг номын 67-70-р талд нийтлэгдсэн "Ам цагаан бяруу" домог үлгэрийн утгыг хураан өгүүлбэл ийм буюу.
"Эрт цагт нэгэн өвгөний үнээнээс цээжин бие нь хүн шиг бөгсөн бие нь үхэр шиг сонин тугал гарч торнисон нь ам цагаан бяруу юмсанжээ. Ам цагаан бяруу баатарлаг үйл олныг хийж хүн амьтанд тус хүргэсний ачаар тэнгэрт гарч тэнгэрийн цагаан хаантай золгожээ. Ам цагаан бяруу тэнгэрийн хааны хүсэлтээр шуламсын хааныг хорложээ. Энэ явдлыг шуламсын хааны эх эмгэн мэдээд ам цагаан бярууны хойноос шидэт төмөр хэдрэгээ шидэж долоо хувааснаас тэнгэрт долоон бурхан бий болсон гэлцдэг".
3. Arban qoyar jil-ün maytaγal. Irügel maytaγal-un tegübüri. öbür mongγul-un soyul-un keblel-ün qoriy-a, 1983, 502 дүрар тал-а
4. Марко Поло. Орчлонгийн элдэв сонин /Аяны тэмдэглэл/, УХГ. УБ., 1987, 103-р тал
5. Х.Нямбуу. Хүндлэхийн дээд Хөх монголын төрийн ёслол Чингисийн тахилга. "Алтан үсэгт" компани /ББХК/. Өндөрхаан. 1992, 146-147-р тал
6. Altan tobci /Hans-Peter Vietze, Gendeng Lubsang). Eine mongolische chronik des XYII. Jahrhunderts von Blo bzan bstan'jin. Text und Index. Tokyo, 1992, p. 89
7. Х.Нямбуу. Хүндлэхийн дээд Хөх монголын төрийн ёслол Чингисийн тахилга. "Алтан үсэгт" компани /ББХК/, Өндөрхаан, 1992, 138-р тал
8. Арван гурван Алтайн ариун сангууд оршивай. (Хэвлэлд бэлтгэсэн Ж.Цолоо) УБ., 1999, XX тал
9. Норовын Шаралдай. Чингис хааны тэнгэр шүтлэг. "Ил товчоо" сонин. 1996.7.1-10. №19 (203)

10. Eldentei, Ardajab seyiregүlүн tayilburilaba. Mongγol-un niγuca tobciyan seyiregүlүl тайлбури. öbür mongγol-un surγan күmүjil-үн keblel-үн qoriy-a . 1986 536 дүрар тал-а
11. Mansang. Sin-e-ber orciyulju taylburilaysan. Mongγol-un niγuca tobciyan. öbür mongγol-un arad-un keblel-үн qoriy-a. 1985. 195,290-291 дүрар тал-а.
12. Д.Цэрэнсодном. Монголын нууц товчоо. Эрдэм шинжилгээний орчуулга, тайлбар. Мөнхийн үсэг хэвлэлийн газар. УБ. 2000. 290-р тал
13. С.А.Козин. Сокровенное сказание. Монгольская хроника 1240 г под названием "Mongγol-un niγuca tobciyan. Юань чао би ши-монгольский обыденный изборник. Т-І. Изд. АН СССР М-Л 1941. стр. 136-137
14. The secret History of the Mongols. Translated and edited by F.W.-Cleaves, London. 1982. p. 107
15. Ци хай (Үгсийн далай). "Шан ү" хэвлэлийн газар. 1988. 1079-р тал (хятад хэлээр)
16. Жүн үн да ци дян (Хятад утгын их толь бичиг). Тайваны хятадын дээд сургуулийн Хятад соёл судлах газрын хэвлэл. 1968. 391-392-р тал (хятад хэлээр)
17. Восемь сокровищ. Энциклопедия китайских символов. (Восточный символизм). сост. К.А.Вильямс. Серия "Символы". Книга YI. Изд. В.П Царёва. М. 2000. стр. 69-70
18. Рога носорога. Энциклопедия китайских символов. (Восточный символизм). сост. К.А.Вильямс. Серия "Символы". Книга YI. Изд. В.П Царёва. М. 2000. стр. 304
19. Найманы Жамбалдоржийн зохиосон (ХIХ зуун)"Анагаан үйлдэгч рашааны эндүүрэлгүй танин барих урлах ухааны толинд сайтар ургасан гайхамшигтай үзэсгэлэнт нүдний чимэг хэмээгдэх оршибай." 117-р хуудасны Б тал (Төвд хэлнээс Ш.Чоймаагийн монгол хэлнээ орчуулснаар иш татав.)

§ 101. tede ceri'üt tedüi qataraba qo'aqcin-emegen bö'ere alaq hümer-iyen deledü'et öterlen ne'ügü bolun tergen-ü tenggeli ququs otba tenggeli-ben ququra[q] daju yabuqad-iyar hoi-tur güyijü oroya ke'eldün бүкүй-түр даруца мüt ceri'üt belgütei-yin eke-yi sundula'ul(du)ju qoyar köt(?) inu cerbegelje'üljü qadaraju gürcü ire'e[t] ene tergen dotora ya'un te'ejü amu ke'eba qo'aqcin-emegen ügülerün unqqasun te'ejü amu ke'ebi tede ceri'ud-un aqa-nar inu ügülerün de'ü-ner kö'üd-iyen bawuju üjetkün ke'eba de'ü-ner kö'üt inu bawuju qa'atai tergen-ü qa'alqa abqui-lu'a dotora qatuqje(?) gü'ün sa'uju imayi tergen-ece circü bawulju qo'aqcin jifin-i sundula'ulju abu'at temüjin-ü qoyinaca ebesün-ü alurqai-bar mö[c] gijü burqan jük qarba

Тайчуудын цэргийн хөлөөс дайжин Түнхэлэг горхин өөд яаран мэгдэн зугтаж явах зам гудас Хуагчин эмгэний хөллөсөн "tergen-u tenggeli ququs" одож байгаа нь эдэлгээ цаг нь болоод эвдэрч хугарч байгаад утгын гол ноогдсон нь бус. Тэнхлэг хугарна гэдэг тэрэгний цааш явах зам мухардалд орж, эзний хувь заяа бүтэлгүйгээр эргэхийн зөн дохио мөн. Тиймээс ч Тайчуудын гарт Өэлүн-үжин орох, Тэмүжинг цааш мөрдөн мөшгөхийн зангилаа нь "tergen-ü tenggeli ququs" одсон нь болно. Ийм саад тогтор, түүнийг ёрлосон зөн бэлгэ Тэмүжинд төдийгүй өрсөлдөгч дайсагнагч нарт нь хүртэл учирч байжээ.

§ 158 ... yedi-tubluq neretü noyan inu qara'ul yabuju bidan-u qara'ul-a hüldekdejü a'ula ö'ede tuta'au bolun olang-niyan tasuraqdaju tende bariqdalua... Энэ хэсэгт Еду Тоблуг "olang-niyan tasuraqdaju"- нь түүний баригдах, үйлс нурах, Найман сөнөхийн үүдэл болжээ. Тиймд энэ явдлын "зангилаа" олон/олом/-аа тасрагдаж байгаа өгүүлэмж нь муу ёрын зөн болсон нь илт байна. "Эмээл мултарч", "тэнхлэг хугарч", "олом тасарч" байгаа нь бүслэгдэж хоригдсон хийгээд зугтаж мэгдсэн тухайн цаг нөхцлийн

幹郎你類	壯帶力的行	哈喇刺	出項的行	也地坐當	人名
塔達味答周	披斷者	忽迭迷周	被逐者	裡例充	左字的
回迷	那來	阿訶刺	亦的	那類亦的	官人的
把達答密阿	被字了來	幹額迷	上	哈喇充	項
		去達阿忽	要來	迷迷周	行着
		李奇	一可	答訥	响的

дунд таарсан нь бүгд л аюул занал угтаж, муу явдал болохын ёр, зөн совинг давхар нөхцөлдүүлсэн байна. Чингэж хүний эдлэж хэрэглэж байсан /байгаа/ зүйлс /эд өлөг/ мултарч, тасарч, хугарч байгаа нь цааш өрнөх үйлс буруугаар эргэж, зам мөр нь хаагдаж байна гэсэн үг. Дээрхи өгүүлэмжүүдээс харахад Тэмүжин, Хуагчин эмгэн, Өэлүн-үжин нар Тайчуудад олзлогдож Еди Тоблуг Чингис /Тэмүжин/ хаанд баригдах нь зайлшгүй боловч уг "эмээл мултарч", "олом тасарч", "тэнхлэг хугарч" байгаа тохиолдол санамсаргүй мэт дүрслэгджээ. Үүнээс зөн совингийн бэлгэдэл санамсаргүй шинжээр илрэх авч зайлшгүйд хүрэх үүдэл болдог гэсэн дүгнэлт хийж болохоор байна.

Аливаа болох зүйлийг зөн совингоор урьдчилан мэдрэхүйн өнгө аяс нь Монгол ардын аман зохиол, домог, үлгэр туульсад олонтаа тусгагдан үлдсэн байдаг юм.

"Даньхүрэл" туульд Даньхүрэлийг найман түмэн мангастай тулалдаж байхад

Гомтын /Гонто - ховдог/ улаан жад нь
Голоороо хугараад ойчив"¹

Энэ явдалд Даньхүрэл их эмзэглэж

"Над болшгүй

Юм болжээ

Иршгүй юм

Иржээ" гэж хэлдэг.

Энэ зөн ёр нь дайсны далан жад Даньхүрэлийн дүү Заан Буйдангийн чээжинд орсноор тайлагдаж байна.

"Гөшөө чулуун зүрхт Хүвэй сайн Буйдар хүү" туульд аав ээж хоёрыг нь төмөр шилбүүрээр ороолгоод аваад явсан Үхэр улаан мангастай тулалдахаар одох замд нь Хүвэй сайн Буйдар хүүгийн өмнө цагаан хад тулгарахад ухаант морь нь "Мангасын хортой цагаан хад" гэж хэлж өгч "тас харваад гарах"-ыг зөвлөдөг юм. Түүнээс хэдэн бадгийг сийрүүлэх ийм буюу:

1150 Мангасын хорт цагаан

Хаданд тулж

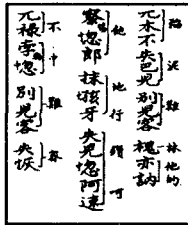
- Хар хархан хатирч
Хангинатал исгэрээд явтал
Алхуйн сайн хул морь
- 1155 Цусаар шээгээд явахыг байжээ
Хөшөө чулуун зүрхт
Эрдэнэт хүлэг байтал
Эзнээ явгалах гэдэг
Энэ үү! гэсэнд,
- 1160 Нүүрэндээ үсгүй хүний
Үр байтал
Нүүрэндээ үстэй
Адгуус надаас дор уу?
Дээгүүр яваа шувуу жигүүртэн
- 1165 Доогуур яваа
Улаан хөлт амьтан хорддог
Мангасын цахир цагаан
Хад энэ байна!
Энэ хэдыг дээгүүр нь
- 1170 Давж гарч болохгүй
Хажуугаар нь тойрч гарч болохгүй
Гоо сайхан бэргэн
Авхай чинь хэлсэн биш үү?
Чи сайн эр бол
- 1175 Энэ хэдыг харваад гар!
Муу эрсэн юм бол
Энэ биенийхээ мэнд дээр
Эмээл хазаарынхаа бүтэн дээр
Эргэж нутагтаа буц! гэжээ. ²

Итгэлт хүлэг мориноос аваад эцэг эх нь хүртэл далдыг мэдэж аюулын дохиог зөнгөөрөө урьдчилан хэлж өгдөг нь "Бүжин Даваа хаан" туульд ч бас дэлгэрэнгүй дүрслэгдсэн байдаг юм.

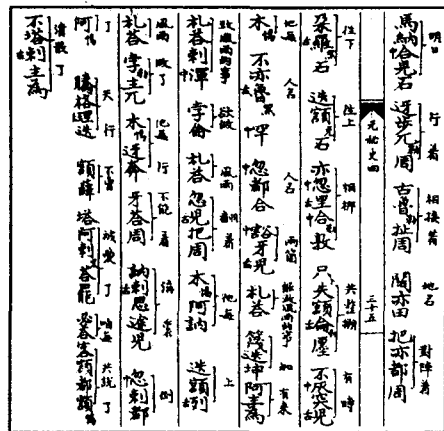
Монгол ардын үлгэр, туульсын алив болох үйл зөн совинд урьдчилан мэдэгдэх түгээмэл дүрслэгдэхүүнтэй холбон ярьж болох жишээ § 80 зүйдийн "шугуйн амсарт бөглөн унасан хошилигийн төдий цагаан гүр /чулуу/-ийн тухай хоёр дахь өгүүлэмж юм. Цагаан гүр /чулуу/ угаас байсан ч гэлээ Тэмүжингийн морио хөтлөн шугуйгаас гарах гэж явах замд таарсан нь зориуд л шугуйн амсар бөглөн унасан мэт түүнд нэгийг санагдуулжээ. Энэ нь Эргүнэ-Кунгийн домог, түүнд гарах "сүрхий хавцал, уулын давчуу сүв"-ийг сэтгэлд оруулах дүрслэл юм. "...Одоогоос хоёр мянган жилийн тэртээ эрт цагт монгол хэмээн нэрийдэж агсан тэр аймаг бусад түрэг аймагтай зөрчил тэмцээн болж, тэр нь дайн тулалдаанаар төгсжээ. Бусад аймаг нь монголчуудыг ялан дарж, хядахад нь хошоод эр эмээс илүүгүй хүн амьд үлдсэн хэмээн хүндэт итгэмжтэй хүмүүсийн ярьдаг өгүүлэл буй. Тэр хоёр өрх айл дайснаас айн тийшээ нэвтрэн очиход бэрх бартаатай ганц нарийн зөргөөс өөр хаанаасаа ч орох замгүй уул хад, их ой л хүрээлсэн хэцүү нутагт очжээ. Тэр нь уул хадны дундуур элбэг өвстэй эрүүл тал нутаг байжээ. Тэр нутгийн нэр нь Эргүнэ Кун... Тэр хоёр хүний нэр нь Никуз, Хиан байжээ... Төрж олширсоор тэдний овог олон болжээ... Тэр угсаатан нь тэр уулс, ойн дунд үржин өргөжөөд, нутгийн зай нь давчдан, хүрэлцэхгүй болохоор тэр сүрхий хавцал, уулсын давчуу сүвээс ямар сайн арга, хялбар замаар гарахыг бие биеэсээ зөвшин асуулжээ. Чингээд тэд төмөр байнга хайлуулдаг байсан төмрийн хүдрийн орд нэгэн газрыг олжээ. Тэд бүгдээр цуглаж, ойд их түлээ зэхэж, бүхэл бүтэн тулмаар нүүрс бэлтгэж, далан морь, шар нядалж, **ширий** нь бүхэл өвчин, төмөрчний хөөрөг хийгээд, түлээ нүүрсийг тэр хэвгий уулын хормойд зэрэглэж, далан хөөргөөр уулын бэлийг хайлан урстал нэгэн зэрэг хөөрөгдөж байхаар зэхжээ. Тэгээд хэмжээлшгүй их төмөр авч, уулын сүвийг онгойлгожээ. Тэд нар хавцлаас цөм цуг нүүдэллэж, уудам, том нутагт гарцгаажээ...³ Эргүнэ-Кунгийн домгийн "ганц нарийн

зөргөөс өөр хаанаасаа ч орох замгүй уул хад, их ой модл хүрээлсэн хэцүү нутаг, "Монголын нууц товчоо"-ны

§ 102 ... ümbü sibar berke hoi inu catqulang moqai-ya sirqu'asu ülü bolqu berke siqui... хоёр, мөн домгийн олон он жилийн дараа хүдрий нь хайлуулан гарч байгаа хадан хавцал, § 102 хэсэг дэх шугуйн амсар бөглөн унасан цагаан гүр /чулуу/ нь дүрслэлийн хувьд яах аргагүй уламжлалын холбоотой гэж үзмээр байна. Хад чулуу хэн нэгний явах гарах замыг хаадаг, тэр нь сэрэмж дохио болдог мэтчилэнгийн ийм дүрслэл бол, чулууг эрхэмлэх, дээдлэх, шүтэх бишрэх ёстой холбоотой гэж үзнэ.

Хад чулууг эрхэмлэн шүтэхийн ул мөр "Монголын нууц товчоо"-нд хэдэнтээ дүрслэгдсэний нэгийг иш татвал ийм буюу.

§ 143 manaqarsi yabu'ulju gürölcejü köyiten bayi[1]duju doroqsi de'eksi iquriqaldun jibsi'erülcen бүкүй-түр мüt buyiruqqan quduqa qoyar jada medekünaju'ui jadalaqun bolun jada hurbaju müt anu de'ere jada bolju'u müt yabun yadaju nuras-tur quladu'at tenggeri-de ese ta'alaqdaba bida ke'eldü'et butaraju'ui

Энэ хэсэгт Чингис хаан, Ван хан хоёрын хамтарсан хүч

Хүйтэн хэмээх газарт Жамухагийн цэрэгтэй тулалдаж "doroqsi de'eksi iquriqaldun jibsi'erülcen" бүхийд Найманы Буйраг, Ойрадын Хадуга нар зад мэдэх учир задлах болсонд өөдөө хаясан чулуу өөрийн толгой дээр, хараал хар толгой дээр гэдгийн үлгэрээр нөгөөх /зад/ нь урваж /эргэж/ дээр нь /өөрсдийн толгой дээр/ зад бууснаас нуранхайд гулсан хөдлөх аргагүйд хүрч "тэнгэрт эс

таалагдав бид" гээд бутарсныг өгүүлжээ. "jada medekün", "jadalaqun bolun", "Jada hurbaju", "de'ere jada bolju'u" гэсэн хэллэгийн цаана Төв Азийн улс үндэстний дотор өргөн дэлгэрсэн "Зад", "задлах"-ын түгээмэл ойлголтоор бол хур бороо, салхи шуурга мэт байгалийн үзэгдэл урсгалтай холбогдуулж дутуудсаныг нь урьж буулгах, илүүдсэнийг нь хариулж зайлуулах увидас мөн. "Задын чулуу" /чулуун зэвсгийн үеийн үлдэгдэл буюу гөрөөс, хойлог, загас, үхрийн бөөр цөсөнд байдаг гэлцэх талст/, "зад өвс" /алтан тэвнэ, мэргэн гүнж нэртэй ургамал/-ийг ашиглан зад задладаг /зад барьдаг, зад тавьдаг/ байжээ.

Дээрхи өгүүлэмжид бурууг үйлдсэнээс /зад задлах болсноос/ болж уршиг нь өөрсдийн толгойд буусантай холбогдуулж "tenggeri-de ese ta'alaqdaba bida" хэмээсэн нь "задлах" үйл тэнгэрт хамааралтай гэх ойлголтыг давхар агуулж байгаа болно.

Эдгээр жишээ баримтаас үзэхэд үйл явдалтай уялдуулж "tenggeri i[t]qan aqu'yu", "tenggeri-de ese ta'alaqdaba bida" хэмээн хэдэнтээ давтаж байгаа нь болох үйлдлийг урьдчилан харж, хэн нэгнийг аварч ачлах, хэн нэгэнд гэсгээл шийтгэл үзүүлэхийн тулд ямар зөн бэлгэ, ёр совин угтуулахыг "тэнгэрийн таалал"-тай холбосон байна. Ингэж тэнгэрийг хүний итгэл бишрэлийн дээд, бүхнийг мэдэгч заагч болгон өргөмжилж, "тэнгэрийн таалал"-д эс нийцвэл, түүний ятгалганд эс орвол аюул сүйрэлд учирна гэдгийг дүрсэлсэн нь монголчуудын бөө мөргөлийн шүтлэг ёстой холбогдоно.

§ 121. qorci irejü ügülerün bodoncar boqdo-yin bariju abuqsan eme-dece töreksen ba jamuqa-lu'a ke'eli niketen keke qaqcatan бүлэ'ei ba jamuqa-daca ülü qaqacaqun бүлэ'e ba ja'arin irejü nadur nidündür-iyen üje'ülba qo'aqcın üni'en irejü jamuqa-yi horciju yabuju ger tergen inu mürgüle'et jamuqa-yi mürgүjü öre'ele eber-iyen ququraju so[1] jir ebertü bolju eber minu aca ke'en ke'en jamuqa-yin jü[k] mö'ören mö'ören siro'ai sacun sacun bayimu muqular qo'a hüker yeke gerlüge de'ere ergүjü köljү jitkүjү temүjin-ü qoyinaca yeke terge'ür-iyer mö'ören mö'ören ayisurun tenggiri qajar eyetү[1] dүjү temүjin-i ulus-un ejen

"Алив муу ёрыг үзэх бичиг оршвой" (aliba mayui igu-yi üjekü bicig orosibai) хэмээх 22х8,2 см цаасны хэмжээтэй бичмэл сударт "Үхэр, бус адгуусны дуугаар хайлан мөргөн гэр тэргийг тойрон явбаас гэрийн эзэнд үхэл учрах, хэл ам болох (2b) гэх буюу "нүүж явтал үхэр газар малтан мөргөвөөс хүмүүн егүүтгэх. Үтэр бүрэлгэ... Хүмүүний дэргэд үхэр хайлваас өлзийтэй болох" (3a)⁴ гэсэн санаатай шууд нийлж байгаа нь сонирхол татаж байна. Ийм ёр бэлгэ XII-XIII зуунд төдийгүй энэ судар зохиогдсон байж болох XVII зуунаас хойш үед ч уламжилж байсны нэгэн баталгаа юм. Дээр дурдсан хоёр өгүүлэмжээс үзэхэд Жамухагийн хувь заяаг муугаар ёрлосон нь ухаагчин үнээ, Тэмүжиний хувь заяаг сайнаар зөгнөгч нь мухулар ухаа үхэр байгаа нь тэрхүү зааринь онгон сахиус үхэр байсных бололтой гэж үзнэ. Үүнийг Монголчууд болон монголчуудтай удам гарал нэгтэй овог аймгийн онгон шүтээний дотор үхэр багтаж байсан баримт ч гэрчлэнэ. "Онгон шүтэх ёс бол монголчуудын хамгийн эртний шүтлэг бөгөөд юуны өмнө адгуус амьтныг шүтэхээс эхэлжээ. Чухам Хүннү, Сяньби, Кидан, Монгол болон тэдний салбар аймгууд буга, морь, үхэр, чоно зэрэг адгуус амьтныг онгон болгон шүтэж байсан явдал үүний нэг тод баталгаа мөн".⁵

Урин дулаан цаг ирж, мал төллөж эхлэх үеэр ууган төлийн эх /хонь, үнээ, ингэ, гүү/-ээс саасан ариун цагаан сүүнээс дээжлэн авч "цацал өргөх ёс" үйлдэж ерэн есөн тэнгэр, далан долоон идээний эзэн уул усанд өргөж ирсэн нь монголчуудын эртний уламжлалт зан үйлийн нэг юм. "Үхрийн үрс гаргах ёсон оршибай" сударт:

"...Анхлан тугалласан үнээний сүүт
Ариун сав дор амсалгүй хадгалан авч...
Эмүгийн дээд
Эрхт хөх тэнгэр
Эл этүгэн эх
Хамгийн дээд
Хан мөнх тэнгэр

Хан газар усан
Түмэн одод
Өдрийн сайныг эрэн
Цагаан үнээний сүүтээр
Газар усны эзэд
Цагаан өвгөн дор
Есөн ес цацан өргөмүү..." гэж өгүүлжээ. Эл сударт:
"Цагаан өвгөн дор
Есөн ес цацан өргөмүү"
гэснийгээ тодосгож
"Хайнаг сарлаг үхэр өсгөгч
Мянган нүдэт мялзангийн хаан
Хамаг газар дэлхийн усыг эзлэгч
Цагаан өвгөн нэгэн чанар буй"⁶

хэмээн дурджээ. Чингэж Цагаан өвгөнийг уул усны эзэн хэмээхийн зэрэгцээ үхрийг өсгөгч тэнгэр гэж үзэж онгон сахиусанд цацал өргөж байсныг харуулж байгаа юм. Зааринь "ухаагчин үнээ", "мухулар ухаа үхэр"-ийн үйлдлээр зааж үзүүлсэн зөн совин ёсоор болж байгааг /§ 123/ Хүрэлх доторхи Сэнгүр горхины Хар зүрхний Хөх нуурт Тэмүжиний улсын эзэн болсон хийгээд Жамухагийн түрэгдэж шахагдаж яваа хувь заяа илтгэж байгаа болно. Үүнээс үзэхэд зааринь зааж үзүүлсэн бүхэн нь бөөгийн мөргөлд үндэс салаатай, тэнгэр шүтлэгт тулгуурласан гэдэг нь тодорхой болж ирж байна. Тэнгэр шүтлэг бол монгол зөн бэлгийн гол тэмдэглэгдэхүүн, аливааг урнаар өгүүлэхийн нэг дүрслэгдэхүүн юм.

Зөн совингийн бэлгэдлийн нэгэн эд эс нь зүүдний бэлгэдэл мөн. "Ухамсаргүй" сэтгэлгээний шинж тэмдэгийг ашиглан, "далд ухамсар"-ын гүнд нэвтрэх нэгэн түлхүүр нь зүүд, түүний бэлгэдэл мөн. Зүүд бол хүний ухамсар сэтгэхүй мэдрэхүйн битүүлэг нууцлаг шинжийг хадгалж ирсэн ухагдахуун юм. Тиймээс зүүдний талаар өрнө, дорнын эрдэмтдийн хийсэн туршлага, тайлбар хэдийгээр олон бий боловч нэгэн мөр

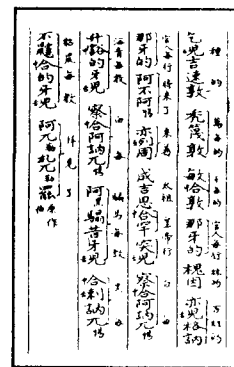
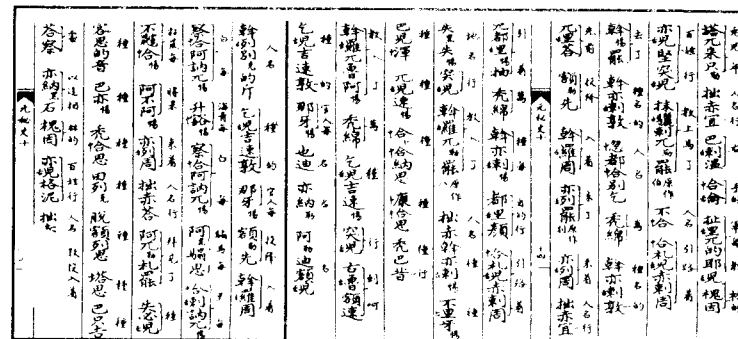
домгийн эцэг эх, эр эм хос тэнгэр, арга билэг хоёр болдог байна"⁹ гэсэн дүгнэлтэд хүрсэн юм.

Монголчуудын өвөг гэх Хүннү, Сюнну нарын үед ч тахилга үйлдэж нар, сарыг шүтдэг байсныг "Тавдугаар луу сард луу сууринд их хурилтайд цугларч аваад, тэнгэр дэлхий, онгон хайрхдад тахилга үйлдэнэ... Шаньюй өглөө ордноосоо гарч, ургах наранд, орой саранд мөргөнө"¹⁰ гэсэн жишээнээс үзэж болно. Монголчууд нар сарыг сүсэглэн шүтдэг тухай монгол нутгаар аялаж явсан жуулчид олонтаа тэмдэглэн үлдээсний нэг нь Жиовани дель Плано Карпини "Монголчуудын түүх"-дээ "Тэд аливаа ажил үйлс эхлэхдээ заавал сарын шинийн нэгэнд юм уу эсвэл тэр сартай үед эхлэх бөгөөд сарыг Их эзэн хэмээн шүтэж сөгдөн мөргөх болой. Сар, нарнаас гэрлээ авдаг болохоор тэр нарыг сарны эх хэмээн нэрлэх ажгуу"¹¹ хэмээн бичсэн нь болой.

Эдгээр жишээ нь нар, сарыг үзэх монголчуудын үзэл бодол, бэлгэдэл ямархан байсныг харуулж байна. Үүнийг зүүдний нар сартай холбон тодруулахад ч гол төлөв эерэг утга бүхий бэлгэдлийг уламжлан хадгалагдаж байгааг "Jegüden-ü sayin mayu-yi tayilbari kemekü sudur orsibai"-ын дотор "нар гэр дотор орон зүүдэлбээс тэр улсын хаан нь улсаан энхжүүлэх", "сар гэгээн ургасныг үзэн зүүдэлбээс хамаг улс иргэн энхжин амар болох", "сарыг үзэн өөрийн суух гэрт орон зүүдэлбээс тэр хүмүүн хаан язгууртай бөгөөд үүрд энхжин суух, харцас хүмүүн бөгөөс баян болох"¹² гэх мэтчлэн өгүүлсэн баримт гэрчилж байна.

2. "caqan singqor" шувууг монголчууд ан гөрөөндөө хэрэглэж дээдэлж ирсэн уламжлалтай юм. Анч шонхруудыг эрхэмлэдэг учраас бусад улс иргэн монголчуудад тэдгээрийг бэлэг болгох явдал ч их байжээ.

239. ta'ulai jil joci-yi bara'un qar-un ceri'üd-iyer hoi-yin irgen-tür morila'ulba buqa qajarcilaju otba... joci oyirat buriyat barqun ursut qabqanas qangqas tubas-i oro'ulu'at tümen-kirgisut-tur gürü'esü kirgisud-un noyat yedi-inal aldi-er örebek-digin kirgisud-un noyat elsen oroju caqa'a-nu'ut singqot caqa'a-nu'ut aqtas qara-nu'ut buluqat abu'at irejü

joci-da a'uljaba sibir kesdim bayit tuqas tenlek tö'eles tas bajigid-aca inaqsi hoi-yin irgen-i joci oro'ulju kirgisud-un tümed-ün minqad-un noyad-i hoi-yin irgen-ü noyad-i abu'at ireju cinggis-qahan-tur caqa'anu'ut singqod-iyar caqa'a-nu'ut aqtas-iyar qara-nu'ut buluqad-iyar a'ulja'ulba...

Энэ жишээ бол, нэгэнтэйгүүр ан гөрөөгөөр амь зуудаг ойн аймгууд шонхор шувууг дээдлэн шүтдэг, нөгөөтэйгүүр монголчууд ч шонхорыг дээдлэн бэлэг сэлтэд оруулдаг ёс заншил байсантай холбон үзэж болохыг харуулж байна. Эс тэгвээс хүндэтгэлгүй ёсон бус хэмээн үзэж болох бэлэг сэлтийг Чингист, Зүчид бэлэглэхгүй нь мэдээж. Алив улс аймгаас нөгөөдөө өгөх бэлэг сэлт нь нэгэн талаар өөрийн ёс заншил уламжлалыг хадгалахын хамт, бэлэглэх омог иргэнийхээ юуг эрхэмлэдэг, юуг цээрлэдэг жигшдэгийг эрхбиш мэдэж тооцсон нь зайлшгүй юм.

Монголчуудын эртнээс уламжлалтай "Эрийн гурван наадам"-ын яруу найраг "Морины магтаал/цол/"-д

"Товцог тарган туулайн зоот

Тод шонхор энэ магад мөн"¹³

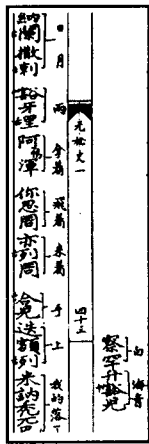
гэсэн нь хүлгийг нисэх жигүүртэн мэт хурдтай гэдгийг, "Хан гарьд шиг дэвээд

Харцага шонхор шиг

Халин дүүлэн барилдаж,

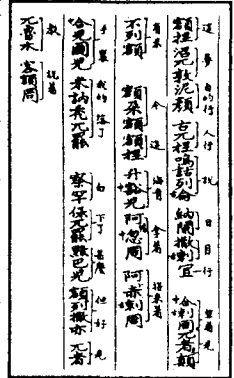
Хамаг олноо баярлуулагч"¹⁴ гэсэн нь бөхийн хүч тамир ихтэй, уран барилдаантай гэдгийг тус тус илэрхийлжээ. Энэ бүхнээс үзэхэд шонхор шувууг эрчит хурдан эр зоригтны бэлгэ тэмдэг болгож байсан нь тодорхой байна. Марко Пологийн "Орчлонгийн элдэв сонин" аяны тэмдэглэлд "Мөн их хаан зарим их ноёдыг элч мэдээчээр илгээхдээ шонхор шувууны дүрс бүхий пайз /гэрэгэ/ олгон, чингэснээрээ тэднийг өөртэйгээ адил эрх бүхий болгон хааны агт морьдоос ч хэрэглэж болно хэмээжээ. Хааны агтнаас хэрэглэнэ гэдэг бол бусад бүх хүний унаа морьдыг дураар эдэлж болно гэсэн үг"¹⁵ гэж бичсэн юм. Өгүүлж байгаа "шонхор шувууны дүрс" бол хүчтэн эрхтэний бэлгэдэл, хурданы бэлгэдлийг хослуулсны илэрхийлэл гэж болмоор байгаа юм. Чухам үүнийг 1289 онд Арагун хаанаас Гоо Филиппэд илгээсэн захидлын дотор "ji-güg-e ayulhan" гэсэн яаралтай захидлын тухайд холбогдсон үг байдаг, хожим яаралтай захидалд шувууны өд наах, хошуундаа бичиг зуусан шувуу зураад "Энэ мэт нис нис"¹⁶ хэмээн бичдэг болсон зэрэгтэй үндэс сурвалж нэг гэж үзэж болно.

3. Монгол хэлээр байгаа миний үзсэн зүүдний дөрвөн сударт /"Нууц зарлигийн муу зүүдийг хариулах бичиг", "Зүүдний сайн муу тайлах судар оршив", "Зүүдээр төлөгдөх судар оршив", "Сайн муу зүүдний тайлбар буй"/ "Од ургасныг үзэн зүүдэлбээс...", "Хурыг нүдээр үзэн зүүдэлбээс", "Зулыг гартаа барин шатаан зүүдэлбээс..." гэхчлэн товч тодорхой, бараг дан гэмээр хэллэгээр өгүүлсэн байх юм. Гэтэл "Монголын нууц товчоо"-нд /§ 63/ "caqan singqor naran sara qouag-i atqun nisju irejü qar de'ere minu tu'uba" хэмээсэн нь нар, сар, шонхор шувууг дан дангаар бус давхар үйл хөдөлгөөнд оруулан үзүүлсний хувьд содон соргог зүүд юм. Дан ч бай, давхар ч бай үйл явдлыг, түүний ил далд утгыг илэрхийлэхдээ, товч тодорхой цөөн үгийн

бэлгэдлээр мэдээлэл өгдөг "зүүдний хэл" /хэлмэр/ байдаг ажээ.

4. Хэдийгээр "зүүдний хэл" /хэлмэр/ нь тогтсон ойлголт боловч тэр нь сайны зөн бэлгэ үү? Муугийн ёр уу? гэдэг нь оньсого таавар мэт нууцлаг юм. Тиймээс зүүдэлсэн хэн боловч түүнийгээ эрэгцүүлнэ. Эргэлзээтэй байх ахул бусдаас асуух лавлахад хүрдэг билээ. Тийм лавлагаанд хариу өгөх чадварыг эзэмдсэн хүмүүс монгол угсаатанд цөөнгүй байжээ. Доссон "Монголын түүх" номдоо "Тэр нь /бөө Д.Ц./ сүнс мөр заах, зүүд тайлбарлах, заяа бодох, төлөг үзэх, зурхай бодох, өвчин засах зэргийг үйлддэг юм"¹⁷ гэж өгүүлсэн. Ч.Далай "XII-XIV зууны үед монголд зүүд тайлах ёс бөө удган нараар дамжин их дэлгэрсэн байжээ"¹⁸ гэж бичсэнээс үзэхэд тухайн үес "зүүд тайлах"-д мэрэгжсэн гэмээр бөө удган, бусад хүмүүс байжээ. Тийм хүмүүст Дэй сэцэн хандаж "зүүдээ тайлуулах"-ыг хүссэн үү? үгүй юу? Дэй сэцэн "ene jewüdün-niyen gü'ün-e ügülerün naran sara-yi qaraju üjekden büle'e edö'e ene singqor atquju abciraju qar-tur minu tu'uba caqan bawuba yambar ele sayi üje'ülümü ke'ejü" гэсэн нь түүний зүүдэндээ эргэлзэж хүн амьтнаас асууж лавлаж явсны жишээ гэмээр. Гэтэл Лувсанданзаны "Алтан товч"-д "ene jegüdü-ben kümün-e ülü ögülen ajuqu..."¹⁹ хэмээсэн нь Дэй сэцэн зүүдээ хүнээс үл асууж лавласны жишээ гэмээр. Монголчуудын дунд тайлбар шаардахгүй зүүдийг хэн нэгнээс асуудаггүй, "тайлуулах" зүүдийг бусдаас асууж лавладаг ёсон байсан юм. Уг зүүд сайны бэлгэ бол зүүдлэгчийн юм уу түүний холбогдогчийн хувьд сайн үйл өрнөн дэлгэрэх, уул зүүд муугийн ёр бол зүүдлэгчийн сэтгэлд сэв хутаг суулгаж, түүнийг арилгах ариутгах арга замыг хайлгахад хүрнэ. Монголчуудын хувьд уул зүүд хэрэв бэлгэ муутай бол хүн амьтнаас асууж, түүний хариулга шившлэг, засал сэлбэг хийлгэх учиртай аж. [Хэрвээ сүрхий муухай хар зүүд буюу муу зүүд зүүдэлбэл өглөө эрт босмогц бусад хүмүүстэй ямар ч үг

дуугаралгүйгээр гэрээсээ зүүн хойш явж, зүүн хойш хандсан нар үл тусах хулганын нүхэнд муу зүүдийн учраа өөр морин хомоолд хэлээд гурав нулиман хийчихээд "муу зүүдний ёр шор тайлж хайрла" гэж гурав мөргөөд харьж ирдэг байна²⁰. Үүнтэй холбон бодож үзвэл Дэй сэцэний зүүд "kümün-e ülü ögülen" байж болох мэт. Учир нь нар, сар, цагаан шонхор гэсэн тус тус сайны бэлгэдэл болон Дэй сэцэнд зүүдлэгдсэн нь өмнө тайлснаас тодорхой байгаа билээ.

Нэгэнт Дэй сэцэний уг зүүд сайны бэлгэдэл байсан учир "зүүд хариулах" зэрэг дом шившлэгт хүрэх учир шалтгаангүй байжээ. Хэдийгээр сайны бэлгэдэл нь тодорхой боловч ер бусын шинжийг агуулсан зүүд бол "gü'ün-e ügülerün" байхыг үгүйсгэж бас үл болно. Тэгэхлээр утга илтгэх үг бүрийг нарийвчлан мэдэж байж гэмээнэ уг зүйлийн учрыг тайлахаас өөр замгүй. Гэсэн ч уул сайны бэлгэдэлийн утга учир вэ? гэсэн асуулт хариу нэхэх болно.

5. "edo'e ene singqor atquju abciraju qar-tur minu tu'uba caqan bawuba yambar ele sayi üje'ülümü ke'eju..." гэсний "caqan bawuba" гэсэн ямар утгатай вэ? Хажуугийн хятад орчуулгад "caqan"-ыг өнгөний цагаанаар буулгажээ. Ф.В.Кливез "... Now this gerfalcon, holding and bringing [them hither], is lighted into my hand. It is descended [all] white ²¹. [Одоо энэ шонхор атгаж авчраад /тэднийг наашаа/ миний гар дээр буув, энэ бол буухдаа /бүгд/ цагаан] гэсэн утгаар орчуулжээ. Жагчид сэчин "тус үг, өгүүлбэрийн утга дээрээс үзвээс цагаан жич буув хоёр үгийн хооронд shingkhur... хэмээх үг сугарав. "Алтан товч" /нүүр 29 зургадугаар мөр/ дор /гар дор минь гэгээн цагаан болгов/ хэмээн буй. Үүнийг түлхэн бодвоос тус үг бараг гэрэл /gerel/ гэсэн үг болох бололтой. Гэтэл тус зүйлийн утгаас үзэхүл шонхор... гэсэн үг нэмвээс зохимуй гэв"²² гэснийг мэдээлсэн Элдэнтэй, Ардаажав "Цагаан буув гэвэл сайн бэлгэ тэмдэг буув ирэв гэсэн утга буюу"²³ хэмээн үзэжээ. Д.Цэрэнсодном "цагаан /гэрэл/ буув"²⁴ хэмээн хөрвүүлэг хийсэн бол П.Пеллио "Энэ нь цагаан /төлөг/ тавив",²⁵ Ш.Гаадамба "Энэ

цагаан буув гэсэн нь бидний бодлоор бол "мэргэ төлөг цайв" гэсэн утгатай үг бололтой..."²⁶ гэжээ. Эдгээр саналаас үзвэл "caqan bawuba" гэдгийг

1. Цагаан /шонхор/ буув
2. /Сайн бэлгэ тэмдэг/ буув
3. Цагаан /гэрэл/ буув
4. Цагаан /төлөг/ тавив

5. Мэргэ төлөг цайв гэхчлэн янз янзаар тайлсаар иржээ.

П.Пеллио, Ш.Гаадамба нарын тайлбар В.Инжаннашийн "Хөх судар"-т "Өчигдөр шөнө миний зүүдэн дор нэгэн их цагаан шонхор шувуу амандаа улаан нарыг зууж ирээд миний өргөө гэрийн тоонын дээр суув хэмээн зүүдэлсэн бүлгээ. Би энэ өглөө төлгөө татаж үзвээс энэ өдөр хиюуд ястан хад /?/ буянтан миний гэрт буух бэлгэ болсон тул тухайлан төлгийн зөнгөөр угтан үзээр ирэв. Лав та мөн яв, миний гэрт бүрхсэн эсгийг нэвт гэрэлтэж төрсөн Бөртгэлжин нэртэй нэгэн сонин хүүхэн байнам"²⁷ гэж Дэй сэцэний зүүдний тухайд өгүүлснээс иш үндэс авсан бололтой. Дээрхи санал тайлбарууд нь төлөв "caqan bawuba" гэдгийг өмнөх хойдох үг хэллэгийн алинтай нь илүү холбон үзсэнээс шалтгаалсан мэт санагдана. Үүнтэй уялдуулан бодвол "caqan bawuba" гэх нь үг хурааж утга балархайшсан хэллэг болох тул байрлалаас үүдэн тодотгол тайлбар шаардах нь зүй юм. Уг хэллэг өмнөх үгстэй байрлалын төдийгүй утгын нарийн уялдаатай гэж үзвэл "caqan singqor", "naran sara"-ыг "atquju abciraju" гар тур буусан гэх тул "caqan" гэдэг нь "caqan singqor"-ыг төлөөлсөн ч цагаан шонхорын атгасан наран сарны гэрэл гэгээг бэлгэдсэн ч байж болох давхар утга хадгалжээ. Харин "caqan bawuba" гэдгийг хойдох "yambar ele sayi üje'ülümü ke'eju" гэсэн хэллэгтэй нь холбон үзвэл "sayi"-ийг үзүүлж зөгнөсөн бэлгэдэл болно. Тиймээс "caqan bawuba" гэдгийг байрлалын хувьд өмнөх үгстэй ч, хойнох хэллэгтэй ч нарийн холбоотой, утгын зангилаа гэж үзвэл зохино. Чухам ингэж үзэх аваас "caqan bawuba" гэдэг нь цагаан шонхорыг ч, түүний атгаж авчирсан наран сарны гэрэл гэгээг ч

төлөөлснөөрөө, ямар сайныг үзүүлсэн гэх бэлгэдэлийн утга хадгалж чадсан гэж болмоор байна.

Зүүдийг тайлахад

1. Зүүдэнд орсон /өгөгдсөн/ юмны бэлгэ шинжийг дагуулах

2. Зүүдэнд орсон юмны бэлгэ шинжийг урвуулах хоёр арга монголчуудад байсан бололтой юм. Энэ юу гэсэн үг вэ гэдгийг доор дурдсан жишээгээр тодруулахад илүү ойлгомжтой болох болов уу? Үүнд "Сайн морь унаж өөрийн дураар явж зүүдэлбээс үйл нь сэтгэлээр бүтэх, хэрэв муу морь унан яван ядаж айж явбаас сэтгэл зовох" гэсэн нь зүүдний морь сайн бол түүний шинжээр, зүүдний морь муу бол бас л түүний шинжийг дагуулан тайлж байна. Гэтэл "Хүмүүн үхэх гэж гиншин уйлан зүүдэлбээс амь насан урт болох" гэсэн нь "үхэх"-ийг "амь нас урт болох"-оор урвуулан тайлж байна. Дэй сэцэний зүүдний сайн сайхныг бэлгэдсэн үйлийг бэлгэ шинжийн дагууд тайлсан нь уг зохиолын хэсгээс тодорхой тул "cimayi ele kō'ū-be'en uduritcu iregüi-e üjeksen aju'u jewüdün sayin jewüdüleba ya'un jewüdün aqu ta-kiyat irgen-ü süldeг irejü ja'aqasqan aju'u" гэсний утгаар хөөн үзвэл нар сар хоёр нь Тэмүжин, Бөртө хоёр, тэдгээрийг атган нисч ирсэн цагаан шонхор нь Есүгэй баатар, Есүгэй нь хиад иргэний сүлдэр мөн гэсэн тайлал гарч байна. Үүнээс үндэслэн, уг хэсгийг учир зүйн дагууд нарийвчлан шинжвэл цагаан шонхорыг хиад иргэний сүлдэр гэж шууд үзээгүй нь тодрох бөгөөд Есүгэй баатарыг "ta kiyat irgen-ü süldeг" гэж заасан нь мэдэгдэх болно. "Та хияад иргэний сүлдэр" гэж Дэй сэцэний Есүгэй баатарт хэлсэн үг зүүд биш, түүний тайлалтай холбогдон гарч ирсэн гэдэг нь тодорхой. Үүнээс "kiyat", "süldeг" хэмээх хоёр үг дор бүрийдээ утга бэлгэдэл хадгалсан болой. Үүнд:

1. "Эргүнэ кунгийн домог"-т "Барагцаалбал одоогоос хоёр мянган жилийн тэртээ эрт цагт монгол хэмээн нэрийдэж агсан тэр аймаг бусад түрэг аймагтай зөрчил тэмцээн болж... Бусад аймаг нь монголчуудыг ялан дарж, хядахад нь хошоод эр эмээс

илүүгүй хүн амьд үлдсэн хэмээн хүндэт итгэмжтэй хүмүүсийн ярьдаг өгүүлэл буй... Тэр хоёр хүний нэр нь Никуз, Хиан байжээ. Тэр хоёр, тэдний удам олон жил тэр нутагтаа сууж, өнөржин үржжээ... Эл угсаатны угсаа гарвал нь Эргүнэ Кунд очсон тэр хоёр хүнээс эхэн авсан нь мэдээж билээ. Чингээд тэнгэр ивээсэн учир дөрвөн зуугаад жил болоход тэд нар олон салбар болоод, тоогоороо бусдаасаа давамгайлжээ..."²⁸ гэж өгүүлснээс үзвэл "хиан" /хияад/ нь эрт дээр цагийн улбаатай нэр ажээ.

Элдомгийг "Хүндэт итгэмжтэй хүмүүсийн ярьдаг өгүүлэл" гэж Рашид-ад-дин үзсэнээс ч тэр үү "Эргүнэ-Кунд очсон хоёр хүн өсөж үржээд овог нь олон болсоор бүхэл бүтэн улс түмэн үүсчээ.... Язгуур монголчууд яваандаа хоёр салбар болсон юм... Эргүнэ-Кунд байсан жинхэнэ монгол угсаатнуудаас салаа үүсээд, тус бүрдээ тусгай нэр хочтой болжээ... Монголоор нь хиан нь уулнаас доош урсагч түргэн ширүүн хүчтэй том урсгал гэх утгатай. Хианчууд зоригтой зүрхтэй, маш эрэлхэг учир энэ үгээр тэднийг нэрлэсэн байна. Хиад нь хиан гэдгийн олны тоо юм. Хоёрдугаар дэд салбар нь мөн хиад гэж нэрлэгддэг Нирунчууд юм. Тэдгээр нь хоёр салаа, ер нь хиадууд гэх утгаараа: юркин чаншиут, хиад-ясар, хиад боржигин, энэ нь хөх нүдтэн гэсэн үг, тэдгээрийн салаа нь Чингис хааны эцгээс гарсан учир Чингис хаан түүний эцгийн овогтой төрлийн холбоотой юм... Гуравдугаар нь нирун хиад аймгаас, Алангоогийн ариун овгоос гарсан, Алангоогийн зургадугаар үеийн Хабул хааны шууд удмаас үүссэн боловч хиад боржигин гэж нэрлэдэг. Тэдний гарал гэвэл Хабул хааны ач, Чингис хааны эцэг Есүгэй баатараас төрөгсөд юм... Чингис хаан, түүний өвөг дээдэс, ах дүү нар дээр дурдсан нэр алдараар хиад аймагт харъяалагддаг боловч Чингис хааны эцэг байсан Есүгэй баатарын хүүхдүүд хиад Боржигин нэртэй болов. Тэд хиад ч мөн, боржигин ч мөн..."²⁹ гэхчлэн бичсэн нь бий. Үүнээс үзвэл Эргүнэ Кунгийн домгийн тэр үеэс эхлээд Есүгэй баатарын үе хүртэл хиад Боржигины удам тасралтгүй үргэлжилж ирсэн ажээ. Үүнтэй холбогдуулж Дэй сэцэн Есүгэй баатарыг 'ta kiyat irgen-ü...' хэмээн

овог яс удам судраар нь дуудаж нэрлэсэн нь чухамхүү хүндэтгэл илэрхийлсний бэлгэ тэмдэг юм."Алтан ургийн дээдэс хиад ястаны тухай "Монголын нууц товчоонд "хиа" гэдэг хүний нэрээр эхлэн гардаг. Энэхүү "хиа" буюу "хиад" ясыг "цагаан яс" буюу "алтан яс" хэмээдэг гэж зарим монгол сурвалжид бичсэн байдаг"³⁰ хэмээн Ч.Далай бичжээ. Эрт урьдын хэв заншил, хэл хэллэгийн ул мөр дом шившлэгт үе дамжин улирч үлдсэний дотор тэнгэр дуугарахад

"Хан цагаан ястай билээ

Хариад буриад ястай билээ" хэмээн хариад шарнууд овгийн хүн,

"Хан цагаан ястай билээ...

Хан тэнгэр язгууртай билээ"³¹ гэж боржигин шарнууд овгийн хүн хашгирдаг ажээ. Энэ нь байгалийн сүр хүчинд авахдаа "Хан цагаан яс" хэмээн өндөр дээдсээ нэрлэн дуудаж аврал эрж байсны жишээ юм. Үүнээс "хиад яс"-ыг яагаад "цагаан яс" гэх болов? хэмээсэн асуулт гарах болно.

"Олон түрэг хэл аялгуунаа "ак, ах, аг, агы, ахар, акча, акчя, акша, аһчы, окса, ахча, ахчы, акчыл, аксыл, акчил, акца", манжид sanyan. Гаргалга. Солонгос хэлний "цагаан" гэсэн утгатай язгуур нь түрэг хэлнийхээс хол, монгол манж хэлний язгуурт тохирч байна... Зохиогчийн саналаар бол дээрхи үгийн /хиюд, хуян, хиян, хияд, хиад Д.Ц./... "х" бүхий бүтээвэр нь өвөг алтайн хэлний цагаан гэсэн утгатай язгуур бололтой. Үүнд Солонгос хэлний hi /цагаан/ гэсэн язгуур нь..."ki", "gi" /хя, гя/ хэлбэрээр хадгалагдан үлдсэн байна. Иймд "хиюд яс" гэдэг нь "цагаан яс" гэсэн үг байж болох юм"³² хэмээн Б.Сумъяабаатар үзсэн ажээ. Энэ санал бас ч үндэслэлтэй гэдэг нь:

а. Түрэг хэлнүүдэд ак³³ язгууртай үгс "цагаан" гэсэн утгыг зонхилон илтгэдэг нь өвөг алтайн хэл аялгуунаас ондоо гэдэг нь

б. Өвөг алтайн хэл, ялангуяа монгол хэлнээ хиад /хиюд, хияд гэх мэт/ нь цагаан хэмээх утга хадгалдагийг В.Инжаннашийн олж тогтоосонтой тохирч байна. В.Инжаннаши "Хөх судар"-таа

"Алтан ураг таны ... түүх дор хиюуд /хияад/ хэмээгч cigen /чигэн/ яс хэмээжүхүй. Чигэн хэмээгч хуучин ci ü ben ... болжухай. Энэ нь манай монгол улсын уг үүсгэл үг цагааныг өгүүлжүхүй"³⁴ гэж өгүүлснийг Булаг үгийн тайлбартаа иш татжээ. Тиймээс "Монголын нууц товчоо"-ны "kiyat" гэсэн үг иргэний нэр тодотголоор төдийгүй цаанаа өнгөний хийгээд овог ясны гүн утга бэлгэдэл агуулж оржээ гэмээр байна.

2. "sülder" хэмээх үгийг Ф.В.Кливез "A good omen of you kiyad people is come and hath [tore] told[that thou wast coming hither]"³⁵ /кияд хүмүүс та нарт сайны зөн совин ирж байна гэсэн утгатай/, А.С.Козин "Не иначе, что это вы духом своего киятского племени - являлись во сне моем и предрекали"³⁶ /Энэ та өөрийн хияат овгийн сүнс болон миний зүүдэнд ирж урьдчилан хэлснээс зайлахгүй гэсэн утгатай/, Элдэнтэй,, Ардаажав "сүлдэр-сайн бэлгэ, дээдсийн буян, сод мэргэнийг хэлэв" ³⁷ гэхчлэн судлаачид өөр өөрийн ойлголтоор орчуулж тайлбарлажээ. Эдгээр жишээнээс үзэхэд "sülder" гэсэн үг нь "omen" /зөн совин/, "духа" /сүнс/, "сайн бэлгэ, дээдсийн буян" мэтчлэн олон утга илэрхийлснээр ухаарчээ. "sülder" нь хэдийгээр "sülde, suu jali, gegegen sünesün" гэсэн гурван томъёололтой язгуур нэгтэй ³⁸ боловч утга яг ижил биш юм. "sülder" нь § 201 хэсэгт anda-yin sülder-e daruqdaba-je bu...", § 249 хэсэгт "edo'e sündertü beye cinu qurcü erekdejü sülder-ese ayuba..." гэж давтагдахдаа утгын хувьд ижил шахуу мөртлөө нарийвчилбал бага зэрэг ялгаа байгаа билээ. Хэрэглэсэн байрлалаас шалтгаалж утгын өөрчлөлт байх нь мэдээж боловч "Монголын нууц товчоо"-нд гарснаар нь үзэхэд эдүгээгийн ойролцоо агуулга илэрхийлэх ямар ч үгээр орлууламгүй "sülder" гэсэн утгын нэгдэл, бэлгэдлийн цогцлол гэж ухаармаар байна. Үүнээс улбаалж "kiyat", "sülder" гэсэн хоёр үгийг Есүгэй баатар руу юу? Цагаан шонхор руу юу? Чухам хааш нь холбож үзсэнээс Дэй сэцэний зүүд, түүний тайллын утга учир улам тодрох болно. Энэ хоёр үг, ойлголтыг зүүдний цагаан шонхортой шууд холбох явдал хожмын сурвалж бичиг

Лувсанданзаны "Алтан товч"-д "songqor anu tan-u kivad irgen-ü sülde irejü jivasun (jivasan) ажуу"³⁹ "Хураангуй Алтан товч"-д "Тэрхүү зүүдэн минь хиюуд /хияад/ яст, боржигин омогт таны хү/хо/ сүлд ажгуу..."⁴⁰, "Эрдэнийн товч"-д "Дэй сэцэн энэ шөнө нэгэн цагаан шонхор шувуун гар дээр минь сууж зүүдэлвээ би. Үзвээс Боржигин таны сүлд агсан ажгуу"⁴¹ хэмээн гарчээ. Эдгээрээс санаа авснаас ч болсон уу? "Монголын нууц товчоо"-ны § 63 зүйлийг Лувсанданзаны "Алтан товч", "Хураангуй Алтан товч", Саган сэцэний "Эрдэнийн товч"-д тодотгол хийснээс ч болсон уу? ямар ч л гэсэн ХХ зууны сүүлч үеийн судлаачид тухайлбал Сайшаал "Шонхор шувуу бол таны хиад иргэний сүлд болох тул Есүгэй худ та хөвгүүнээ дагуулж ирсэн нь энэхүү бэлгэ болов"⁴² гэх буюу Д.Гонгор⁴³, Ч.Далай⁴⁴ Г.Сүхбаатар⁴⁵ зэрэг олон эрдэмтэн "Хиад боржигин овог цагаан шонхор шувуун онго /сүлдэр/", "Хиад Боржигин овгийн гол шүтээн "цагаан шонхор", "Монголын нууц товчоо"-ны мэдээгээр кияд овгийн тотем нь цагаан шонхор /Falco cherrung/ хэмээжээ. Ийм үзэл бодол газар авч ХХ зууны сүүлч, ХХI зууны эхэн үеийн Монгол улсын сүлдийг цагаан шонхороор дүрслэх гэсэн хандлага оролдлого "Үндсэн хууль" батлах төвшинд хүртэл өндөр авч хурцаар тавигдаж байв⁴⁶. Үүний хамт "Цагаан шонхор түрэг угсааны шүтээн"⁴⁷ гэх өгүүлэл яриа ч дэгдэж байв. Үүний үндэс нь, бүх түрэгийн өвөг дээдэс Огузын хүү Кун-хан дөрвөн хүүтэй байж, тэднүүд бүгд тус тусын тамгатай байсны дээр сүлд шүтээн амьтан нь шонхор байсан тухай⁴⁸ Рашид-ад-дины бичсэнд оршиж байв. Тийм болохоор Дэй сэцэний зүүд, түүнтэй холбоо бүхий §63 зүйлээс үүдэлтэй элдэв дүгнэлт гаргалга хийхдээ олон талаас ул суурьтай нягталбаас зохимой. Миний хувьд "kiyat", "süldeг" хоёр үгийг Есүгэй баатар руу холбон ойлгож байгааг дээр нэгэнт өгүүлсэн билээ. § 63 зүйлийг учир зүйн дагууд тунгаан бодвол хиад иргэний сүлдэр нь цагаан шонхор бус, харин Есүгэй баатар мөнөөс мөн. Цагаан шонхор бол зүүдний хүрээнд эргэлдэн гарч байгаа бол Дэй сэцэний Есүгэй хуудад хандаж хэлсэн үг зүүдэн дунд болсон биш.

Энэ бол зүүд, зүүд бусын хүрээг ялгаж, бас залгаж ойлгохын чухлыг харуулж байна. Үүгээр нягталбал Дэй сэцэний "ta kiyat irgen-ü süldeг" гэж Есүгэй баатарт хандаж хэлсэн нь уг ойлголтыг тайлах оньс мөн.

Дэй сэцэний зүүд, болох үйлийг урьдчилан мэдсэн мэргэн зүүд болой. Зүүдний мэргэн байх эсэх нь зүүдлэгчийн сэтгэж, мэдрэхүйн гаднын дохио давтамжийг хүлээн авах чадвар, түүний нөхцөл бололцоо, биеийн эрүүл зовиуртай эсэх, нас хүйсний ялгамж, орон зай цагийн байршил зэрэгтэй холбоотой нь мэдээж.

Дорно дахины ойлголтоор орон зай, цаг хугацааны ялгамж зүүдийг тайлахад нөлөөтэйг Төвдийн Лондол ламын "Зүүдээр үзэгдсэн элдэв зүйлийг шинжлэх арга" сударт "шөнийн зүүдийг үдэш шөнийн зүүд, шөнө дүлийн зүүд, үүр шөнийн зүүд" гэж цагийн утгаар гурав хувааж, тухайн зүүд бүрт юуг голлон зүүдлэхийг айлджээ. Үүнд, Үдэш шөнийн гурван хувийн зүүдний их зонхийг урьд өмнөхийн үйлдсэн үйл, амссан дур хүсэл, явсан газар орон, уулзсан нөхөр садан, идсэн хоол унд, өгүүлсэн зүйлийн хэсэг бусаг, ялангуяа гурван өдрөөс цаашид болсон юмны сэтгэлд үлдсэн үйлдэлгэ мөн тул түүнийг үнэнд барьж, магадтайд итгэх аргагүй элдэв зүйл гарсан болно. Шөнө дөлийн цагийн гурван хувийн зүүд нь чөтгөр хийгээд мангас, тэнгэр бус, шулам тэргүүтэн тэр цагаар гүйхийн тул сайн муу алин гарсан ч тэдгээрийн нэгэн үзүүрт сэтгэлийг хямруулсан, үймүүлгийн олон зүйл хувилал тул түүнийг магадтайд бүү итгэ гэж мэргэд айлдсан болно.

Үүр шөнийн гурван хувийн зүүдэнд үзэгдсэний сайн муу үрийг шинжлэхийг эрхэмлэх хэрэгтэй"⁴⁹ гэжээ. Монголчууд ч гэсэн хоолны дараахны зүүд буюу шөнийн эхний зүүдийг олонхдоо "Идэштний мунхаг зүүд" гээд анхаардаггүй, шөнө дундаас хойших ялангуяа үүрийн үеэрхи зүүдийг "онц сэцэн ёртой зүүд"⁵⁰ хэмээн чухалчилж үздэг байсан ажээ. Үүгээр улбаалан хөөвөл Дэй сэцэний зүүд нь үдэш шөнийн гурван

хувийн буюу "идэштний мунхаг зүүд" хараахан бус, шөнө дүлийн цагийн гурван хувийн зүүд ч бас бус, харин үүр шөнийн гурван хувийг хийгээд "шөнө дөлөөс үүр шөнөд шилжих цаг"-ийн буюу үүрийн үеэрхи "онц сэцэн ёртой зүүд" хэмээн үзэж болно. Ойртон яваа үйлийг урьдчилан харж чадсанд, тэр нь дорхноо бодитой болон хэрэгжсэнд Дэй сэцэний зүүдний мэргэн шинж оршино.

Дээр дурдсанаас үзэхэд, "Монголын нууц товчоо"-ны зөн совингийн бэлгэдэл нь уг зохиолын агуулгыг гүнзгийрүүлэх, хэлбэр бүтцийг баялаг олон өнгө аястай болгох, урлах эрдмийг өндөр төвшинд хүргэхэд уран яруу хэрэглүүр болж чадсан байна.

ЗҮҮЛТ, ТАЙЛБАР

1. Даньхүрэл /Тууль/ хэвлэлд бэлтгэсэн Б.Катуу. БНМАУ. Ардын боловсролын яамны Сурах бичиг сэтгүүлийн нэгдсэн редакцын төв. УБ., 1986, 116-р тал
2. Монгол ардын баатарлаг туульс. Studia Folclorica... Tom. 1, fasc. 7 /Эмхтгэж боловсруулж өмнөх үг тайлбар сэлт үйлдсэн Г.Ринчинсамбуу/, УХХЭХ, УБ., 1960, 41-42-р тал
3. Рашид-ад-дин. Сборник летописей. Том 1 пер. с персидского Л.А.Хетагурова. Изд. АН СССР. М-Л. 1952. стр. 153-154
4. Лхамсүрэнгийн Хүрэлбаатар. Судар шаштирын билиг. (Лондон дахь Төвдийн фондтой хамтран хэрэгжүүлж буй төслийн хүрээнд гаргав.) "Интерпресс" хэвлэлийн компани. УБ. 2002. 363-р тал.
5. Ч.Жүгдэр. Монголд феодализм тогтох үеийн нийгэм улс төр, гүн ухааны сэтгэлгээ /Эртнээс ХIY зуун хүртэл/, УБ., 1987, 31-р тал
6. Les materiaux pour l'etude du chamanisme Mongol. Rec. par Rintchen. (Asiatische Forschungen, Band 8), Wiesbaden, 1961, s.37
7. Зигмунд Фрейд. Введение в психоанализ. Лекции. Издание подготовил М.Г.Ярошевский. М., Нуака, 1989.
8. Краткая литературная энциклопедия. 8. Изд. Советская энциклопедия. М., 1975, стр. 1019
9. С.Дулам. Монгол домог зүйн дүр. УХГ, УБ., 1989, 90-р тал
10. Г.Сүхбаатар. Монголын түүхийн дээж бичиг. Тэргүүн дэвтэр, Сурах бичиг, хүүхдийн номын хэвлэлийн тасаг. УБ., 1992, 24-р тал
11. Жиованни дель Пано Карпини. Монголчуудын түүх. Гильом де Рубрук. Дорно этгээдэд зорчсон минь. УХГ. УБ., 1988, 19-р тал
12. Монгол улсын Улаанбаатар хотноо орших Ц.Дамдинсүрэнгийн гэр музейн монгол бичмэл. Л.Ж.2, 263, Зүүдний сайн мууг тайлах судар оршив. /Кирилл үсэгт буулган хэвлэлд бэлтгэсэн Л.Хүрэлбаатар/ Монголжингоо сонин. 1992, № 4, Зүүд сайн мууг тайлах судар оршвой. Дал.

- сонин/Эрхлэн нийтлэгч Л.Түдэв/.ХҮИ жарны гал үхэр жилийн хаврын дунд харагчин туулай сарын шинийн наймны наран цогт улагчин могой өдөр. № 09
13. Irügel maytaḡal-un tegübüri. (Bayan-a, Qou-a emkidkebe). öbür mongḡol-un soyul-un keblel-ün qoriy-a. 1983, 311 düger tal-a
 14. Ш.Гаадамба, Д.Цэрэнсодном. Монгол аман зохиолын дээж бичиг. УБ., 1957, 119-р тал
 15. Марко Поло. Орчлонгийн элдэв сонин. /Аяны тэмдэглэл/ УХГ, УБ., 1987, 90-91-р тал
 16. Ц.Шагдарсүрэн. Монголчуудын утга соёлын товчоон. УБ., 1991, 165-р тал
 17. Dosson-u Mongḡol-un teüke. öbür mongḡol-un arad-un keblel-ün qoriy-a. 1988, 61 düger tal-a
 18. Чулууны Далай. Монголын түүх. Хамаг монгол улс /1101-1206/. Тэргүүн дэвтэр, ШУХ "Эрдэм" компани, УБ., 1996.23-р тал
 19. Altan Tobci (Hans-Peter Vietze, Gendeng Lubsang) Eine mongolische chronik des XVII. Jahrhunderts von BLO dzan bstan'jin. Text und Index. Tokyo, 1992, p.10
 20. Khurcabayatur, üjüm-e. Mongḡol-un böge mörgül-ün tayily-a takily-a-yin soyul. öbür mongḡol-un soyul-un keblel-ün qoriy-a. 1991. 358 duḡar tal-a
 21. F.W.Cleaves. The Secret History of the Mongols. Vol I (Translation), Harvard University Press. 1982. s.15
 22. Eldengtei, Ardajab seyiregülün tayilburilaba. Mongḡol-un niyusa tobciyan seyiregülül tayilburi. öbür mongḡol-un suryan kümüjil-ün keblel-ün qoriy-a. 1986. 118 duḡar tal-a
 23. Eldengtei, Ardajab seyiregülün tayilburilaba. Mongḡol-un niyusa tobciyan seyiregülül tayilburi. öbür mongḡol-un suryan kümüjil-ün keblel-ün qoriy-a. 1986. 118-119 düger tal-a
 24. Dalantai-yin Cerinsodnam. Mongḡol-un niyusa tobciyan. Orciyuly-a tayilburi. öbür mongḡol-un üндүсүн-ü keblel-ün qoriy-a, 1993. 50 duḡar tal-a
 25. Paul Pelliot. Histoire secreete des Mongols, Paris, 1949. p. 131
 26. Mongḡol-un niyusa tobciyan /Монголын нууц товчоо/. Худам монгол үсгээр сийрүүлсэн Ш.Гаадамба. Армийн СХ-ийн хэвлэх үйлдвэр. УБ., 1990. 254-р тал
 27. Injannasi. Köke sudur. Terigün debter. öbür mongḡol-un arad-un keblel-ün qoriy-a. Kökeqota. 1957. 113 duḡar tal-a
 28. Рашид-ад-дин. Сборник летописей. Том 1, пер. с персидского Л.А.Хетагурова. Изд. АН СССР. М-Л., 1952, стр 153-154
 29. Рашид-ад-дин. Сборник летописей. Том 1, пер. с персидского Л.А.Хетагурова. Изд. АН СССР. М-Л., 1952, стр. 153-155
 30. Чулууны Далай. Монголын түүх. Хамаг Монгол Улс /1101-1206/. Тэргүүн дэвтэр. ШУХ "Эрдэм" компани. УБ., 1996. 25-р тал
 31. Монгол ардын зан үйлийн аман зохиол. УХГ. УБ., 1987. 17-18-р тал
 32. Б.Сумъяабаатар. Монгол Солонгос туургатны угсаа гарал, хэлний холбооны асуудалд. ШУАХ. УБ., 1975, 183-184-р тал
 33. А.Н.Кононов. Семантика цветообозначений в тюркских языках. Тюркологический сборник. 1975. Изд. Наука. М. 1975, стр. 159, 170-172
 34. Khad-un üндүсүн quriyangyui altan tobci (Bulay qarḡuyulju tayilburilaba). öbür mongḡol-un suryan kümüjil-ün keblel-ün qoriy-a. 1989, 277-279 düger tal-a
 35. F.W.Cleaves. The Secret History of the Mongols. Vol 1 (Translation) Harvard University Press. 1982, p. 15
 36. С.А.Козин. Сокровенное сказание. Монгольская хроника 1240 г под названием "Mongḡol-un niyusa tobciyan. Юань чао би ши-монгольский обыденный изборник. Том 1, Изд. АН СССР. Москва-Ленинград. 1941, стр 86
 37. Eldengtei, Ardajab. Seiregülün tayilburilaba. Mongḡol-un niyusa tobciyan seyiregülül tayilburi. öbür mongḡol-un suryan kümüjil-ün keblel-ün qoriy-a. 1986. 119 düger tal-a
 38. Т.Д.Скрынникова. Идеи "Сокровенного сказания" о власти в летописях ХҮИ в. Mongolica. (К 750-летию "Сокровенного сказания").Наука. изд-во. фирма. "Восточная литература",

1993. сгp 166

39. Altan tobci (Hans-Peter Vietze, Gendeng Lubsang) Eine mongolische chronik des XVII. Jahrhunderts von BIO dzan bstan'jin. Text und Index. Tokyo. 1992. p.10
40. Qad-un üндүсүн quriyangyui altan tobci (Bulaq qaryуyulju tayilburilaba). öbür mongyol-un suryan kümüjil-ün keblel-ün qoriy-a. 1989. 17-18 duyar tal-a
41. Sayang-secen. Erdeni-yin tobciy-a. öbür mongyol-un üндүсүн-ü keblel-ün qoriy-a. 1987. 69 düger tal-a
42. Cinggis Kayan-u tobciyan (Sayisiyal jokiyaba) Degedü debter. öbür mongyol-un arad-un keblel-ün qoriy-a, 1991 (1987). 69-70 duyar tal-a
43. Д.Гонгор. Халх товчоон. II. 1978. ШУАХ. УБ., 9-р тал
44. Чулууны Далай. Монголын түүх. Хамаг Монгол улс /1101-1206/. Тэргүүн дэвтэр. ШУХ "Эрдэм" компани. УБ., 1996. 23-р тал
45. Г.Сүхбаатар. Монголчуудын эртний өвөг хүннү нарын аж ахуй, нийгмийн байгуулал, соёл, угсаа гарвал /МЭӨ IY-MЭ II зуун/. /Нэн эртнээс манай эриний дөрөвдүгээр зуун/. УБ., 1980. 75-р тал
46. Төрийн сүлд, далбаа ямар байх вэ? Ардын эрх сонин. 1991. №0.5. № 172. О.Пүрэв. Цагаан шонхор. "Монголын дуу хоолой" сонин. 1991. № 10, С.Дулам. Цагаан шонхор... ирж заасан ажуу. Ардын эрх. 1991. № 194. Д.Чулуунжав. Зүүдний цагаан шонхор сүлд мөн үү. Ардын эрх сонин. 1991. № 194
47. С.Харжаубай. Өвөг дээдсийн онгон шүтээн олдов. /Мөн үү? биш үү?/ Ил товчоо. 1992. № 17 /50/
48. Рашид-ад-дин. Сборник летописей. Том 1 /пер. с персидского Л.А.Хетагурова/. Изд. АН СССР. М-Л., 1960. стр 87-88
49. Л.Хүрэлбаатар. Зүүдний шинж. "Монголжингоо" сонин. 1992. № 4
50. Khas. Mongyolcud-un jegüdü sobilta-yin tuqai. öbür mongyol-un neyigem-ün sinjilekü uqayan. 1994. No 5. 94-95 duyar tal-a

ГУТГААР БҮЛЭГ

"МОНГОЛЫН НУУЦ ТОВЧОО"-НЫ БЭЛГЭДЛИЙН ЦОГЦОЛБОР, ЧУУЛБАР

Ямар нэгэн ойлголтыг тодорхой томъёололд хамааруулан ангилж болох авч тэрхүү хүрээнд оршихын зэрэгцээ эс орших нь бас бий. Бэлгэдлийн хувьд айд хамааруулж болох боловч тэрхүү хүрээнд багтахын зэрэгцээ эс багтах нь ч бас бий. Энэ нь амьдрал түүний дотор оюун санааны амьдрал хашигдах, эс хашигдахын савслагад сүлэлдсэн байдгийн гэрч мөн. Бэлгэдэл нь нэгэн утгад нийтгэгдэхийн хамт олон утгад зангилагдах нь бий билээ. Тооны айд хамаарах нэгэн нь цагийн хийгээд өнгөний айд, цагийн айд багтах нөгөө нь тооны хийгээд зөн совин айд хамаарах мэтчлэн хослох нь бий билээ. Тиймээс олон төрөл бэлгэдлийн хослолыг цогцолбор /комплект/, нэгэн төрлийн бэлгэдлийн доторхи хослолыг чуулбар /ансамбль/ хэмээх томъёололд хамааруулан үзэж болно. Монгол бэлгэдлийн баялаг, олон талыг айн хүрээнд төдийгүй цогцолбор, чуулбарын сүлжээнд авч үзэх өргөн боломжтой юм. "Монголын нууц товчоо"-ноо хадгалагдаж үлдсэн монгол бэлгэдлийн жишээнээс үзэхэд аль нэгэн айд хамаарахаас илүү цогцолбор, чуулбар шинжтэй нь ч цөөнгүй бий. Ялангуяа олон төрлийн бэлгэдлийн хослол эд өлөгт, тухайлбал хүний өмсгөл хувцас зэрэгт илүүтэй хамаарсан нь бий билээ. Бэлгэдлийн утга нь эд өлөгт төдийгүй уран үгийн дүрд, түүний олон өнгө аясад илэрсэн нь "Монголын нууц товчоо"-ны нээвэл зохих эрдэнэсийн сан билээ. Тиймээс "Монголын нууц товчоо"-ны бэлгэдлийн цогцолбор, чуулбарын жишээг монгол хувцасны хийгээд уран үгийн дүрийн бэлгэдлээр төлөөлөл болгон тодотгон авч үзэхийг эрмэлзсэн болно.

ХУВЦАСНЫ БЭЛГЭДЭЛ

Хувцас гэдэг нь хэн нэгний санаан зоргын бус, өвгөд дээдсийн үеэс тогтсон хийц загвар, түүнийг хэрэглэх нарийн ёс дэгтэй зүйл юм.

Үеэс үед дамжин уламжилж, мөн ч цаг үеийн хувьслын дагууд хөгжиж баяжиж ирсэн хүн зоны хувцас нь тухайн ард түмний аж төрөх ёс, эрхэлсэн аж ахуй, түүнээс гарах бүтээгдэхүүнийг боловсруулах арга, урлан бүтээх ухааны чадвар, зан заншил, гоо сайхны таашаал сонирхлыг ямар нэгэн хэмжээгээр шингээсэн байдгийн хувьд эд өлгийн соёлын тогтвортой зүйл мөний төдийгүй оюуны соёлын төвшинг тогтоон илэрхийлэгч юм.

Төв Азид үе уламжлан амьдарч ирсэн нүүдэлчин монгол угсаатны олон үеийн туршид бүтээн боловсруулсан хувцас, хувцасны соёл нь тэднээс хүн төрөлхтөний соёлын их сан хөмрөгт оруулсан хувь нэмрийн нэгэн мөн. Төв Азид эрт дээр цагт амьдарч байсан Хүннү, Сяньби, Кидан зэрэг монголчуудтай удам холбоотой гэгддэг улс гүрний хүн зоны эдэлж хэрэглэж байсан хувцас хунар хийгээд тэдгээртэй уламжлалын учир холбогдолтойгоор бүтээн бий болгосон монгол угсаатны олон төрлийн хувцасны ул мөр нь хад чулууны сүг зураг, эртний булш бунханы олдвор, аман мэдээ домог яриа, түүхийн сурвалж бичгээр дамжин өнөөгийн бидэнд иржээ.

Монгол угсаатны хувцас нь зориулалтаар /эрэгтэй, эмэгтэй хүний, хүүхдийн болон өдөр тутмын, гоёлын, тусгай зориулалтын гэх мэт/, хүмүүсийн нийгэмд эзлэх байр сууриар /ихэс язгууртны болон этгэл ардын/ ялгамж бүхий, эргэх дөрвөн улирлын агаар амьсгалд зохицсоноор олон янз байх боловч толгойн өмсгөл /алчуур, малгай/, их биеийн өмсгөл нь дотроо гадуур хувцас /дээл, бүс, хантааз, хүрэм/, дотуур хувцас /цамц, өмд/, хөлийн өмсгөл /гутал, жийрэг/ хэмээх тоотойхон хэдэн ерөнхий нэрийтгэлд хураан нэрлэсээр ирсэн юм. Эдгээр хувцсыг

бүрэн өмсөөд, морь уначихсан яваа монгол хүнийг өмсөх хувцастайгаа ч, унтаж амрах хучлага дэвсгэртэйгээ ч байна гэж үзэж болно. Учир нь, гэгээн цагаан өдрөөр малаа маллаж юм уу ан гөрөөнд явж байсан монгол хүн харанхуй бүрэнхий болоход хээр гадаа амрах унтах болбоос унаагаа чөдөрлөж тогтоогоод эмээлийг авч салхи жавраас нөмөр хийж, тохмоор дэвсгэр болгож, дээлээ тайлан нөмөрч хучлага болгоод дэр толгойнхоо дэргэд малгай бүсээ тавьж хэвтдэг юм. Цагийн шалгарлыг туулан олон үеийг улирааж ирсэн толгой, их бие, хөлийн өмсгөл хувцас "Монголын нууц товчоо"-ны дотор 30-аар нэрлэгдэн дурдагдсан болой. Тэдгээрийн дотроос "Монголын нууц товчоо"-нд дүрслэгдсэн малгай, бүс, цамцны ямар утга учир, бэлгэдэл илэрхийлсэн талаар өгүүлье.

1.

Монголчуудын хувцас нь хүний бие эрхтний бүтэц, түүний эрхэмлэл хүндэтгэлтэй холбоотойгоор уламжилж ирсэн болой. Монгол хүн, тэргүүнээ /толгойгоо/ сэтгэх бодохуйн цөм болох уураг тархины оршихуйн орон гэж үздэг. Тиймээс тэргүүндээ өмсгөх малгайг зөвхөн халуун хүйтнээс, гаднын элдэв нөлөөллөөс халхлах, хамгаалах эгэл үүрэг бүхий эд эдлэл гэхээсээ хүний оюун санаа, сүлд хийморийн бэлгэдэл хэмээн үзэх нь үлэмж. Тухайн тэр цагийн заншлаар монгол хүн өөрийн гэрээс гарч гадагш явах, хүн зонтой уулзаж учрах, баяр ёслол, уй гашуудалд оролцох зэрэгт заавал бүрэн хувцасладаг байсан ажээ. Плано Карпини /1182-1251/-ийн "Монголчуудын түүх" зохиолд бичсэнээр "Эрд гарсан хүүхнүүд нь урдуураа задгай энгэртэй их л өргөн, газар шүргэсэн ууж өмсөнө. Тэд толгой дээрээ дугуй богтаг хэмээх нэгэн зүйл малгай тавина... Эхнэрүүд ийм богтаггүйгээр хүний өмнө гарна гэж байхгүй бөгөөд түүгээр ч бусад эмэгтэйчүүдээс ялгаж таних ажгуу!". "Богтаггүйгээр хүний өмнө гарна гэж байхгүй" хэмээх нь хүний эхнэр болсон эмэгтэйд холбогдуулан түүний олны өмнө явахдаа заавал бүрэн

büri öcisügei uruq-un uruq minu uqatuqai ke'en naran esergü büse-ben güjü'ün-dür-iyen erigeleju maqalai-ban qar-tur-iyen se'ejigeleju qar-iyen e[b]ce'ün-dür-iyen mö'ele [t]cü naran [jük] yisün-te sögö[t]cü saculi öci'üli ö[k]ba.

Энэ жишээ бол Тэмүжинээс уул ус тахихуйд үйлдсэн эрхэм дээд хүндэтгэл, ёс бэлгэдэл юм. Ийм хүндэтгэлийг Тэмүжин "бүсээ хүзүүндээ өлгөж, махалай /малгай/-гаа гартаа сэгэлдэрч" (büse-ben güjü'ün-dür-iyen erigeleju maqalai-ban qar-tur-iyen se'ejitgeleju) илэрхийлж байгаа нь уул усны тахилгад төдийгүй эцэг тэнгэрт мөргөхөд ч нэгэн адил хамааралтай байжээ.

Үүний жишээ "... эзэн /Чингис хаан Д.Ц/ дээр тэнгэр эцэгтээ мөргөө гэж, өндөр довцог дээр гарч, тохмоо дэлгэж, бүсээ хүзүүндээ өлгөж залбиран өчив"⁴ хэмээн XIII зууны түүхэн үйл явдлаас эх үндэс авч уран сэтгэмжээр баяжуулан өгүүлсэн нь "Гурван зуун Тайчуудыг дарсан домог"-г үлджээ.

Чингис хааны үйлдэж байсан ийм эрхэм хүндэтгэл ёслолыг түүний хөвгүүд, залгамжлагчид уламжлал болгосон нь "Хичээнгүйлэн ятгаж гуйсны эцэст Өгэдэй хаан, эцгийн зарлигийг дагаж, ах дүү авга нарын хэлж заасныг хүлээн зөвшөөрчээ. Бүгд малгайгаа авч, бүсээ мөрөн дээгүүрээ тохлоо. Өгэдэй хааны баруун гараас нь Цагадай-хан, зүүн гараас нь Толуй-хан, бүслэхийнээс нь авга ах Отчигин түшин 616 оны үхэр жилд түүнийг хаан ширээнээ залав"⁵ гэсэн жишээнээс илэрхий ажээ.

2.

Малгайтай эн зэрэгцэх төвшинд монгол угсаатан бүслэдэг бүсээ эрхэмлэн үздэг байсан нь нарийн утга учиртай билээ. Цээжин бие, бөгсөн бие хоёрын нийлэх уулзвар, бас тэдгээрийг зааглах заагт монгол хүн их төлөв бүсээ бүслэдэг болой. Дорно дахины түүний дотор монголчуудын уламжлалт гүн ухааны ёсоор цээжин биеийг арга, бөгсөн биеийг бэлгэ хэмээн үзвэл арга бэлгэ нийлэх, бас ч салах тэр л заагт бүс /бүслэлт/ таармуй. Чухам тэрхүү бүслэхийн шугамд хүний гол төв эрхтэн гэж монголчуудын

үзсээр ирсэн хүйс оршино. Дорно дахины тухайлбал энэтхэг, хятад, төвдийн эмнэлгийн ухаантай уялдаа холбоотой хөгжиж ирсэн Монголын уламжлалт анагаах ухаанд "Эхийн умайд үр хөврөл тогтох ёсоо дагаж эхлээд хүйсний судал бий болно. Хүүхдийн хүй нь усандаа биеийг тогтоох гурван их судлыг үүсгэнэ"⁶ гэх буюу "Эцгийн цагаан дусал, эхийн улаан дусал нэгдэж хүүхэн хэвтэшинд оршин тогтоод аажмаар бойжихын дагуу өндөглөн хэлбэртэй болж хүний биеийн хүйсний ором бий болдог гэдэг. Тиймээс хүйс бол хүний биеийн бүтцийн хамаг анхны хэлбэр болох бөгөөд хүний биеийн бусад эрхтний бойжилтын үндсэн хэлбэр мөн"⁷ гэж үздэг ажээ.

Үүнээс үүдээд ч тэр үү Монголчуудын дунд "Хүний биеийн хамаг анхны хэлбэр... биеийн гол төв" хүйсээр хүйгээр дамжин хүүхдэд амь ордог гэх ойлголтоос түүнийг гадар талаас нь дарж халхалж хамгаалдаг болохоор нь бүсэнд амь, сүлд, сүнс шингэсэн гэсэн төсөөлөл төрсөн байж ч болно.

"Эрт цагт байлдаанаас эмэгтэйчүүд хэвлий дэх хүүхдээ хамгаалж, бүсээрээ харвуулын хаалт хийх болсон"⁸ гэх домог ч монгол угсаатны дунд улиран үлджээ. Хүйг огтолж, эх үр хоёрыг салгаж, хүүхдийг эх барьж авсан хүнийг "авсан ээж", "хүйсний ээж", "хүйний ээж" гэхчлэн нэрлэж, насан туршдаа хүндэтгэдэг ёс ч уламжилсаар бий.

Монгол хүн бүсэн дээр гишгэдэггүй, алхдаггүй бүсээ тайлж унтах үедээ "Аман хүзүү" гогцоо гарган зангидаж, хүний хөл хүрэхээргүй газарт дэрнийхээ буюу толгойныхоо дэргэд дээдлэн тавьдаг, эзэн нь зангилаагүй байхад ээдэрч зангирсан тохиол гарвал ахмад хүнд очиж "бүсний зангилаа тайлуулдаг"⁹ ёс ч олон үеийг дамжжээ. Чухам энэ бүхэнд бүсийг эрхэмлэн дээдлэхийн утга учир оршсоор иржээ.

"Тулгар байгуулсан гавъяатан бөгөөд тайши Гоо ван [...] өргөмжлөгдсөн Му хү ли [...] арван оноос нааш зүүнш баруунш дайралдаж нэр сүр нь дундад гадаадад алдаршсан байна. Аливаа дайлах ба байлдах их явдлыг бүр өөрөө шийдвэрлэх

qali'un-i jamuqa anda-da unu'ulba jamuqa uwas-merkid-ün dayir-usun-i arbilaju abuqsan altan büse temüjin anda-da büsele'ülba dayir-usun-u-gü ebertü ünügün caqa-an-i temüjin-e unu'ulba qorqonaq-jubur-un quldaqar-qun-nu ebür-e saqlaqar-mudun-a anda ke'eldüjü amaralduju qurimlan toyilan jirqalduju söni könjile-de'en qaqa qonolduqum büle'e.

Эл хэсэгт Тэмүжин /Чингис хаан/, Жамухатай гуравдахь удаагаа анд болохдоо /Үүний урьд Тэмүжин арван нэгэн настайдаа Жамухатай "si'a"-г солилцож, түүний хойт хавар арц магнайт годил, дуут сум солилцож хоёр ч удаа анд бололцсон Д.Ц./ бие биедээ алтан бүс бүслүүлж, морьд солилцон унасанг өгүүлжээ. Тэр л үеийн алтан бүс ямар байсан бэ? гэдэгт Монгол улсын Улаанбаатар хотын дэргэдэх Сонгино хайрханы орчмын булшнаас 1981 онд монгол эрдэмтний малтаж олсон "алтан чимэг бүхий бүс"¹³ үзүүлэлт болж байгаа юм.

Тэмүжин, Жамуха хоёрын харилцан бие биедээ алтан бүс бүслүүлснийг /бас морьд солилцон унасан/ доор дурдсанаар тодосгон тайлбарлая.

Марко Поло /1257-1324/ "Их хаан төрсөн өдрөө алтан утсаар хээлэн оёсон үзэсгэлэнт сайхан цэмбэн дээл өмсөх ба нэгэн түм хоёр мянган ноёд /жанжин/ баатар эрс мөн их хааны адил хувцас өмсөх аж... Хүн бүр том алтан бүс бүслэдэг. Энэ хувцсыг тэдэнд их хаан бэлэг болгон барьжээ...", "Их хаан хүн бүрд /хишигтэнд Д.Ц./ янз янзын сувд, тана хийгээд бусад эрдэнийн чулуу шигтгэн хээлсэн өнгө өнгийн үнэт сайхан арван гурван хувцас /дээл/ нэг нэг эрхэм сайхан алтан бүс, мөн мөнгөн утсаар оёсон үнэт бөгөөд үнэхээр сайхан тэмээний ширэн гутал бэлэглэдэг аж...", "Татарын ёсонд шинэ он хоёрдугаар сард эхэлдэг... Тэд бүгд заншил ёсоор эрэгтэй эмэгтэй ялгалгүй чадах чинээнийхээ хирээр цагаан хувцас өмсдөг. Цагаан хувцсыг аз жаргалын бэлгэ тэмдэг хэмээх тул түүнийг их хийдэг... Энэ өдөр их хааны харьяат засаглалын доторхи бүх ард олон, орон дэлхий муж салбар хийгээд улс даяар цөм их хаанд арвин их бэлэг сэлт алт мөнгө, сувд, тана эрдэнийн чулуу хийгээд үнэт цагаан бүс

арвин ихээр бэлэглэн барих ажгуу"¹⁴ гэж бичжээ. Их хаанаас ингэж төрсөн мэндэлсэн өдрөөрөө их найр хийхдээ ноёд, баатар эрс, хишигтэн нартаа үнэт сайхан хувцас /дээл/ алтан бүс бэлэглэдэг бол шинэ он /цагаан сар/ гарахад их хаандаа муж салбар хийгээд ард олон нь үнэт алт эрдэнэс чулуу, үнэт цагаан бүсээр бэлэг барьдаг байжээ. Үүнээс үзэхэд XIII зууны үед Монголчууд хүндэтгэлийн бэлэгт шинэ бүсийг дээдлэн оруулдаг байжээ. Харин бэлгийн дээж дотор хүндэтгэлийн өмсгөл хирнээ малгай байхгүй байдаг нь түүнийг уруугаа /дорогш/ харсан амсартай сав гэж үзэж ирсэнтэй холбоотой юм. Бэлэглэх ёсны эртний уламжлалыг монгол угсаатны хурим тойн зан үйл өнө удаан хадгалсаар байгаа юм. "Монголын зарим нутагт хүргэндээ малгайнаас бусад дээл, бүс, гутал тэргүүтнийг бэлэглэж өгөн ерөөдөг бөгөөд малгайг уруу харсан сав гэж бэлгэ муутай хэмээн өгдөггүй ажээ"¹⁵.

Монголчуудын ийм ёс заншил нь малгайн төрөл зүйлийн хийц загварыг хүртэл бэлгэ дэмбэрэл бодож хийдэг¹⁶, малгайг нэгэнтээгүүр өмссөн эзэндээ ээлтэй, эрхэм хүндэтгэл гэхийн хамт, нөгөөтэйгүүр өрөөл бусдад зэтгэртэй /бузартай/ бэлгэ муутай гэж хоёр талтайгаар үзэж ирснийг харуулж байна. Малгайг уруугаа /дорогш/ харсан амсартай сав гэж үзсэнээс үүдсэн, "малгайг бусад хүнтэй соливоос сүлд хийморио сольсноос өөрцгүй... хүний хөлстэй малгай өмсвөөс бузартана"¹⁷ "Зам дээр хөдөө хээр гээгдэж орхигдсон малгайг... нисгэлэн зайлуулна... Малгай хэрвээ дээш хандаад байвал дотор нь шээгээд орхих ёстой"¹⁸, хэн нэгний малгайг зайлшгүй өмсөх тохиол гарах аваас "Миний малгай биш, хүний малгай" хэмээн дотор тал руу нь нулимлан шившиж хэлээд толгой дээрээ тавьдаг /өмсдөг/ зэрэг олон цээр ёс монгол угсаатны дотор уламжлал болон улирсаар иржээ. Тиймээс монголчуудад малгай солилцож өмсөх бэлэглэх ёсон байсангүй ажээ.

Харин Тэмүжин, Жамуха нар бие биедээ харилцан бүс бүслүүлэн /бас нэг нэгэндээ морь унуулах/ ч гэсэн тэдний өөрсдийнх нь эдэлж хэрэглэж байсан угийн бүс биш гэдэгт нэгэн

утга хадгалагдаж байна. Тэрхүү бүсийг Тэмүжин Удуйд мэргэдийн Тогтоагаас, Жамуха Увас мэргэдийн Дайр-үсүнээс тус тус олзолж авсан /хүлэг морь нь ч бас адил/ билээ. Цэрэг дайны үеийн эрэлхэг, баатарлаг эрсийн хувьд сүлд хийморь, цог жавхлан нь нэг нэгнээс салган ухаарч болохгүй нь бүслэсэн бүс, унасан ажнай агт хүлэг гарцаагүй мөн. Тэдгээр алтан бүс, агт хүлэг нь Тэмүжин, Жамуха нарын хувьд өстөнөө сүр хүчээрээ давамгайлан дийлсний бэлгэдэл, Тогтоа, Дайр-үсүн нарын хувьд бусдын хүчинд автаж ялагдаж сөнөсний баталгаа мөн. Тэгэхлээр Тэмүжин, Жамуха нар олзны алтан бүс, агт морийг солилцож анд бололцож байгаа явдал "Бид дайсан нэгтэй, тэднийг хамтын хүчээр ялсны хувьд сүр хүчин чадал нэгтэй /адил/, олз омог ч нэгтэй "хэмээх утгыг илтгэхийн хамт "эв эеэсээ няцахгүй амь нэгтэйгээр амраглан явъяа" гэж андгайлсны бэлгэдэл болжээ.

Бусдаас олзлон авсан гэдэг нь хувцасны хувьд өөртөө өмсгөл болгож, хүлгийг өөрөө унана гэсэн ойлголт хараахан бус. Өөрсдөө тэдгээрийг авч болохын хамт нэгээс олзолсноо нөгөөд шилжүүлэн дурсгах, шагналд өгч болохыг үгүйсгэх аргагүй. Тэмүжин, Жамуха нар олзны бүс, морийг зөвхөн солилцсон бус нэг нь нөгөөдөө алтан бүсийг бүслүүлж, морийг унуулсанд учир байна. Энэ нь өөрсдийн угийн бүс, унасан агт байлаа ч гэсэн түүний зэрэгцээгээр Тэмүжин, Жамуха нар анд бололцох ёсыг гүйцэтгэсэн гэсэн үг юм. Тэгэхлээр өөрсдийн эдлэж хэргэлж, сүлд хиймор эрх дархны бэлгэдэл болгосон бүсийг бусдад шилжүүлдэггүй, хэн нэгэнтэй сольдоггүй хатуу чанад тогтсон монгол ёс журмыг Тэмүжин, Жамуха нар мэддэггүй, түүнийг огтхон ч хайхраагүй гэж үзэж боломгүй мэт. Тэгвэл тэр хоёрын бие биедээ бүслүүлсэн олзны алтан бүсийг өөрсдийнх нь эдлэж хэрэглэж ирсэн угийн бүсийн төвшинд үзэж болохгүй ээ. Унаган /угийн/ бүс хүндэтгэл бэлгэдлийн их утга учиртай гэдгийг, шинэ бүс бүслэхдээ хуучинтайгаа давхар бүслэж, түүнд шингэсэн сүлд хиймороо шинэд шилжүүлэн авдаг ёс ч монголчуудын дунд цагийг эзлэн уламжилсаар байсан жишээ ч харуулж иржээ.

XII-XIII зууны үед монгол угсаатны эм хүн бүс бүслэдэг байсан уу? үгүй юу? Энэ асуултад яаж хариулахаас шалтгаалж бүстэй, бүсгүй гэж эр, эм хүнийг нэрлэх ёс гарсан уу? гэсэн ойлголтыг тодруулъяа.

Гильом де Рубрук "Дорно этгээдэд зорчсон минь" тэмдэглэлдээ: "Эмэгтэйчүүд нь эрэгтэйчүүдийн нэгэн адил бас морийг сандайлах биш мордож унана. Морь унахдаа хөх торгон бүс бүсэлж, цээжээ даруулан, нүднийхээ доогуур цагаан өнгийн бүс уяж доош унжуулсан байна"¹⁹ гэж бичжээ. Чингэж эм хүний бүс бүсэлж байсан тухай мэдээ дүрслэл гадаадын элч жуулчдын тэмдэглэлд төдийгүй "Монголын нууц товчоо"-нд бийг иш татъяа.

§ 74. tayici'ut aqa de'ü hō'elün-ūjin-ni belbisün-ni kō'üt ücūget ekes kō'üd-i nuntuq-tur geju newükdejü hō'elün-ūjin eme mergen töreju ücūget kō'üd-iyen teji'erün ukitala boqtalaju hojitala büselejü onan-müren ö'ede irada güyijü öliersün moyilsun temgüjü üdür söni qo'olai teji'eba...

蒙古 人 之 婦 女 亦 穿 此 衣 其 衣 之 色 亦 紅 黃 藍 綠 等 色 其 衣 之 式 亦 與 男 子 無 異 其 衣 之 長 亦 與 男 子 無 異 其 衣 之 闊 亦 與 男 子 無 異 其 衣 之 窄 亦 與 男 子 無 異 其 衣 之 厚 亦 與 男 子 無 異 其 衣 之 薄 亦 與 男 子 無 異 其 衣 之 多 亦 與 男 子 無 異 其 衣 之 少 亦 與 男 子 無 異 其 衣 之 多 亦 與 男 子 無 異 其 衣 之 少 亦 與 男 子 無 異	蒙古 人 之 婦 女 亦 穿 此 衣 其 衣 之 色 亦 紅 黃 藍 綠 等 色 其 衣 之 式 亦 與 男 子 無 異 其 衣 之 長 亦 與 男 子 無 異 其 衣 之 闊 亦 與 男 子 無 異 其 衣 之 窄 亦 與 男 子 無 異 其 衣 之 厚 亦 與 男 子 無 異 其 衣 之 薄 亦 與 男 子 無 異 其 衣 之 多 亦 與 男 子 無 異 其 衣 之 少 亦 與 男 子 無 異	蒙古 人 之 婦 女 亦 穿 此 衣 其 衣 之 色 亦 紅 黃 藍 綠 等 色 其 衣 之 式 亦 與 男 子 無 異 其 衣 之 長 亦 與 男 子 無 異 其 衣 之 闊 亦 與 男 子 無 異 其 衣 之 窄 亦 與 男 子 無 異 其 衣 之 厚 亦 與 男 子 無 異 其 衣 之 薄 亦 與 男 子 無 異 其 衣 之 多 亦 與 男 子 無 異 其 衣 之 少 亦 與 男 子 無 異	蒙古 人 之 婦 女 亦 穿 此 衣 其 衣 之 色 亦 紅 黃 藍 綠 等 色 其 衣 之 式 亦 與 男 子 無 異 其 衣 之 長 亦 與 男 子 無 異 其 衣 之 闊 亦 與 男 子 無 異 其 衣 之 窄 亦 與 男 子 無 異 其 衣 之 厚 亦 與 男 子 無 異 其 衣 之 薄 亦 與 男 子 無 異 其 衣 之 多 亦 與 男 子 無 異 其 衣 之 少 亦 與 男 子 無 異
---	---	---	---

蒙古 人 之 婦 女 亦 穿 此 衣 其 衣 之 色 亦 紅 黃 藍 綠 等 色 其 衣 之 式 亦 與 男 子 無 異 其 衣 之 長 亦 與 男 子 無 異 其 衣 之 闊 亦 與 男 子 無 異 其 衣 之 窄 亦 與 男 子 無 異 其 衣 之 厚 亦 與 男 子 無 異 其 衣 之 薄 亦 與 男 子 無 異 其 衣 之 多 亦 與 男 子 無 異 其 衣 之 少 亦 與 男 子 無 異	蒙古 人 之 婦 女 亦 穿 此 衣 其 衣 之 色 亦 紅 黃 藍 綠 等 色 其 衣 之 式 亦 與 男 子 無 異 其 衣 之 長 亦 與 男 子 無 異 其 衣 之 闊 亦 與 男 子 無 異 其 衣 之 窄 亦 與 男 子 無 異 其 衣 之 厚 亦 與 男 子 無 異 其 衣 之 薄 亦 與 男 子 無 異 其 衣 之 多 亦 與 男 子 無 異 其 衣 之 少 亦 與 男 子 無 異	蒙古 人 之 婦 女 亦 穿 此 衣 其 衣 之 色 亦 紅 黃 藍 綠 等 色 其 衣 之 式 亦 與 男 子 無 異 其 衣 之 長 亦 與 男 子 無 異 其 衣 之 闊 亦 與 男 子 無 異 其 衣 之 窄 亦 與 男 子 無 異 其 衣 之 厚 亦 與 男 子 無 異 其 衣 之 薄 亦 與 男 子 無 異 其 衣 之 多 亦 與 男 子 無 異 其 衣 之 少 亦 與 男 子 無 異	蒙古 人 之 婦 女 亦 穿 此 衣 其 衣 之 色 亦 紅 黃 藍 綠 等 色 其 衣 之 式 亦 與 男 子 無 異 其 衣 之 長 亦 與 男 子 無 異 其 衣 之 闊 亦 與 男 子 無 異 其 衣 之 窄 亦 與 男 子 無 異 其 衣 之 厚 亦 與 男 子 無 異 其 衣 之 薄 亦 與 男 子 無 異 其 衣 之 多 亦 與 男 子 無 異 其 衣 之 少 亦 與 男 子 無 異
---	---	---	---

§ 254 ... eke tanu qamtu-bar joboldurun horaitala boqtalaju ho'ojitala büselejü niyitaitala boqtolaju niduratata büselejü tan-iyān ösgerün jalgiqui ja'ura jarim-iyān ökcü qo'olai-yan quciju qotola-iyān ökcü qo'osun yabuqui büle'ei...

Эл хоёр хэсгийн эхнийхэд /§ 74/ зохиолчийн үгээр Өөлүн эхийн, дараагийнхад /§ 254/ Хөхөчосийн үгээр Бөртө-үжингийн зүдэрч явж хөвгүүдээ өсгөснийг илэрхийлэн дүрсэлжээ. Эл хоёр хэсэг тухайн үед эм хүн бүс бүслэдэг байсныг лав гэрчлэх баримт мөн. Гэхдээ "ukitala boqtalaju hojitala büselejü" /§74/ "horaitala boqtalaju ho'ojitala büselejü niyitaitala boqtolaju niduratata büselejü" /§ 254/

гэсэн утга ойр хэллэгийг Өэлүн эх, Бөртө-үжин хоёрт юунд адилхан хамааруулан хэрэглээ вэ?

Есүгэй баатар Татар нарт хорлогдсон тул түүний харьяат нар сарнин бударч Өэлүн эхийг гадуурхан нутаг дээр нь орхисон учир хөвгүүдээ гэжээх гэж зовж зүдэрч явжээ. Олон улс орондоо үл орон олзлолдон бүхий цаг тул Чингис хаан үргэлжийн аян дайнд явсан учир Бөртө-үжин хүүхдүүдээ өсгөх гэж өлсөж ядарч явжээ. Гэсэн ч Өэлүн эх "oilrsün moyilsun temgüjü", Бөртө-үжин "jalgiqui ja'uga jagim-iyau öksü" байгаагаар хэдийгээр ялгаатай дүрслэгдсэн боловч үр хүүхдээ өсгөдөг эх хүнийх нь хувьд дээр ишлэсэн утга ойр дүрслэлийг хэргэлжээ хэмээж болно.

Бэлбэсэн Өэлүн эх, хань нөхөртэй /эхнэр болсон/ Бөртө-үжин хоёрт "boqtalaju, büseleju" гэсэн адил үгийг хэрэглэсэн нь тэдэнд бүс бүслэх, бүслэхгүйн ялгаа байгаагүйнх болов уу? Гэсэн ч дээр ишлэл авсан хоёр хэсгийн "ukitala boqtalaju ho'ojitala büseleju niyitaitala boqtolaju niduratala büseleju /§ 254/ гэсэн дүрслэгээ, дор дурдсан утгасыг агуулсан мэт санагдана. Үүнд:

а. Гэдэс дундуур бүс чанга мөчиг тачиг зовж зүдэрч амьдарсан

б. Гадаа гарахлаар эр хүний хийх ажлыг хийж, гэртээ байхлаар эм хүний хийх ажлыг хийж толгой даан үр хүүхдээ өсгөсөн

в. Эм /эх/ хүний хувьд бат журмыг сахисан /бэлбэсэн нь бусдын эхнэр болж очоогүй, нөхөртэй нь шудрага журамтай байсан/ гэсэн давхар утгыг илэрхийлсэн болой. Эдгээр утга Өэлүн эхийн холбогдолтой хэсэгт бүр ч илүү хамааралтай юм.

Чухам тийм ойлголтуудыг "бүсээ чанга бүслэх" гэсэн монгол хэллэг эдүгээ ч гэсэн илэрхийлсээр байгаа болой.

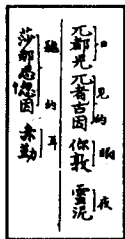
XIII зууны үес эм хүн бүс бүслэдэг байсан гэх баримт нэгэнт байгаа тул "Монголын нууц товчоо"-нд "бүс үгүй", "бүсгүй" гэсэн үг тааралдахгүй байна. Харин XIII зууны үеийн монголчуудын хуримлах ёс, эхнэр болж байгаа хүүхний өмсгөл хувцастай холбогдуулж "Харин эмэгтэйчүүд нь хүнтэй сууж

хуримласны маргаашаас эхлэн магнайныхаа шанх үсийг хяргана. Эмэгтэйчүүд гэлэнмаагийн өмсгөл шиг өргөн, тэгэхдээ түүнээс ч арай урт бөгөөд өргөн, энгэр нь задгай, зөв талдаа бүчилдэг дээл өмсөнө... Түүнээс гадна эмэгтэйчүүд нь богтаг хэмээх толгойн боолт зүүж гоёно... Гөрсөн гэгзгээ араас нь өөд хумьж нэгэн зангилаа болгож, түүн дотор хийгээд малгай өмсөж сагалдаргална. Тийнхүү толгойн боолттой, морь унаж яваа олон хатдыг алсаас харахад дуулга өмсөн жадаа гозолзуулсан морьт цэрэг мэт харагдана"²⁰ гэхчлэн бичиж үлдээсэн нь гадаадын элч төлөөлөгч, аялагч жуулчлагчдын тэмдэглэлд цөөнгүй бий билээ.

Монголчуудын тийм л ураглах хуримлах ёстой холбоотойгоор монгол хэлний үгсийн санд "бүсгүй", "бүстэй" гэсэн эр, эмийн хүйсний ялгавар заасан үгс нэмэгдэж орсон гэж үзмээр ажээ. Монголчуудын дунд "эхнэр хүнд бүс бүслүүлэхгүй байх, хүргэнд бүс бүслүүлэх"²¹ заншил байжээ. Тэр нь ямар утга учиртай ёс заншил байж вэ? Эрд гарч, эхнэр болоогүй хүүхэн бүс бүслэдэг нь түүний хэн хамаагүй хүнд өврөө нээхгүй, бат журмыг сахина гэсэн бэлгэдлийн утгатай юмсанжээ. Харин эрд гарч, эхнэр болно гэдэг хүүхэн хүний хувьд ханилах ханьдаа бүсээ тайлж, өврөө нээж өглөө гэсэн үг юм. Тийм болохлоор эхнэр болсон хүн бүс үгүй дээл өмсөж, бүс бүслэдэггүй нь "би нөхөртэй хүн шүү" гэдгээ бусдад шууд мэдэгдэх, хань нөхөртөө үнэнч явна гэдгээ харуулах утга бэлгэдлийг давхар илтгэж байгаа ажээ.

Монгол угсаатны дотор түгээмэл байсан тийм ёсноос "Хүүхний эцэг эх, охиноо өөрийн гэрээс гаргахдаа хүний хүн хэмээн нэрийдэж, охиныхоо хуучин бүсийг тайлж түүгээр хишиг авахаар хурайлан хоцрох ёс"²² халхчуудын дунд, "сэвгэр /охин/ нөхөрт гарч хурим ёслолын өмсгөл өмсөх өдөр өөрийн бүсэлж байсан бүсээ дүүдээ бэлэглэж айлын бэр болоод бүсгүй явах" ёс /баяд/²³ "эмэгтэйчүүдийн өмсдөг дээлийг бүсгүй өмсөнө. Морь унаж гадагш явбал түр бүс бүслэдэг боловч айлд орохоос өмнө эрхиш бүсээ тайлж, орох айлын монгол гэрийн баруун талын бүслүүрт өлгөдөг" ёс /торгууд/²⁴ ойрадчуудын дунд, "басган хамган гэсэн

сөнөөхгүй, сайн эцгийн багын /нялхын/ нутагт утаа гаргаж явтугай" гэсэн өвөг дээдсийн үеэс ам дамжсан хууль, удам дамжсан гэрээс юм. "Голомтоо мөхөөхгүй, удам угсаа таслахгүй" гэх бодол санаа, нутаг дээр хөвгүүнээ орхиж үлдээгсдэд байсан гэж үзэх юм бол тэдний бодол шийдэл үнэхээр сэтгэлчлэн бүтсэн ажээ.

Үүнийг Өэлүн эх "üdüг үjegü -yin nidün söni sonosqu-yin cèkin" /§138/ болгон Чингис хаанд хүмүүжүүлж өгсөн учраас тэдгээр улс иргэнийг эргэж захирахад ч хэрэгтэй байж Хөхөчү, Хүчи нар мянганы ноёд болж, Шихихутаг, Борохул нар "есөн осол гаргавч яллахгүй болгоё" гэсэн өршөөл хүртэж, эзэнт улсад өндөр сууринд сууж хүчин зүтгэж байгаагаас мэдэж болно. "Гурван зуун Тайчуудыг дарсан домог"-т эзэн зургаан сайдаа магтахдаа "Татарын Шихихутаг минь", "Хушины сайн Борохул минь" гэхчлэн тэднийг удам угсаагаар нь нэрлэн дуудаж байгаа нь Чингис хаанд ирж хүчээ өгсөн хүмүүс аймаг угсаагаа залган авч, гал голомтоо бадрааж явааг тодотгон харуулсаны жишээ гэж үзэж болохоор байна.

ЗҮҮЛТ, ТАЙЛБАР

1. Жиованни дель Пано Карпини. Монголчуудын түүх. Гильом де Рубрук. Дорно этгээдэд зорчсон нь УХГ. УБ., 1988, 14-р тал
2. Ч.Жүгдэр. Монголд феодализм тогтох үеийн нийгэм-улс төр, гүн ухааны сэтгэлгээ /Эртнээс ХҮ зуун хүртэл/. УБ., 1987, 48-р тал
3. Cang cün bumbu barayunsi jorciysan temdeglel. öbür mongyol-un soyul-un keblel-ün qoriy-a. Ulaγanqada, 1993, 47 duγar tal-a
4. Лувсанданзан. Алтан товч /Эртний хаадын үндэслэсэн төр ёсны зохиолыг товчлон хураасан Алтан товч хэмээх оршибай/ УХГ. УБ., 1990, 57-р тал
5. Рашид-ад-дин. Сборник летописей. Том II, пер. с персидского Ю.П.Верховского. Изд. АН СССР, М-Л., 1960, стр 19
6. Ч.Баавгай, Б.Болдсайхан. Монголын уламжлалт анагаах ухаан. УХГ. УБ., 1990, 79-80-р тал
7. Maysarjab [sha tai Lu]. Mongyol anayaqu uqayan deki "küyisü" gedeg ner-e-yin tuqai. öbür mongyol-un neyigem-ün sinjilekü uqayan, 1991, No 72, 64 düger tal-a
8. Kh.Nimbuu. Mongyol qubcasun-u teüke. öbür mongyol-un neyigem-ün sinjilekü uqayan, 1994, No 72, 112 duγar tal-a
9. БНМАУ-ын угсаатны зүй. I боть, Халхын угсаатны зүй /XIX-XX зууны зааг үе/. Ред. С.Бадамхатан. УБ., 1987, 153-р тал /Монгол хүн бүс зангирахыг цээрлэх бөгөөд хэрэв хүний бүс аяндаа зангирсан байвал гурав хонуулаад хамгийн ахмад хүнд очин миний бүсийг тайлна уу гэж хүсдэг. Ахмад хүн уг эзнээс юу олсон үзсэнийг асуухад бүс зангирсан хүн гурав хоногийн хугацаанд юу үзсэн олсноо хэлдэг ёстой. Мөн ахмад хүн эхлээд тэр хүний үзсэн олсон юмны сайн муу хоёр талын аль бэлгэтэйг тайлбарлаж, уул зангирсан бүсийг тайлж өгдөг байжээ/
10. "Mongyol-tatar-un tuqai бүрин temdeglel-ün tayilburilan gereçilegsen bicig. öbür mongyol-un soyul-un keblel-ün qoriy-a. Khayilar. 1985, 117-118 duγar tal-a

11. Injannasi. Köke sudur. Ded debter. öbür mongγol-un arad-un keblel-ün qoriy-a. Kökeqota, 1957, 1228-1229 düger tal-a.
12. Dörben törü-yin arban buyantu nom-un sayan teüke. öbür mongγol-un arad-un keblel-ün qoriy-a. Kökeqota, 1981, 85-86 duγar tal-a
13. Д.Наваан. Д/Ц/. Ойдов. Эртний монголчуудын бүс эрхэмлэх ёсон. Олон улсын монголч эрдэмтний ГҮ их хурал. III боть. УБ., 1986/1984/, 181-182-р талд 1981 онд Улаанбаатарын дүүрэг Сонгино хайрханы Дадарт уулын бие энгэрт нэгэн нууцлагдсан булш /2 м 30см гүн/ олж малтаад нас барагчийг дагалдуулсан эд өлгийн дотор "алтан чимэг бүхий бүс" тавьсныг шинжилснээ өгүүлжээ. Үүнд:

"Бүсний алтан чимэг нь: зургаан дэлбээт цэцэг хэлбэрт, тав бүхий 2 хадаасаар бүсэнд бэхлэгдэж байсан, зарим нь оломны нүх орох зайгүй, 26 ширхэг товруу, эвэр угалз хээтэй цутгамал олом /горхи/ хэлний сэнжийг битүү гагнасан, угалз хээтэй том хавчаар, хээгүй угийн хавчаар, нас барагчийн баруун ташаанд таарч зүүгдэж байсан уул, усны долгион, ургамлын хээтэй, ар талдаа бат бэх сэнжтэй, дороо сэнж бүхий цох хэлбэрийн алтан чимэг, түүний дор унжиж байсан мөн уул, усны долгион хээтэй, дундуураа тасруутан хос маягтай гонзгой чимэг эдгээр бүгд 31 ширхэг бүхий том жижиг, алтан чимэглэлээс уул бүс бүрдэж байжээ...

Бүх алтан чимгүүдийн дотроос хамгийн их хэмжээний материал оруулсан нь 49,0737 грамм буюу дэнсний хэмжээгээр 1 лан 15,0737 цэн... хамгийн бага хэмжээний алт орсон гэж үзэхэд бараг бүх товруу адил шахам 0,6361-0,77664 грам..." гэжээ.

14. Марко Поло. Орчлонгийн элдэв сонин. /Аяны тэмдэглэл/. УХГ, УБ., 1987, 102, 103, 105-р тал
15. Д.Дашдорж. Монголчуудын гэрлэх хуримын шүлэглэн харилцах ёсон. Аман зохиол судлал. Studia Folclorica, Tom XV. Fasc 1-9, ШУАХ, УБ., 1986, 137-р тал
16. а. Эсгий туургат гэрийнхээ хэв төрхийг малгадаа өвлөн тусгаж "төгөрцөг" буюу бидний хэлж заншсанаар тоорцог малгайг хийхдээ эрт цагийн "бүрх-гэр"-ийг бодолцсон байдаг.

- "Бүрх гэр" гэдэг нь утаа, очоос гадна гэрийн доторхи элдэв муу агаар гаргах "галаас" /тооно/ хэмээх дээш өндөрлөсөн хүзүүтэй байжээ. Галын дөл, оч, утас тэнгэр өөд тэмүүлэн одох нь айл гэр, малгайн эзний сүлд хийморь галын дөл шиг байхыг бэлгэднэ." /М.Амгалан. Малгай "Үнэн" сонин. 1990.12.21, № 288/
- б. "Монгол малгайн бөмбөгөр оройг сүмбэр уулыг дүрсэлсэн гэх түүний тойрсон гучин хоёр ширээсийг сүмбэр уулыг бүчин суусан 32 хөх монгол хэмээгээд 32 хөх монголыг гийгүүлж буй улаан нарны туяа сацрах байгааг нь оройгоос унжсан улаан залаа гэж тайлбарлана..." /Kh.Nimbuu. Mongγol qubcasun-u teüke. "öbür mongγol-un neyigem-ün sinjilekü uqayan/, 1995, № 74, 108 duγar tal-a
 - в. "Буриад монгол овог холбоогоо хүндэтгэж түүнийг дурсан тэмдэглэхдээ малгайн тавгаар нарыг төлөөлүүлж, улаан залаагаар нарны сацрагыг төлөөлүүлнэ. Хори буриадын малгайд арван нэг буюу арван гурван хөндлөн оёстой, тэр нь арван нэгэн эцгийн буюу арван гурван эцгийн овгийг төлөөлүүлнэ гэж үзнэ. Агаг /Агийн/ буриад малгайд найман хөндлөн оёос байдгийг найман эцгийн овгийг төлөөлүүлсэн гэж үзнэ. Зарим малгайд гучин хоёр хөндлөн оёос байдаг, тэр нь хорь хоридай буриадын ах дүү угсаа гучин хоёр эцгийн овгийг төлөөлүүлсэн гэдэг. Ийм учраас буриад монголчууд малгайн хөндлөн оёосыг зөрүү оёхыг цээрлэнэ. Mongγol qubcasu jasal. öbür mongγol-un sinjilekü uqayan-tekniг (?) mergejil-ün keblel-un qoriy-a. 1991, 73 duγar tal-a
 17. Х.Нямбуу, Ц.Нацагдорж. Монголчуудын цээрлэх ёсны хураангуй толь. УБ., 1993, 30-р тал
 18. S.Sampilnorbu. Mongγol malaγai ba mongγol soyul. "Mongγol kele utγ-a jokiyal", 1994, № 4, 103-104-düger tal-a
 19. Жиованни дель Плано Карпини. Монголчуудын түүх. Гильом де Рубрук. Дорно этгээдэд зорчсон минь. УХГ. УБ., 1988, 114-р тал
 20. Жиованни дель Плано Карпини. Монголчуудын түүх. Гильом

- де Рубрук. Дорно этгээдэд зорчсон минь. УХГ. УБ., 1988, 114-р тал
21. Л.Сономцэрэн. Монголын эртний соёл урлаг, УХГ. УБ., 1989, 25-р тал
 22. БНМАУ-ын угсаатны зүй. I боть. Халхын угсаатны зүй /XIX-XX зууны зааг үе/. Ред. С.Бадамхатан. УБ., 1987, 265-р тал
 23. Г.Батнасан. Монгол ардын хувцас. МЭДН. УХГ, УБ., 1989, 35-р тал
 24. Mongyol qubcasu jasal. öbür mongyol-un sinjilekü uqayan teknig mergejil-ün keblel-ün qoriy-a, 1991, 115 duyar tal-a
 25. Mongyol qubcasu jasal. öbür mongyol-un sinjilekü uqayan tekniq (?) mergejil-ün keblel-ün qoriy-a, 1991, 71, 74 düger tal-a
 26. Ordos jang üyile-yin tobci. öbür mongyol-un soyul-un keblel-ün qoriy-a. Khayilar, 1992, 283 duyar tal-a
 27. Mongyol qubcasu jasal. öbür mongyol-un sinjilekü uqayan teknig mergejil-ün keblel-ün qoriy-a, 1991,
 28. БНМАУ-ын угсаатны зүй. I боть. Халхын угсаатны зүй. /XIX-XX зууны зааг үе/. Ред. С.Бадамхатан. УБ., 1987, 265-р тал
 29. Г.Батнасан. Монгол ардын хувцас. МЭДН. УХГ, УБ., 1989, 35-р тал
 30. Mongyol qubcasu jasal. öbür mongyol-un sinjilekü uqayan teknig mergejil-ün keblel-ün qoriy-a, 1991, 95 duyar tal-a
 31. Х.Лувсанбалдан, Ц.Шагдарсүрэн. Монголчуудын үсэг бичиг, үг хэллэгийн түүх гарлаас. БНМАУ-ын Ардын Боловсролын Яамны сурах бичиг, сэтгүүлийн нэгдсэн редакцын газар. УБ., 1986, 43-р тал
 32. Монгол ардын баатарлаг тууль. Эмхтгэж хэвлэлд бэлтгэсэн Ж.Цолоо. УХГ. УБ.1982 77-78-р тал
 33. Халх ардын тууль.Эмхтгэгч Р.Нарантуяа УХГ. УБ.1991 40,41,42,47,48-р тал
 34. Эл домгийг Монгол улсын Сайн ноён хан аймгийн Дайчин вангийн хошуу, эдүгээ Баянхонгор аймгийн Баян-Овоо сумын харъяат, 80 настай (1878 онд төрсөн) Жамбалын Өлзий-Очироос 1958 онд Д.Цэдэв тэмдэглэн авчээ.

УРАН ҮГИЙН ДҮРИЙН БЭЛГЭДЭЛ

Байгаль, нийгэм, сэтгэхүйн алив үзэгдлийг таних, мэдрэх уран сайхны нэгэн түлхүүр нь уран үгийн дүр юм. Уран үгийн дүр нь мэдээжээр дүрслэн бодохуйн үр шим болон тодрох боловч тэмдэглэхүүн тэмдэглэгдэхүүний харилцан шүтэлцээг тусгалцах нарийн төвөгтэй үйл явц, тогтолцоо юм. Уран үгийн дүр, түүнтэй жишиж харьцуулсны үндсэнд нээгдэх гоо зүйн нэгэн ай нь бэлгэдэл болно. Тэгэхлээр уран үгийн дүр /дүрс/ бэлгэдэл хоёрын харилцаа шүтэлцээ ямар төвшинд байх вэ? гэдэг асуулт зүй ёсоор анхаарал татна. Үүнд С.С.Аверинцевын "дүр дүрс бэлгэдэлд хувилан байж гэмээнэ нэвт саруулшина", "учир нь дүр дүрсийн дундуур чанадасын утга гэрэлтэнэ"¹ гэсэн утгатай дүгнэлт хариу болно. Энэ нь уран үгийн дүр болгонд бэлгэдэл тусгагдаж, бэлгэдэл бүхэнд уран үгийн дүр /дүрслэл/ оршино гэсэн үг юм.

Уран үгийн дүрийн агуулгын гүнийг нээх, хэлбэр хийцийн баялаг өргөнийг тодруулах нэгэн эд эс нь мэдээж уран яруу дүрслэхүйн зүйрлэсэн, утга шилжүүлсэн далдалсан зүйрлэл, төлөөлөл, ёгтлол тэргүүтэн болсныг, түүндээ бэлгэдлийн агуулга шингээснийг "Монголын нууц товчоо"-ны олон зүйл хэсэг харуулж байна. Энэ бол оочин цоочин тасрах тохиолдлын бус тухайн үеийн уран сайхны сэтгэлгээнд түгээмэл байсан үзэгдлийн илрэл юм. Үүний тодорхой жишээ нь Рашид-ад-дин "Тухайн үед тэд /Монголчууд Д.Ц./ ойлгоход бэрхтэй толгой холбосон хүүрнэл үг, оньсого таавар мэтээр ярилцах заншилтай болгов. Тэдний элчээр хэлүүлсэн хэл нь чухам тийм төрлийн яриа байлаа"² гэж "Судрын чуулган"-даа бичсэн нь болно. Чухам ийм онцлог шинж нь нэгэн өгүүлэмж, нэгэн дүр, нэгэн дүрслэлд яаж тодорсныг "Монголын нууц товчоо"-ны доор дурдсан жишээнд тулгуурлан авч үзье.

§ 255 ...ögödei ügüлерүн qahan ece soyurqaju ügüle ke'ekde'estü ya'uban ügülegü bi ülü cidaqu ke'en ker ügülegü cidaqui-bar qata'ucisuqai-gü ke'emü-je mona

qoyina maqa uruq-tur minu öleng-tür quci'asu hüker-e ülü idekdegü e'ükün-tür quci'asu noqai-a ülü idekdegü töre'esü qandaqai ketüs quluqana cöles aldaqu-yu'u edüi-yü'en-je ke'emü busu ya'u ügülegü bi ke'eba

蒙古 qahan	哈 ece	蘇 soyurqaju	兀 ügüle	克 ke'ekde'	額 estü	牙 ya'	阿 uban	兀 ügülegü	比 bi	兀 ülü	此 cidaqu	克 ke'en	兀 ker	兀 ügülegü	此 cidaqui	不 bar	阿 qata'	兀 ucisuqai-	兀 gü	克 ke'emü-	兀 je	兀 mona
-------------	----------	----------------	------------	---------------	-----------	----------	-----------	--------------	---------	----------	-------------	------------	----------	--------------	--------------	----------	------------	----------------	---------	--------------	---------	-----------

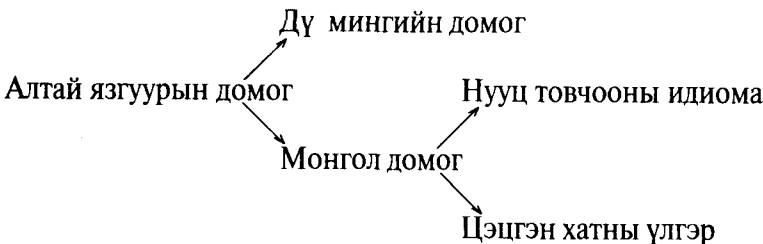
ene üge-tür cinggis-qahan larliq bolurun ögödei eyimün üges ügülegü bo'estü bolu-je ke'eba...

Эл хэсгээс үзэхэд Өгөдэйн хэлсэн үгэнд Чингис хаан сэтгэл ханамжтай байгаа нь илт байна. Хаан эцгийнхээ соёрхсоны хариуд өгүүлсэний дотор "Өлөн дор хучиваас үхэр үл идэгдэх, өөхөн дор хучиваас нохой үл идэгдэх", "хандгай хэтүс хулгана цөлэс" хэмээсэн хоёр зүйр үг гарч байгаа юм.

Хажуугийн хятад орчуулгад "urug -tur minu öleng-tür quci'asu hüker-e ülü idekdegü e'ükün-tür quci'asu noqai-a ülü idekdegü töre'esü qandaqai ketüs quluqana cöles aldaqu-yu'u..." гэхийг "үр хүүхэд дотор миний хөх өвс дотор баглаваас үхэр үл хазагдах өөхөн дотор баглаваас нохойд үл зуугдах төрвөөс хандгай (амьтны нэр) хөндлөн огтолж хулгана дагалдаж алдах биш үү?", ерөнхий орчуулгад "зөвхөн хойч үе-үр ач чадваргүйгээс болж үйлсийг залгамжилж чадахгүйгээс аймуй" гэсэн утгыг гаргажээ.

Эхний зүйр үг манай тооллын III зуунд бичигдсэн "Бө ү жи" хэмээх хятад номд хүн жирэмслэж өндөг төрүүлэхүйеэ өлзий бус гэж үзэж хаясныг нохой туслаж эхэд нь буцаан өгөхөд тэрхүү өндөг хүн болсон тухай, V зууны эхэнд бичигдсэн "Хойт Хан улсын бичиг, дорнод харийн намтрууд"-д аянд мордсоных нь хойно тахианы

өндөгний чинээ хий үзэгдэж биед бууснаас жирэмсэлсэн зарцаа ван гянданд хориход түүнээс нь хүү төрсөн тухай, 554 онд бичигдэж дууссан хятадын "Вэй улсын бичиг"-т Дү мингийн эх туяанаас жирэмслэж өндөг төрүүлснийг ван нохойд өгч нохой идэх үгүй, гахайд өгч гахай идэх үгүй. Зам дээр хаяулаад үхэр, морь зайллаа" гэж дурдсан тухай Дү мингийн домогтой судлагч Төгсбаяр холбож улмаар түүний гарал үүслийнх нь загварыг

хэмээн гаргажээ.³ Үүгээр үзвэл хятадын эртний сурвалж бичигт тэмдэглэгдсэн Дү мингийн домог нь угтаа Алтай язгуурын домгийн гаралтай, хожим хойчдоо монгол домгоор дамжин "Монголын нууц товчоо"-нд үлдсэн гэсэн ойлголт төрүүлж байна.

Эл холбооны ямархан үндэслэлтэйг хойчийн нягтлалд үлдсэн ямар ч болов "Монголын нууц товчоо"-ны үеэс эхний зүйр үг олон зууныг дамжиж өнөөдрийн бидэнтэй золгохдоо "Өвсөнд ороовч /хучивч/ үхэр идэхгүй, өөхөнд ороовч /хучивч/ нохой шиншлэхгүй /идэхгүй/". Өөхөөр ороовол нохой идэх, өвсөөр ороовол үхэр /мал/ идэх"⁵ гэхчлэн хувилбартай байгаагаас үзэхэд утгын хийгээд хэлбэрийн өөрчлөлт төдий л орсонгүй хэмээж болно. Хоёр дахь зүйрлэсэн үгийн хувьд "хананд харваад оготно онох"⁶ мэтчилэн ойролцоо хэллэг өнөөгийн үгсийн санд үлдсэн ч "Монголын нууц товчоо"-нд гарсан утга нь тайлбар шаардахуйц байгаа юм.

А.С.Козин "... Не выйдет ли тогда дело по-половице: "Лося-сохатого пропустил, а за мышью догнался" /Бүдүүн хандгайг өнгөрөөчихөөд хулганын хойноос хөөцөлдөв" гэж зүйр үгэнд гардаг шиг тийм юм болчих юм биш бизээ гэсэн утгатай/,

kö'üt inu odun oqjatcu qarin qarbucaju uqurqatu qulan sumutu buqu bolju otba teden-i ji'ürtü bolju niscu tenggeri-tür qaru'asu ci sübe'etei singqor bolju niscu ülü'ü bari'ujiyi tarbaqan bolju kimusu'ar-iyān maltaju qajar-tur oro'asu calir bolju cokiju erijü ülü'ü güyicegü ci jiqasun bolju tenggis dalai-tur oro'asu ci sübe'etei gölmi qubci'ur bolju si'üjü qubciju ül'ü'ü abqu ci ..."

Чингис хаанаас Мэргэдийн Тогтоагийн хөвгүүдийг ямар арга мэх ид шид хэрэглэсэн ч заавал барьж ир гэсэн утга бүхий ийм зарлигийг Сүбээдэйд өгсөн ажээ. Зарлигийн дотор "жигүүртэн болон нисч тэнгэрт гаравч шонхор болж хөөх, тарвага болон хумсаараа малтаж газар оровч цалир /царил/ болж цохих, загас болон тэнгис далайд оровч гувчуур болж нэхэх" хувилахуйн уран сэтгэлэг дүрслэл тод харагдаж байна.

Ийм дүрслэх уран чадварын "хувилдаг" шинжийг монгол ардын аман зохиол, түүний дотор үлгэр, туульс илүүтэй хадгалж иржээ.

Хэнээс /юунаас/ хэнд? юунд? хувилж байгааг хурц тод илэрхийлсэн ийм уран сэтгэмж бас сав, шимийн ертөнц, түүний харилцааны тухай анчин, нүүдэлчдийн элэр балар үеийн ойлголт, түүнтэй холбоотойгоор хожим үүссэн бөө мөргөлийн "онгодын хувилгаан" мэтстэй холбоотой гэж үзэж болмоор ажээ. Тэрхүү ойлголтоор бол орчлонгийн алив бүхэн цаанаа эзэнтэй, түүний урьдаар өөр биед /эд юмсад/ хувилж харагддаг буюу ямар нэгэн хүн, эсвэл ид шидтэн үхвэл сүнс нь амьд, тэр ч атугай онгон болж хувирч үлддэг болой. Тийм ойлголтыг монгол ардын баатарлаг туульс ямар нэгэн хэмжээгээр тусгасан байдаг гэж болно.

"Ерэнсэй" гэдэг баатарлаг туульд /§ 6655-6685/ Ерэнсэй өвгөний Ханхан Согто хөвгүүн мянга найман толгойтой мангас /Митуурайн шар мангад ахай/-тай тэмцэлдэхдээ түүний арван гурван бүдүнэ шувуунд хувилгаад алт-мөнгөн хайрцагт хийсэн сүнсээс арвыг нь барин авч гурвыг нь зугтаалгажээ. Ханхан Согто хөвгүүн харцага болон хөөж хоёрыг нь барив. Үлдсэн нэг нь улаан

будаа тариа болоход Ханхан Согто есөн тахиа болон түүжээ. Тэгэхэд нь сүнс гурван улаан гөрөөс болон зугтаахад Хонхон Согто гурван өлөн чоно болон нэхэж хоёрыг нь барив...

6680 хүнхэн шара далайдаала

Шахалдажа ерэлсэбэ.

Шара бүрүн далайдала

Ираахай загаһан боложо

Атхаража унабадаа.

6685. Мэтэр гэсэн бэээрээ:

Юһүн сурхай болоболдаа,

Эндэ тэндэһээн орожо,

Эблүүлхэжэ зальяба ¹¹

Туульсын баатарын иймэрхүү төстэй "хувилал" нь "Зул алдар хаан" /Дөрөвдүгээр бүлэг. ХҮ, ХҮ1/¹², "Бум Эрдэнэ" зэрэг туульд ч бас өргөн дүрслэгддэг юм.

"Бум эрдэнэ" туульд

"... Мангас эмгэнийг

Алаад ирэхийн үед

Аливан /догшин Д.Ц/ цагаан

Загас болоход

Балчир Бум эрдэнэ

Хул эрээн

Загас болон хөөцөлдөөд...

Бор эрээн

Болжмор болоод

Жиргэн жиргээд

Ирэхийн үед

Балчир Бум эрдэнэ

Хүрэн эрээн

Харцага болж хөөгөөд...

Дунд замбатэвийн

Тарвага болоход

Балчир Бум эрдэнэ

Аман хүзүүгий нь

Тас цохиод алав гэлээ..."¹³ хэмээн өгүүлжээ.

Ингэж хувилах шид монгол ардын баатарлагийн туульсын гол баатруудад төдийгүй тэдгээрийн итгэлт сайн хань хүлэг морьд бас эзэндээ үг зааж өгдөг, аюулаас гарах аргыг сүвэгчилдэг, цөм хүний хэлээр ярьдаг. Нэгэн ёсондоо хүлэг морьд хүн шиг, хүнээс ч илүү ухаантай /аргатай/ самбаатай болж гардаг юм.

Тиймээс монгол ардын баатарлаг туульсын хүлэг морьдыг адгуус амьтны төдийгөөр ухаарч үл болно. "Аргил цагаан өвгөн" хэмээх монгол ардын баатарлаг туульд Төмөр хаан нь Алтан шат, Хар хавчил хоёр баатартай тулалдаж дийлээд буцах замдаа "эцэнхий зээрд үрээ"-тэй таарч ид шидтэйг нь шинжиж мэдээд, түүнийг аваачиж чөдөрлөн гурван давхар байшинд цоожилжээ. Гэтэл зээрд үрээ хувиран очиж хожим Төмөр хааны охины зүүдэнд орсон учир /зүүд өгсөн/ "би тэр морийг жимс түүхээр явахдаа унаа" хэмээн охин нь хаан эцгээсээ гуйжээ. Охины хүсэлт биелэхэд шидэт морь түүнийг авч хурдлан нутагтаа ирэхэд Алтан хөвч нэрт эзэн нь алга байв. Тиймд өвгөн эмгэн хоёрт охиныг харгалзуулан үлдээгээд эзнээ олж ирэхээр явахдаа хааны охинд хандаж гунан зээрд морь ийм үг хэлсэн ажээ.

Илбэтэй хүүхэн

Илбээн гаргаж

Шидтэй хүүхэн

Шидээ гаргаж

Тас болоод нисээд гарлаа ч

Би чамайг олно.

Тарвага болоод

Газарт орлоо ч

Би чамайг олно! гээд..."¹⁴ гэсэн уран хэллэг байдаг бол "Хүдэр мөнгөн тэвнэ" туульд Хүдэр мөнгөн тэвнэ, Ган хар тэвэгийн ид шидтэй хар хээр морийг алахаар очсонд тэр хүлэг хий агаарын хүчээр

"Тас болоод

Тэнгэрт гарсан ч мэдэгдэхгүй

Тарвага болоод

Газарт орсон ч мэдэгдэхгүй" алга болжээ. Хар хээр морь эзнийхээ багшийн зүг жаварт хувилаад явсан байхад Хүдэр мөнгөн тэвнэ хойноос нь жаварт хувиран хөөжээ. Хар хээр морь найман гахайн мэгжид хувилаад зугтахад Хүдэр мөнгөн тэвнэ хөх чоно болон нэхжээ. Хар хээр морь найман бялзуухайд хувилаад зугдахад Хүдэр мөнгөн тэвнэ харцага болон хөөж цохижээ¹⁵. Дурдсан туульсын баатрууд болон хүлэг морьд нь хамгийн эгзэгтэй мөчдөө буюу хэн нэгэндээ дийлдэх, эсвэл баригдахын даваан дээр "амь тавих" шахсан үедээ л өөр бусдад хувилж байна. Тэмцэлдэгч хоёрын нэг нь тэгж хувилангуут нөгөө нь түүнээс ч хүч ихтэй буюу ихэнх тохиолдолд түүнийг хөнөөдөг зүйлд хувирч тэмцлээ үргэлжлүүлдэг байна. Ийнхүү монгол ардын баатарлагийн туульсад гардагтай утга учир ижил дүрслэл "Монголын нууц товчоо"-ны арга барилын дагууд хожмын үед бичигдсэн түүхийн сурвалж бичгүүдэд тухайлбал ХҮИ зууны үеийн "Шар тууж"-д Чингис хаан, Тангутын Шударга хааныг хүчээр давамгайлж ялсан гэдэг санааг

Siduryu qayan moyai bolun qubilbai.

Ejen yarudi bolun qubilbai.

Siduryu qayan bars bolun qubiraqui-dur inu

Ejen arslang bolun

Siduryu qayan köbegün bolun qubiraquu-dur inu

Ejen qurmusta bolun qubiraju

Siduryu qayan-i baribai¹⁶ гэж уран сэтгэмжтэйгээр дүрслэн бичсэн бий билээ.

Дээр дурдсан монгол ардын баатарлаг туульс болон "Монголын нууц товчоо"-ны доторхи ийм нэгэн "хувилах" уран сэтгэмжийн учир утга, уялдаа холбоо нь тун нарийн ажээ. Тодруулбал: нэг нь хувиран бий болсны /жигүүртэн, болжмор, бялзуухай, тарвага, загас, мэгж, согоо, тариа/ үндсэнд нөгөө нь үүдэн бий болох /шонхор, харцага, царил, гувчуур, чоно, тахиа/

зэргээр биесээ нэхэж хөөх амьдралын жам зүйтэй нь уялдаа бүхий гүн санааг агуулжээ. Гүн ухааны шалтгаан, үр дагаврын үрийг хадгалсан утгын сүлжээ бүхий ийм уран сэтгэлэг нь нүүдэлчдийн ахуй амьдралын уран сэтгэлгээний тусгал болж монгол түмний дунд үе дамжин байсан эртний ойлголтын ул мөр гэж үзэж болмоор байна. "Монголын нууц товчоо"-ны доторхи дээр өгүүлсэн дүрслэлээс Тогтоагийн хөвгүүд /Худу, Гал, Чулуун нар/ тэнгэрт нислээ ч, газарт шургалаа ч, усанд орлоо ч гэсэн амьд мэнд гарч чадах зам мөргүй болго гэснийг амьдралын жам зүйгээр нэг нь нөгөөгөө хөнөөдөг амьтнаар төлөөлүүлэн зүйрлэж өгүүлжээ. Энд тарвага болон хумсаараа малгаж газар оровч цалир /царил/ болж цохих тухайд хэдийгээр эд өлгийн нэр гарч байгаа ч түүнийг барьж цохих хүний /эзний/ төлөөлөл гэж үзвэл зохино.

Тиймээс энд дурдагдаж байгаа амьтад тухайлбал тэнгэрийн төлөөлөл жигүүртэн шонхор, газрын төлөөлөл тарвага, хүн /ца-рил/, усны төлөөлөл загас гувчуур болж бэлгэдлийн шинжийг агуулсан байна.

Энэ бол бэлгэдэл хэдийгээр уран яруу дүрслэлийн хэрэглүүрээс илүү өргөн агуулга утгыг илэрхийлдэг ч гэлээ чухамхүү түүний уран сайхны олон талт бүтцэд ёгтлол, зүйрлэл, төлөөллийн ямархан үүрэгтэй гэдгийг тодорхойлж байна. Үүнтэй холбогдуулан "Монголын нууц товчоо"-ны дээр иш татсан "tarbaqan bolju kimusu'ar-ıyan maltaju qajar-tur oro'asu..." гэсэн хэллэгтэй ямар нэгэн шижмээр уялдаатай гэж болмоор жишээг үргэлжлүүлэн авч тодруулъяа.

§ 254 дүгээр зүйлд Чингис хааныг сартаул /sarta'ul/ иргэнтэй байлдахаар мордоход Есүй /yisui/ хатан "төрсөн дөрвөн хүүгээс чинь хэн төр барих юм бэ?" асуужээ. Тэгэхэд Чингис хаан "Есүйн хэлсэн үг зөвөөс зөв... Үхэл надаас тойрох мэт үнэхээр түүнийг санасангүй" гээд "Хөвгүүдийн ах Зүчи мөн. Чи юу хэлнэ" гэхэд Цагадай түүнийг эсэргүүцжээ. Тэгэхлээр Зүчи босоод Цагадайн энгэрээс шүүрэн авч ийн өгүүлжээ:

§ 254 ... qan ecige-de busu ese ke'ekdelü'e ci namayi ker ilqamui

yambar erdem-ıyer hüle'ü ci qaqca kecewü-ber-ıyen maqa hüle'ü ele ci hontucaju cimada qarda'asu heregei-yen hoqtoıju o'orsuqai..." Энэ жишээ бол монгол ардын баатарлаг туульд, түүнтэй уламжлалын холбоо бүхий бичгийн уран зохиолд ч, тухайлбал домог үлгэрийн үүсэлтэй уялдаатай ойлголтыг тусгасан уран хэллэг цөөнгүй байдгийн бас нэгэн баримт мөн.

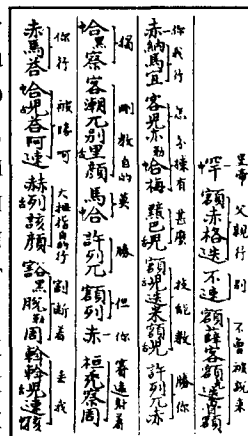
Эл жишээгээр ул мөрийг тодотгохын үүднээс Төв Азийн нүүдэлчдийн дунд нэн ялангуяа монгол туургатны дотор өргөн дэлгэрсэн "Эрхий мэргэн" ¹⁷ домог-үлгэрийн утгыг авч үзье.

Эрт цагт энэ дэлхийд долоон нар гараад, ган гачиг болоход тэр нутагт Эрхий мэргэн гэдэг харснаа харвадаг, харваснаа онодог мэргэн харваач байжээ. Олны гуйхаар "Долоон нарыг би нэг нэг харваад онохгүй бол эрхий хуруугаа огтлоод, эр хүнээ байгаад, хар ус уухгүй хагд өвс идэхгүй амьтан тарвага болоод харанхуй нүхэнд амьдарна" гэж андгай тавьжээ.

Зургаан сумаар зургаан нарыг устгаад долоо дахийг харвахаар шагайж шинжиж байтал нь хараацай шувуу хоорондуур нь орон халхалж сүүлээ сэт харвуулж хоёр салаа болгуулчихжээ. Харин өнөөх сүүлчийн нар харваачаас айгаад баруун уулын цаагуур далд орчихож гэнэ. Эрхий мэргэн хараацайг садаа боллоо гэж алаг мориороо хөөгөөд гүйцэхийн даваан дээр хараацай шувуу булт үсрэн зугтаасаар үүрийн харуй бүрий хүргэчихэж гэнэ.

Эрхий мэргэн өөрөө эр хүний ам тангаргийн ёсоороо эрхий хуруугаа огтолж хаяад, эр хүнээ байгаад, хар ус уудаггүй, хагд өвс иддэггүй тарвага болоод харанхуй нүхэнд амьдардаг болсон гэнэ. Тарваганы хөлийн сарвуу дөрөв байдаг нь үүнээс болсон гэнэ.

Ам тангаргаа өгч нум сум харваад алдах юм бол эрхий

хуруугаа огтолж хаядаг эртний хатуухан зан үйлийг тусгасан "эрхий мэргэн" домог-үлгэрийн гол санаа нь ган гачигт өртдөг нүүдэлчдийн амьдрал ахуйгаас үндэслэсэн уран сэтгэлгээ мөн гэдэг нь ил байна.

"Хан Харангуй" туульд Хан Харангуйд Наран Саран Тулай

бөх тулалдаж ялагдах үестээ

"Иймд би эр бярдаа найдаж

Эрийн дор орох юм бол

Эрхий хуруунаасаа аваад

Амь биеэ ална гэж

Андгай тангараг өргөсөн юм"¹⁸ гэж хэлдэг бол "Даньхүрэл"

туульд дөрвөн чонотой таарсан Даньхүрэл:

"Чамайг есөн хар далайд хүргэлгүй

Эс алдаг болох нь

Эгэм далаа тайраад

Эрхий хуруугаа

Таслаад хоцорно"¹⁹ гэж андгайлдаг ажээ. Эртний нүүдэлчин хүмүүсийн ан гөрөө хийх, атаатан дайсантай тулалдахад гол зэвсэг нь нум сум байсан нь мэдээж. Нум сум харвагч хүний эрдэм чадал нь "эрхий хуруундаа" байдаг гэж монголчууд үзэж байснаас үйл хэргээ заавал бүтээхүйн баталгаагаа эрхий хуруугаар дэнчин тавьж байжээ гэж үзэж болмоор ажээ. Тийм андгай тавьсан хэллэг "Монголын нууц товчоо"-ны дээрх дүрслэл /§254/-тэй амин холбоотойн гэрч мөн.

Ялангуяа "домог-үлгэрийн Эрхий мэргэний андгай, XIII зууны түүхэн хүн Зүчийн бардаж эрдэж ам гарсан үгтэй их төстэй"²⁰ байгаа нь "heregei-yen hoqtolju o'orsuqai" гэсэн хэллэг домог-үлгэрийн сангаас үлдэж хоцорсон утгын ханд мөний учир билээ.

Дээр өгүүлсэн хоёр жишээнээс үзэхэд "Монголын нууц товчоо" нь монгол ардын аман зохиол, түүний уран сэтгэлгээний дүр, дүрслэлтэй олон шижмийн холбоотойг илтгэхийн хамт битүүлэг агаад нууцлаг утга учрыг улируулан хадгалсаар ирсний гэрч болой.

§ 118. temüjinجامۇچا qoyar amaraldurun niken hon nökö'e hon-u jarim amaralduju tere aqsan nuntuq-aca niken üdür newüye ke'eldüju newürün jun-nu teri'un sara-yin harban jirqo'an-a hula'an tergel üdür newüba temüjinجامۇچا qoyar qamtu terged-ün urida yabuju ayisurunجامۇچا ügülerün temüjin anda anda a'ula siqan bawuya adu'ucun bidan-u alacuq-a gü=tügei qol-tur siqan bawuya qoni(n)cit qurıqacit bidan-u qo'olai-a gürtügei ke'eba temüjinجامۇچا-yin ene üge-yi uqan yadaju

Table with 10 columns and 2 rows of Mongolian script and phonetic/semantic annotations. Includes characters like '帖木真', '阿剌出恰', '撒利因'.

Table with 10 columns and 2 rows of Mongolian script and phonetic/semantic annotations. Includes characters like '牙先巴', '亦剌能', '亦剌能', '牙先巴'.

хүн байна. Удаан дор байж эзэн чи үзэгдэхүй, удалгүй дайсан болж ирнэм зээ хэмээсэнд Тайзу өгүүлрүүн: - Би мөн тийн сэжиглэвч ялгүй яллаж буруугүй буруутгах болвоос эр хүний явдал бус хэмээв"²² гэж тайлан өгүүлжээ. Энэ бол зам зуураа Мэргэдийг дайлах талаар маргаж Жамуха "Эзэн чи надад нэгэн түмэн цэрэг өг. Би Мэргэдийн зүүн гарыг булаан авч миний болгосугай" хэмээсэнд "Учир уршиг дэгдээн өшгүй өө дэгдээн хоёр улсын сайныг хутгуур болгон эвдэнэ" гэж Тайзу донгодон өгүүлсний дараа /Жамуха Тайзугийн хилэн төрөхийг үзээд яаран гарч сөгдөн/ хэлсэн үг юм. Энд Жамухагийн хэлсэн үг хэдийгээр "Монголын нууц товчоо"-ныхтой /§ 188/ ойролцоо мэт боловч ижил биш байгаа юм. Үүнд:

"Уулыг хашиж бууяа би

Адуучин малчнаа амруульяа би

Голыг хашиж бууяа би

Гоонь биеэ тэжээеэ" гэсэн утгаар зам зууртаа салж үлдээе гэх санааг илэрхийлснээр тайлжээ.

Тэмүжин, Жамуха хоёрын салж байгаад уул үгсийн утга учир битүүлэг далд атлаа салгах чадалтайг харуулж байна. Тиймээс ч Жамухагийн үгийг эрдэмтэд зөв ухаарахын үүднээс олон янз тайлбар өгчээ. В.В.Бартольд "Адуучин гэдэг нь тал нутгийн язгууртан, зөвхөн хоолойдоо залгих юм л санаж явдаг "хоньчин хургачин" гэдэг нь эгэл иргэд. Жамуха бол Тэмүжинтэй эсэргээр эгэл иргэдийн талд зогссон аж..."гээд тайлбартаа "Уул ба голын зүйрлэлийн талаар хэлбэл Тэмүжин үнэндээ уулан хавчилд хаан ор сууснаа тунхагласан байв... Жамуха бол харин Эргүнэ голд хан өргөмжлөгдсөн юм. Олны мэдээжээр одоо ч гээд бүхий л баялаг шиг малчид зундаа цөм ууланд хол гарсан байхад хамгийн ядуу суугал/суугуул/ ард л жилийн турш голын хөвөөнд суудаг"²³ гэж өгүүлжээ.

В.В.Бартольдын энэхүү саналыг Б.Я.Владимирцов эхэн үедээ бүрэн дэмжиж байгаад сүүлдээ эргэлзэж "Одоо би өөрийн үзэлтээ нилээд өөрчлөх хэрэгтэй болов" гээд Тэмүжин, Жамуха

хоёул язгууртан бөгөөд язгууртан нарын эрх ашгийн төлөө зүтгэсэн хүмүүс. Жамухад зарим ардач чанар байсан байж болох боловч тэр угаасаа тууштай хүн биш байнга гуйвж дайвж байсан²⁴ гэжээ. В.В.Бартольдын саналыг дэмжигч нар тухайлбал А.Якубовский "Владимирцовыг зөв баримтлалаасаа алхам хойш ухарсан гэж"²⁵ тэмдэглэж байв. Гэвч В.В.Бартольдтой санал нийлэхгүйгээ олон эрдэмтэн өгүүлсний дотор Ш.Нацагдорж "Тэмүжин, Жамуха нар бараг нэг жил шахам хамт байсан тул тэдгээрийн муудалцах шалтгаан тэр нэгэн өглөөний билчээрийн тухай яриа үнэндээ биш байсан нь мэдээж юм... Жамухагийн хатан, Чингисийн хатан Бөртэ хоёрын харилцаа сайн биш байсан нь дээрхи билчээрийн тухай ярианы үеэр Бөртэ, Өүлэн хатанг хэлэхээс урьсан Жамухайн тухай хэлж байснаас үзэхэд тэр хоёр эмэгтэйн харьцаа сайн биш байсан нь мэдээжээр үнэн биз. Гэвч тэр нь зөвхөн шалтаг бөгөөд чухамдаа гол нь Жамухад өөрт нь байсан нь маргаангүй юм... Жамуха бол ардач үзэлтэй ч хүн биш, Чингисийн туршуул тагнуул ч биш /Л.Гумилев "Жамуха бол үнэн хэрэг дээрээ Чингисийн тагнуул төлөөлөгч гэж үзжээ Д.Ц/ харин юуны урьд жинхэнэ феодал язгууртан байжээ. Тэр Чингисийн анд боловч түүний аюулт дайсан өрсөлдөгч нь юм"²⁶ гэж үзжээ.

В.В.Бартольдын саналыг Ямакуча Ошима шүүмжлээд "Түүний адуучин болон хоньчин хүмүүсийг харгалзаж явдаг нь аль эсвэл овгийнхоо олонтой үргэлж хамт амьдарч, бүх овгийн хувь заяаг төлөөлөгч ноён гэдгээ илтгэсэн хэрэг байж мэдэх юм"²⁷ гэсэн бол Хишигтогтох "Монголчууд 13 дугаар зуун буюу нэн эрт үеэс адуугаа уул дагуулан хонио гол дагуулан билчээдэг туршлагатай болсон нь үнэн. Гэтэл ... уул дагадаг нь баяд язгууртан, ус дагадаг нь ядуу ард гэж дүн өгөх нь их л хэлбийх дүн болох юм..." гээд " ... Жамуха Тэмүжин андаасаа уйдсан болохоор өөр итгэж түшиж болмоор анд нөхдийг эрж сонгох чухалтай болжээ.

Тэдгээр эрж сонгож байгаа анд нөхдөө уул усаар зүйрлэсэн бөгөөд өөрийгөө адуучин хоньчин хургачнаар нэг үгээр

хэлбэл малчнаар зүйрлэсэн байв. Тиймээс Жамухагийн үг Тэмүжин андаа, Тэмүжин анд! Уул шиг нөхөр олж үзьеэ. Надад гэр тэрэм мэт хамгаалал болтугай. Ус шиг нөхөр олж үзнэ. Надад умд мэт тэжээл болтугай гэж орчуулан ойлговол зохих юм"²⁸ гэжээ. Ш.Нацагдорж, Ямакүчи Ошима, Хишигтогтох зэрэг эрдэмтдийн эдгээр санал нь Жамухагийн үгийг тайлахад бас нэг нэгэн түлхүүр мөн. Гэвч Жамухагийн үг ганц нэгэн түлхүүрээр тайлагдах дан өргөст цоож биш бололтой юм.

Адуучинд алачуга болох уулс шахан буух, хоньчин хургачинд хоол болох гол ус шахан буух хэмээсэнд хэргийн учир орших төдий бус Жамухагийн өгүүлсний учрыг тайлахад эрт үеэс монголчууд утга далдалсан ёгт үгээр амины хийгээд албаны харьцааг илэрхийлдэг байсан уламжлалыг эрхбиш бодолцвол зохино. Энэ уламжлал, монгол аман зохиолын оньсого, үлгэр /Цэцэн бэрийн үлгэр/ домог /Аргасун хорчийн домог/, бичгийн зохиол /Дээд мэргэдийн зохиосон олон ёгтосын мөхөс товцогийг байгуулсугай/, В.Инжаннашийн "Битүү толийг тайлах", С.Буяннэмэхийн "Асуулт хариултын шүлэг" гэх мэт/²⁹, хуримын зан үйл дэх бэр гуйх үг, монгол ардын баатарлаг туульс дахь гэрлэлтийн холбогдол бүхий зүйлс мэтэд ул мөрөө үлдээжээ. Тийм уламжлалын нэгэн тод жишээ нь монгол угсаатны дотор төдийгүй Төв Азийн нүүдэлч овог аймгийн дунд өргөн дэлгэрсэн "Цэцэн бэр" баатар бүхий үлгэр болой. Монгол ардын аман зохиолд уламжлагдаж ирсэн "Цэцэн гэргий /бэр/"-ийн хэлбэрийн зохиол хоёр төрлөөр ангилагддагийг Х.Хасуми ажиглаж³⁰, А төрөлд эр нь хүчир төвөгтэй тулгарсанд эхнэр нь арга ухаан зааж, түүнээс гаргаж, улмаар нөхрөө хаан буюу ноён суулгаж байгааг, В төрөлд эзэн хаан тэнэг хүүдээ шалгаруулан эхнэр авч өгөөд байх үедээ ан хийж яваад дайсанд баригдахдаа далд үгээр захидал илгээснийг цэцэн бэр зөв ухаарч тайлснаар аврагддагийг багтаан оруулжээ. А төрлийн үлгэр § 118-т гардагтай тун ойр төсөөтэй ч гэсэн үйл явдлын хувьд хос гэж болохоор В төрлийн үлгэрийг харьцуулахад ч бас болохгүй гэхийн газаргүй.

Түүний нэгэн хувилбарт ан гөрөө хийж яваад харийн гүрэнд баригдаж хар гэрт суусан хаан
"Цэнхэр торгон хөнжлөөр хучлага хийсэн
Ногоон торгон хөнжлөөр дэвсгэр хийсэн
Өдөр шөнөд хоёр улаан жинтүүгээр дэр хийсэн
Та нар миний нэг адил жаргахыг хүсвэл ирж болно.

Гэхдээ хэн түрүүнд ирсэн хүн
Эвэртэй малаа түрүүнд нь
Эвэргүй малаа сүүлд нь
Аваад ирэх хэрэгтэй
Эд хөрөнгө хэрэгтэй шүү
Адууны дотор бий
Хамуутай бор унага гүү хоёрыг
Орхих биз
Хамуугаа халдааж
Нэр хугалах магадгүй
Миний алт мөнгөн салаа
Зандан модыг нэгийг нь орхиод
Нэгийг нь авчрахыг бодоорой
Тахир бол орхих биз... гэхчлэн ар гэртээ захидал өгүүлжээ.
Үүнийг үзсэн харийн хаан "Олон мал хүн ирэх нь овоо алт мөнгө ирэх нь" хэмээн бодоод "захидлыг эзэнд нь хаана л байвал аваачиж өгөөд хариуг нь аваад, хамаг мал хөрөнгийг нь авчрах хэрэгтэй" гээд явуулжээ. Эцгийн захиаг үзсэн хаан хүү, хамаг түшмэл зарц нартайгаа үзэж "одоо хаан аавын хойноос нүүж аав шиг жаргаж албат иргэдийг захирах завшаан болж байна.
Эвэртэй малаа нэг
Эвэргүй малаа нэг болгож ялга
Хоёр зандан модны нэгийг ав
Хожим нэгийг авна
Адуу авчирч хамуутай
Бор гүү унага хоёрыг ялга" гэжээ.
Энэ явдлыг мэдээгүй байсан хаан хүүгийн авгай юу болж

байгааг хадам ээжээсээ дуулжээ. Тэгээд хаан эцгийн захианы утгыг

"Тэнгэр харж
Дэлхий дэвсэж
Хоёр гараа
Ээлжлэн дэрлэж байдаг гэнэ...
Та нарт би хэрэгтэй бол
Ирнэ үү гэжээ. Ирэхдээ
Зэвсэгтэй цэргээ урдаа
Зэвсэггүй цэргээ хойноо авч
Очсон хоёр түшмэлийн нэгийг алж
Нэгийг газарчлан дагуулаад
Сэтгэл буруу бол
Замдаа алах хэрэгтэй
Миний нөхөр /хаан хүү/ хатан ээж хоёрыг
Орон нутагтаа орхи гэжээ" хэмээн цэцэн бэр тайлжээ ³¹.

Бөртө-үжиний тайлбарыг "Цэцэн бэр"-ийн утга тайлсантай харьцуулан үзэж ургуулан бодвол Жамуха андын өгүүлсэн нь хааны захианы үгтэй төстэй ёгт утгыг хадгалсан нь тодорхой юм. Тэр үгсийн утгыг Бөртө-үжин тайлсан нь "Цэцэн бэр"-ийг арга буюу санагдуулж байна. "Аргасун хорчийн домог"-т харь нутагт гурван жил суусан Чингис хаанд элчээр очсон Аргасун хорчи

"Сал модонд
Салбар шувуу
Өндөглөв гэлээ. Мөн
Сал модонд
Итгэж суусаар
Сар муу шувуу үүрийг эвдэж
Өндөг зулзага идэгдэв гэлээ гэж өчихөд түүний хэлсэн

үгийн утгыг

Сал модон гэгч нөхөд минь буюу
Салбар шувуун гэгч миний бие буюу

Сар шувуун гэгч Солонгодын улс буюу
Өндөг зулзага гэгч хатад хөвгүүд минь буюу

Үүр гэгч энх их төр буюу...³² гэхчлэн хаан тайлдаг билээ. Цэцэн бэрийн "зүгээр биш, зүгээргүй юм байна" гэж үзэж ёгт далд утгыг тайлсан тэр аргаар Аргасун хорчийн үгийг Чингис хааны ухаж мэдсэнээр улбаалан бодвол "... a'ula siqan bawuua adu'ucin bidan-u alacuq-a güр=tügei qol-tur siqan bawuua qoni(n)cit qurıqacit bidan-u qo'olai-a gürtügei" гэсэн Жамухагийн өгүүлсэнтэй холбогдуулж өнгөн талаас гүн тийш чиглэсэн хэдэн шатлал бүхий доор дурдсан хэдэн санааг өгүүлэн тодосгож болмоор ажээ. "a'ula", "qol" хоёрыг яагаад заавал сонгоо вэ? Ургадаг ургамлаар нь, цаг агаарын аясаар нь "a'ula", "qol"-ыг малчид сонгодог билээ. Тэд мал сүргээрээ дамжуулж, өвсний соргог, усны тунгалагийг даган билчээр шилэн нүүдэллэдэг юм. Уулыг зөвхөн адууны, голыг зөвхөн хонины билчээр гэж хэт зааглаж болохгүй ч гэсэн адууны идээшлэхэд уул, хонины билчээрлэхэд гол усны хөвөө илүү тохиромжтой гэдгийг бас үгүйсгэж үл болно. Үүгээр үзэх юм малчид "a'ula", "qol"-ыг билчээрийн үүднээс нэгэн нутаг усны шүтэлцсэн хоёр тал, бүр тодосговол арга бэлгэ хэмээж болно. Тэгвэл "a'ula siqan bawuua", "qol siqan bawuua" гэсэн нь юуны төсөөлөл болж таарах вэ? Ямар ч атугай нэгэн дор бус өөр өөр газарт бууяа гэсэн утга хадгалсан нь эргэлзээгүй юм. Гэхдээ энэ бол ганц шөнө бууж хоноглох тухайд хамаатай бус билээ. Тэдгээрийг дагаж харьяаны нь олон овог хүрээ хуваагдах билээ. Үүнийг "adu'ucin bidan-u alacuq-a güр=tügei", "qoni(n)cit qurıqacit bidan-u qo'olai-a gürtügei" гэсэнтэй холбон үзэх хэрэгтэй юм. Хэдийгээр хоёуланд нь "бидний" гэсэн хамаарал илэрхийлсэн боловч "адуучин", "хоньчид хургачид" хэмээн хэнийг төлөөлүүлнэ вэ? Хэрэв хэн нэгнийг төлөөлүүлсэн гэж үзэх аваас "адуучин" нь Жамуха "хоньчид хургачид" нь Тэмүүжин болох биш үү? Учир нь "a'ula siqan bawuua" гэдэг нь хараацтай өндөрлөг өөд өгсөх, "qol-tur siqan bawuua" гэдэг нь нам бэл рүү уруудах гэсэн нэгэн санаа. Түүний цаана "адуучин" нь алсын урт хөлтэй, "хоньчид

гаргаад хайр найргүй хороон цээрлүүлнэ", "хүн ууж идэхээс болж үхэхийг тэд туйлын их нүгэлд тооцох..."³⁸ хэмээн тэмдэглэснийг, мөн Сүн улсын "Хар татарын товч тэмдэглэл"-ийн "улсын цааз" гэсэн хэсэгт "Идэхүйд зангирсан ба ам хаврын (хамрын) цусдагсадын сэтгэл нь ариун үгүй гэж ялламуу"³⁹ хэмээн бичигдсэн зэргийг иш татан өгүүлсэн хэрэг юм. Үүний зэрэгцээ монголд хэрэгтэн ялтны аманд шороо, чулуу чихэж хороох цааз байж түүнийг хэрэгжүүлж байсныг Рашид-ад-дины "Судрын чуулган"⁴⁰-ы хэд хэдэн хуудаснаас үзэж болно.

Нэгэн зүйл. Энд дурдсан "Өтөл хүнийг зориуд хахаах, үе сүүл үнхүүлэн хонготой шантаар гудран цааш харуулах ёс бас байсан билээ" гэсэн нь монгол угсаатны дундах аман яриа, үлгэр домог тэргүүтэнд тусгагдан үлджээ. Үүнд Лувсанчойндон⁴¹, Г.Р.Галданова⁴², Ш.Гаадамба⁴³, Д.Цэрэнсодном⁴⁴, Д.Ёндон⁴⁵, Х.Сампилдэндэв⁴⁶ нарын товч боловч тэмдэглэн үлдээснийг дурдвал зохино.

Үүний дотроос буриад зоны дунд үлдсэн "толтын ёс", "толтдох ёс" хамгийн тодорхой жишээ болно. "Айн тэвдэн дүрвэхийн цагт нутаг дээрээ хөгшин хөвөө, бүл чадалгүй нь орхигдвол, дайсан харь этгээд тэднийг тарчлаан тамлана. Учир иймд л өтгөс буурайгаа хайрлахын үүднээс толтдох ёс бий болж дээ... Дөчөө үзсэн өтгөст зориулан цагаан эсгийн ширмэл дэвсэж, түүн дээр өөд болох учиртай өтгөсийг хэвтүүлж аманд нь өрөм тос, цагаан идээ, сүүлний өөх хийж шаант чөмгөөр тагладаг байжээ. Хэрэв дөч хүү нь нялх балчир бол том хүн илбэлцэх бөгөөд толт чөмөгний ясанд хүүхдийн гар хүрсэн төдийд ёсыг гүйцэтгэгч нь толт чөмгийг хүчтэй цохин өтгөс нэгнийг сүүлчийн замд нь үлдэг байжээ. Үүнийгээ хорь буриад нар "цагаан идээнд цагаан хар маханд хахаах" гэж нэрлэдэг байжээ."⁴⁷ Энд "Дөч хүү" гэж гарч байгаа ч гэсэн "амь барих ачтай боллоо"⁴⁸ гэдгээс үүдэлтэй "ач хүү" олонтаа давтагдан гардаг юм. Ийм монгол ёсны үхэл байдгийг Сэнгүм эцэгтээ сануулсан нь үгэнд эс орсонд бухимдсанаас болсон нь лавтай. Тиймээс "цагаанаа цацах, хард хахах" гэдэг нь хүссэн ч эс хүссэн ч өтөл нас болохлоор "толтын ёсыг" гүйцэтгэх болно гэсэн ширүүн аяс давхар байгаа юм. Тухайн тэр үеийн ийм ёсны тусгал болж "гахсан дээр нь нудрах, гажсан дээр нь

түлхэх"⁴⁹, "хазайсан дээр нь түлхэх, хахсан дээр нь чихэх"⁵⁰ гэсэн үг олоо ч ардын ярианд үлдсэн байдаг билээ.

"Толтын ёс" гүйцэтгэх нь "нөгөө ертөнцөд илгээх" гэсэн санаа тодорхой ч "цагаанд цацаж, хард хахваас" хэмээсний цаад утга учир бэлгэдлийн үнэ цэнд өгөх ач холбогдлыг бууруулж болно.

Үүнтэй уялдуулж [Үхэх нь "цацах хахахтай" л холбоотой байснаас биш чухам ямар юманд цацах хахах гэдэгтэй харин онцын холбоогүй юм... "цагаан хар" гэдэг үг энэхүү өвөрмөц хэллэгт орсны учир бол "цацах хахах" гэдэг үг лүгэ толгой холбох онцгой шаардлагад зохицсоны эрхэнд л шилэгдэн хэрэглэгдсэн байгаа юм]⁵¹ хэмээн үзэж боломгүй мэт. Миний бодлоор "цагаанаа" гэдэг үгийн цаана ундаа буюу шингэн, "хард" гэдэг үгийн цаана идээн буюу хатуу гэсэн утга агуулагдсан болов уу? Энэ санааг лавшруулахад "цацваас" гэсэн нь шингэнийг "хахваас" гэдэг нь хатууг дагаж утга нэгдэх нь, нэгдсэн нь эргэлзээгүй гэж үзнэ.

"Монголын нууц товчоо"-ны холбогдох хэсэгтэй монгол аман зохиол түүний дотор үлгэр, домог, баатарлаг туульсын зарим уран дүрслэлийг мөн угсаатны зүй, монголын уламжлалт зан заншлыг харьцуулсан дээрхи хэдэн жишээ юуг харуулж байна вэ? гэвэл Монгол ардын аман зохиол болон бичгийн уран зохиолын төрөл зүйлийн харилцаа холбоог гүнзгийрүүлэн судлахад уран дүрийн хийгээд уран дүрслэлийн хувьд бэлгэдлийн нээгдээгүй нөөц жишээгээр баян гэдгийг батлаж байна.

Монгол ардын аман зохиолын эртний гарал үүсэл бүхий төрөл зүйлс нь бичгийн зохиол, түүний доторхи бэлгэдэл хэлбэржин төлөвшиж хөгжихөд гол нэгэн язгуур үндэс гэдгийг аман зохиолын олон төрлийг шингээсэн монгол ардын баатарлагийн туульс, уран зохиолын олон төрлийг цогцлоосон "Монголын нууц товчоо" хоёрын харилцаа холбоо тодорхой гэрчлэж байна.

Үгийн өнгө, гэрэл сүүдэр, ёр зөнгөөс аваад дүрслэгдэхүүний бүхэл бүтэн ойлголт ухагдахууныг илэрхийлэх бэлгэдэл нь монгол ардын аман болон бичгийн уран зохиолын урлах эрдмийн нэгэн гайхамшиг, тулгуур мөн.

ЗҮҮЛТ, ТАЙЛБАР

1. С.С.Аверинцев. Большая советская энциклопедия. Том 23, 1976, стр 385
2. Рашид-ад-дин. Сборник летописей. Том 1, II Книга, пер. с персидского Изд. АН СССР. М-Л. 1945, стр 117
3. Tegüsbaýar. "ölön dur qucibasú üker-e ülü idekdegü-yin-ucir. öbür mongqol-un yike surýayuli-yin erdem cinjilegen-ü setgül. 1990 №3. 55-61 düger-tal-a
4. Ж.Дашдорж, Г.Рэнчинсамбуу. Монгол цэцэн үгийн далай. Studia Folclorica... Том II-I, I ШУАХ, УБ., 1964, 62-р тал
5. Ж.Дашдорж. Монгол цэцэн үгийн далай. Studia Folclorica... Том YI-I, II ШУАХ, УБ., 1966, 57-р тал
6. Ж.Дашдорж, Г.Рэнчинсамбуу. Монгол цэцэн үгийн далай. Studia Folclorica... Том II-I, I ШУАХ, УБ., 1964, 97-р тал
7. С.А.Козин. Сокровенное сказание. Монгольская хроника 1240 г под названием "Mongýol-un niýuca tobciyan. Юань чао би ши-монгольский обыденный изборник. Том 1, Изд. АН СССР, М-Л., , 1941, стр 186
8. F.W.Cleaves. The Secret History of the Mongols. Vol I, (Translation) Harvord University Press, 1982, p. 196
9. Eldengtei, Ardajab. Seyiregүlүн tayilburilaba, Mongýol-un niýuca tobciyan seyiregүlүl tayilburi. öbür mongýol-un surýan күmүjil-үн keblel-үн qoriу-a, 1986, 851 düger tal-a.
10. Dalangtai-yin Ceringsodnam."Mongýol-un niýuca tobciyan"-u orciyulya tayilburi. үндүсүten-ү keblel-үн qoriу-a, 1993, 478 duýar tal-a.
11. Ерэнсэй /оршуулагша ба тайлбариллагша М.П.Хомонов/
Буряадай номой хэблэл. Улаан-Үшдэ. 1968, стр 142.

6655 Арбан гурбан бүдүнө 6655 тринадцатъ перепелок
Гаралсаһан бэеэрээ
Дэбэрхэлнэ бэлэйлдаа.
Хабхагшалан барихадаа
Арбан бүдүнүйн баряадла

вылетели оттуда
и начали кружиться
Бросившись ловить,
он поймал

6660 Гурбан бүдүнүй үлэжэ,
Огторгойн боро хүхэ харасага
Нашин ханай боложо,

Үлдэжин арилаба.

Мэтэр гэсэн бэеэрээ:
6665 Хоёрийн хани барилсабал

Нэгэйн хани үлэжэ,
Үлдэжэ мэнэ болжо ерхэдээ
Гурбан ханай дүшүнүг
Улаан будаа таряан болобо,
6670 Атхарашин унаба,

Юһүн тахяа боложо,

Юһүн тээһээн орожо,
Түүлдэжэ идебэ.
Мэнэ түүжэ ойро болон ерхэдээ

6675 Гурбан улаан гүрөөһөн
болоно бэлэйлдаа.

Гүйлдэжэ н-арилабал.

Гурбан хүхү шоно боложо,

Үлдэлдэжэ арилаба,

лишь десять из них,
6660 остались три.
Превратившись
в серого сокола
небесного,
Он пустился им
вдогонку.
Вслед за тем

6665 двух он поймал
одна лишь осталась.
Уж догонял ее,
а она, превратившись
в просовые зерна,
6670 рассыпалась на
трех десятинах
[земли].

Он, в девять куриц
превратившись,
с девяти сторон
стал их клевать.
Уже почти кончил
клевать,
6675 [как] она
превратилась
в трех красных
косуль.

А он в трех сивых
волков превратился

и вдогонку пустился.
Двух /косуль/ он
поймал,

- Хоёрийн хани барилдаба -
6680 хүнхэн шара далайдаала
Шахалдажа ерэлсэбэ.
- Шара бүрүн далайдала
Ираахай загаһан боложо
Атхаража унабадаа.
- 6685 Мэтэр гэсэн бэээрээ:
- Юһүн сурхай болоболдаа,
Эндэ тэндэһээн орожо,
Эблүүлхэжэ зальяба...
- 6680 а третью прижал
к желтому
молочному морю.
Она, превратившись
в рыбок, нырнула
в желтое бурунное
море.
6685. Вслед за тем
он в девять шук
превратился
и с разных сторон,
собирая, [стал]
проглатывать [их]...
12. Зул Алдар хаан /тууль/ Арван гурван хүлгийн дуун /Ойрд аман зохиолын цоморлог/ Эмхтгэж удиртгал, тайлбар бичсэн Ж.Цолоо. УХГ, УБ., 1987, 465-479-р тал
13. Бум эрдэнэ. /Монгол ардын баатарлаг тууль/. Хэвлэлд бэлтгэж боловсруулсан Б.Катуу. БНМАУ. Ардын боловсролын яамны сурах бичиг, сэтгүүлийн нэгдсэн редакцийн газар. УБ., 1985, 57-61-65, 76-77-р тал
14. Аргил цагаан өвгөн. Мөчлөг тууль /Эмхтгэн боловсруулсан Р.Нарантуяа/, БНМАУ. Ардын боловсролын яамны сурах бичиг, сэтгүүлийн нэгдсэн редакцийн газар. УБ., 1985, 52-р тал
15. Монгол улсын ШУА-ийн Хэл зохиолын хүрээлэнгийн аман зохиолын фонд, товъёог 1, данс № 1, хадгаламжийн нэгж 1.
16. Шара-туджи - Монгольская летопись ХҮИИ века. Сводный текст перевод, введение, примечания Н.П.Шастиной, М-Л., 1957, стр 33-34
17. Монгол ардын домог үлгэр. Эмхэтгэж, удиртгал тайлбар бичсэн Д.Цэрэнсодном. УХГ. УБ. 1989. 45-р тал.

18. Халх ардын тууль. Хэвлэлд бэлтгэсэн С.Лувсанвандан, У.Загдсүрэн, Д.Цэдэв, Ж.Цолоо. ШУАХ, УБ., 1967, 40-р тал.
19. Даньхүрэл /тууль/. Хэвлэлд бэлтгэсэн Б.Катуу. БНМАУ. Ардын боловсролын яамны сурах бичиг, сэтгүүлийн нэгдсэн редакцын газар. УБ., 1986, 111-р тал
20. Ш.Гаадамба. Монголын нууц товчооны судлалын зарим асуудал. УХГ, УБ., 1990, 124-р тал
21. Bulay. Mongyol-un niyuca tobciyan-u ündüsüiten-ü kelberi. öbür mongyol-un suryan kümüjil-ün keblel-ün qoriy-a. Köke qota. 1983, 163-164 düger tal-a
22. Injannaci. Köke sudur. Terigün debter. öbür mongyol-un arad-un keblel-ün qoriy-a. Köke qota. 1957. 236-237 duyar tal-a
23. В.В.Бартольд. Образование империи Чингиз хана /Пробная лекция, читанная в с Петербургском университете 8 апреля 1896г. Записки Восточного отделения /ИМП/ Русского археологического общества. СП., 1897. Том X, стр. 111
24. Б.Я.Владимирцов. Общественный строй монголов. /Монгольский кочевой феодализм/ Ленинград, 1934, стр 7
25. А.Якубовский. Книга Б.Я.Владимирцова "Общественный строй монголов" и перспективы дальнейшего изучения Золотой Орды- "Исторический сборник", том V, М-Л., 1936, стр. 310
26. Шагдаржавын Нацагдорж. Монголын Феодализмын үндсэн замнал /түүхэн найруулал/, УХГ, УБ., 1978, 70-74-р тал.
27. С.Kesigtoyaqu. Mongyol-un erten-ü uty-a jokiyal-un sudulul. öbür mongyol-un soyul-un keblel-ün qoriy-a. Khailar. 1988. 100 duyar tal-a
28. С.Kesigtoyaqu. Mongyol-un erten-c uty-a jokiyal-un sudulul. öbür mongyol-un soyul-un keblel-ün qoriy-a. Khayilar, 1988, 101 düger tal-a
29. Д.Цэдэв. Монгол яруу найргийн уламжлал шинэчлэл I /тэргүүн дэвтэр/, ШУАХ, УБ., 1974/1973/, 94-97-р тал
30. Khasumi Kharau. Temüjin ba jamuqa-yin qayacal. öbür mongyol-un bagsi-yin yike suryayuli-yin erdem sinjilegen-ü setgul. 1994, No 2.

21-27 дугаар тал-а

31. Х.Сампилдэндэв. Аман яруу найрагт ёгтлолыг ашигласан нь. Аман зохиол судлал /Studia Folclorica.../ Том X, Fasc 1, ШУАХ 1977 /1976/ 55-66-р тал
32. Богд Чингис хааны цэдэг. Хөхөгчин үхэр жилийн /1927/ хаврын тэргүүн сарын арван таванд анх удаа дармалав. Монгол бичгийн хороо. 28-р тал
33. Н.Ишжамц. Монгол нэгдсэн төр байгуулагдаж, феодализм бүрэлдэж тогтсон нь. ШУАХ, УБ., 42-43-р тал
34. Mongyol kel-e jokiyal sudulul. öbür mongqol-un soyul-un keblel-ün qoriy-a. 1997.196 дугаар тал-а
35. Antoine Mostaert. Sur quelques passages de l'Histoire secrete des Mongols. HJAS. Vol. 13 pp. 358-361; F.W. Eleaves. The secret History of the Mongols, London. 1982. pp.91; Pachewilts. The secret history of the Mongols-Papers on For Eastern history. №13 Canderà 1979 13. pp 55-56
36. Eldengtei, Ardajab seyiregülün tayilburilaba. Mongyol-un niyuca tobciyan seyiregülül tayilburi. öbür mongyol-un suryan kümüjül-ün keblel-ün qoriy-a 1986.486 дугаар тал-а; Лувсанданзан. Алтан товч (Золотое сказание) пер.с .мон, введение, комментарий и приложения Н.П.Шастиной М.1973 стр.342; Ш.Гаадамба. Некоторые художественные особенности "Сокровенного сказания"-Монгол судлал. Том. VI. вып. 27. УБ. 1968. 110-р тал
37. Д.Ёндон (Монгол). "Монголын нууц товчоо"- н дахь үгсийн өнгийг тодруулах асуудалд. Монголын нууц товчооны 750 жилийн ойд зориулсан олон улсын бага хурал. II. УБ 2000 38-39-р тал
38. Жиованни дель Плано Карпини. Монголчуудын түүх. Гильом де Рубрук. Дорно этгээдэд зорчсон минь. УХГ. УБ.1988. 18, 24-р тал
39. Khara tatar-un tuqai kereg-ün tobci"-yin tayilburilan gerecilegsen bicig. Boyda bayatur beye-ber dayilaysan temdeglel. öbür Mongyol-un soyul-un

keblel-ün qoriy-a 1985 203 дугаар тал-а

40. Рашид-ад-дин. Сборник летописей. Том I. Книга первая. пер. с персидского. Л.А.Хетагурова. Изд. АН СССР. М-Л 1952. стр.142; Рашид-ад-дин. Сборник летописей. Том II пер.с персидского. Ю.П.Верховского Изд. АН СССР. М-Л. 1960. стр.137
41. Mongyol-un jang ayali-yin oyilbori. Lubsangcoyidan jokiyaba.öbür mongyol-un arad-un keblel-ün qoriy-a 1981.136-137 дугаар тал-а
42. Г.Р.Галданова. Доламаистские верования бурят. Изд. Наука. Сибирские отделение. Новосибирск. 1987. стр. 75-76
43. Ш.Гаадамба, Х.Сампилдэндэв. Монгол ардын аман зохиол УБ.1988.198-р тал
44. Д.Цэрэнсодном. Монгол ардын домог үлгэр. УХГ. УБ. 1989. 176-р тал
45. Д.Ёндон(монгол) "Монголын нууц товчоо"-н дахь үгсийн өнгийг тодруулах асуудалд. "Монголын нууц товчоо"-ны 750 жилийн ойд зориулсан олон улсын бага хурал. II. УБ. 2000. 38-р тал.
46. Х.Сампилдэндэв. Монгол домгийн чуулган (Эмхэтгэн боловсруулсан доктор, профессор Х.Сампилдэндэв) УБ. 1999.30-р тал
47. Худанц Шарайд Тойсомын Галсан. Буриадын язгуур домгийн товчоон . "Эрдэм" компани. УБ. 1998. 33-34-р тал
48. Ш. Гаадамба. Зүйр цэцэн үг. Аман зохиол судлал (Studia Folclorica ... Том XVI. Fasc. 1-9). ШУАХ. УБ. 1987. 51-52 -р тал [... "Ам барих Ачтай" гэдэгт маш эртний овгийн аж төрлийн хүчин чадал нэн дорой, насан өтөл болсон хүмүүсээ асрах эдийн боловсрол хүрэлцээгүй нөхцөлд 70 настанг үе сүүл үмхүүлж хонготой шаантаар гудран цааш харуулдаг ёс байсныг харуулж байна. Өвгөд дээдсийгээ 70 нас хүрмэгц шаантаар гударч алдаг нь одоогийн бидний бодоход туйлын харгис ёс мэт санагдавч овгийн аль нэг гишүүн нь овогтоо ямар ч хөдөлмөрийн нэмэр тус байхгүй, харин энэрүүлэх сувилуулах илүү яршигаас өөр

юмгүй дарамт болоход хэрэв түүнийг тэжээж тэтгэх гэж оролдвол овог нь нийтээрээ тэр нэг өтөл хүнээс болж сүйрч мөхөхөд ч хүрч болох учраас овог нийтийн эрх ашгийн үүднээс хөгшин хөвөөгөө тийнхүү "ёс үзүүлэхээс" өөр гарцаа байгаагүй тэр эрт балар цагийн нөхцөл байдалын үүднээс энэ ёс бүрэн ойлгомжтой бөгөөд хэр чинээний дотор хүнлэг энэрэнгүй "ёс" гэж үзэгддэг байжээ. Энд 70 настанд ийнхүү ёс үзүүлэхдээ төрүүлсэн эцгээ хүү нь биш, хүүгийн хүү ач нь амыг барьдаг нь ч мөн нэг ёсны "өрөвч" ёс байсан тул овогтоо тээр саад болох насандаа хүрсэн өтөл өвгөд хөгшид нь ч ийнхүү алагдахаа "орчлонгийн жам" гэж ухамсарлан хэрэв ач хүүтэй бол "ам барих ачтай" гэж бахирхах янзтай энэ цэцэн үгийг хэлдэг байжээ...]

49. Ж. Дашдорж. Монгол цэцэн үгийн далай. II Studia Folclorica ... Tom V-II. ШУАХ. УБ. 1966. 22-р тал
50. Ж. Дашдорж. Г. Рэнчинсамбуу. Монгол цэцэн үгийн далай. I Studia Folclorica ... Tom II-I. ШУАХ. УБ. 1964. 95-р тал
51. Bürinbatu "Mongyol-un niyuca tobciyan" daki "ükükü"-yi. jiyaysan qoyar öbermice kelelge-yi sinjilekü ni . öbür mongyol-un yike suryayuli-yin erdem sinjilegen-ü setgül. 1990. 64 düger tal-a

ДҮГНЭЛТ

Хүмүүсээс өөрийгөө болон бусдыгаа, цаашилбал сав шимийн ертөнц, нийгэм орчныг үзэх үзэл санаа, бодол сэтгэлгээний ээдрээ сүлжээг тайлж танин мэдэх сэтгэхүй, мэдрэхүйн хур цогцсын ил атлаа далд, далд атлаа ил болзолт харьцааны нэгэн эд эс нь бэлгэдэл мөн. Бэлгэдэл нь хэл шинжлэл, хүмүүнлэгийн ухаан, түүх, соёл, утга зохиол, угсаатны зүй зэрэг олон салбар тийш сүлжээлсэн утгын зангилаа юм. Монгол түмний оюуны соёлын хамгийн тод дурсгал "Монголын нууц товчоо"-нд тусгагдсан бэлгэдэл нь сав шим мандал, хүний амьдралын гол мөчлөг хийгээд нийгмийн харилцааг өргөн хамарч чадсан нь уг зохиолын цар хүрээ, гүн агуулга, урлах эрдмийн илэрхийлэл болно. Олон өнгө аяс, хувилбартай, давтамжийн хувьд харилцан адилгүй ч гэсэн хэв шинжийг агуулсны хувьд бэлгэдлийн төвшин харьцангуй тогтвортой атлаа хувьсангүй, хувьсангүй атлаа тогтвортой нь хүн зоны зан үйлд үл мөрөө үлдээж хожмын сурвалж бичиг туурвилд улирч хоцорсон нь түүний урт удаан амьдрах чадвартайг гэрчилж байна.

Үүгээр "Монголын нууц товчоо" нь аман зохиол, бичгийн уран зохиолд идээшсэн бэлгэдлийн охь хандыг шингээн авч тухайн цаг үеийн өнгө болж тодорсон шинэ аястай нэгтгэн хослуулж чадсаны хувьд уламжлах залгамжлахын шүтэлцэл холбооны үлгэр жишээг үзүүлсэн билээ. Гэвч уг зохиолоос үзэхэд бэлгэдэл бол ягштал тогтсон хэв загвар ч бус, сүлжээ тогтолцоогүй зүйвэр цуглуулга ч биш билээ. Тэгэхлээр юуг юугаар бэлгэдэж ямар утга илэрхийлээ вэ? гэсэн асуултад "Монголын нууц товчоо" яаж хариулсныг хэд хэдэн чиглэлээр авч үзсэний дүнд доор дурдсан дүгнэлтийг хийж болохоор байна.

1. Тоо бүхэн тодорхой тэмдэг, утга хадгалсан бие даасан нэгж болохын хамт холбогдох нэгэнтэйгээ харилцаа уялдаатай байгаа нь "Есийн хасагдан хуваагдах хэлбэр бол гурав, гурвын нэмэгдэн үржих хэлбэр бол ес мөн" гэсэн эгэл томъёололд

илэрч байжээ. Ийм загвараар бусад бололцоо бүхий тоог цөөлөн бууруулах, олшруулан ихэсгэх замаар давтахад нэгж солигдохын хамт язгуур утгаа хадгалахын зэрэгцээ шинэ агуулгаар сэлбэгддэг ажээ. Тооны тэрхүү хосломол утга нь ёс заншил, шүтлэг тахилга тэргүүтэнтэй нягт уялдсанаараа тэдгээрийн өнгө аясыг ямар нэг хэмжээгээр илэрхийлэх бэлгэ тэмдэг болж чаддаг байна. Үүнд тоо, түүний бэлгэдлийн нийтлэг шинж, өвөрмөц онцлогийн шүтэлцэл оршино.

2. "Таван мөс", "Таван хуруу", "Гал" гэдгээс тооны тодотголтой эсэхээс үл хамааран "Тав" гэсэн ойлголт, "Хөх", "Хөхсөн", "Хөхөөд" гэсэн үгнээс "Цагаан", "Сүү" гэсэн ухаарал, "Мөнх тэнгэр", "Дээд тэнгэр"-ээс "хөх" гэсэн утга илэрдэг нь алив үг хэллэг тухайн байдал хам нөхцөлөөс шалтгаалан өөртөө бэлгэдлийг /Тоо, өнгө гэх мэт/ шингээсэн байдаг нь, тэрхүү бэлгэдэл үг хэллэгээр амьдрал дунд хэвшмэл болдог гэдгийг харуулж байна.
3. Өнгө бол зөвхөн зүсийг заагаад зогсохгүй цагаан бол хүндэтгэл, ариуны, хар бол догшин, сүр хүчний, хөх бол Мөнх тэнгэрийн бэлгэдэл байсан нь давамгайлах шинжийн жишээ болохоос бусад утга бэлгэ илтгэхийг үгүйсгэсэн баримт биш юм. Тиймээс унаган байгалийн өнгө, нүгэл буянт хорвоогийн өнгө, хүний сэтгэлийн өнгө сүлэлдэн байдагт бэлгэдлийн нэг болон олон тал, нэг болон олон хэмжээсний шүтэлцэл оршино.
4. Зөн совин гэдэг нь хувь заяаг урьдчилан мэдэх, түүгээр дамжуулан санамж сэрэмж өгөх элч дохио мөн. Зөн совинг гүнзгий ухаарч түүний нэгэн эс болсон зүүдийг зөв тайлснаар хүн байгалийн харьцаа шүтэлцээний болон хүний дотоод сэтгэхүй мэдрэхүйн тайлагдах атлаа тайлагдашгүй, тайлагдашгүй атлаа тайлагдах нууцыг танихад нэгэн ямх ч атугай дөтлөх болно гэдгийг "Монголын нууц товчоо"-ны жишээ харуулж байна.

Дан утгыг илэрхийлсний зэрэгцээ давхар санаа бодролыг

хослуулсан нь нэгэн бэлгэдэлд нөгөөгийн агуулгыг шингээх, нөгөөд нь нэгэн хоёрын утгыг шүтэлцүүлсэн нь бэлгэдлийн олон талтай онцлог шинж мөн. Олон төрлийн бэлгэдэл болон нэгэн төрлийн доторх хэд хэдэн бичил бэлгэдэл нэгэнтээ нэгдэж цогцолсон нь "Монголын нууц товчоо"-г цогцолбор, чуулбарын өргөн хүрээнд ярьж болох боломжийг бүрдүүлж байна. Бэлгэдлийн аль нэгэн айд дагнан багтамгүй хувцасны хийгээд уран үгийн дүрийн бэлгэдлийн олон салаа салбар утгатай өргөн цартай ойлголт нь "Монголын нууц товчоо"-ны агуулгын гүнийг нээх түлхүүр, хэлбэрийн баян дэлгэрийг харуулах оньс болж чадна.

Монгол хүний хувцас нь малгай, бүс, зэрэг дотоод төрлөөрөө, өнгө зүсээрээ, зориулалтаараа, хэрэглэх ёс горимоороо /өмсөх, бүрэн өмсөх, тайлах, бэлэглэх, дурсгах гэх мэт/ гүн гүнзгий утга бэлгэдэл агуулсны хувьд тэр аяараа бэлгэдлийн ай ч, цогцолбор ч, чуулбар ч мөн.

"Монголын нууц товчоо"-ны ёгтлол, зүйрлэл, төлөөллийн солонгорон гэрэлтэх талст бүхий дүр дүрслэл нь утга далдалсан, утга шилжүүлсний хувьд бэлгэдэлтэй гүнзгий холбогдсон болох тул тэдгээрийг үл үндэстэйгээр зөв тайлахгүйгээр үгсийн эрдэнэсийн орд болсон уг туурвилын нууцыг нээж бүрэн бүтнээр нь задлан шинжилж нэгтгэн дүгнэж чадахгүйд хүрнэ. Тиймээс зохиол туурвилын эд эс болсон үг, хэллэг бүрийн ил далд утга, түүний бэлгэдлийн сүлжээг нарийн нягт тодруулан судлах нь "Монголын нууц товчоо" судлалд анхаарлаас холтгож болохгүй асуудлын нэг юм. Монголчуудын сэтгэлгээний баян дэлгэр өв уламжлалд тулгуурлан утга, соёлын олон төрөл зүйлийг зааг ялгавар нь мэдэгдэхгүй болтол нэгэн хайлш урсгал болгон шингээж чадсан нь "Монголын нууц товчоо"-ны бэлгэдэл, түүний судалгаанаас тод харагдаж байна.

Энэ нь уг туурвилын бэлгэдлийн ай, цогцолбор, чуулбар бүрийн жишээ, арга билгийн харьцааг гүнзгий илэрхийлж байгаатай холбогдоно. Арга билгийн харилцаанд, тэмдэглэхүүн

тэмдэглэгдэхүүн хоёрын зааг ялгаа хийгээд шүтэлцэл холбоон дунд бэлгэдлийг нэгэн бүтээлийн дотор ингэж хурж цогцлуулна гэдэг монголчуудын оюуны соёлын цар хүрээ, түүний дотор түүх бичлэгийн чанарын төвшин XII, XIII зууны үед ямар байсны тод жишээ мөн.

"Монголын нууц товчоо" нь XII, XIII зууны монголын нэгдсэн төр улс байгуулах хийгээд байгуулсан тодорхой нэгэн үеийн угсаатан хам олны сэтгэлийн дотоод нууцад нэвтэрч бэлгэдлийн сэтгэлгээг төлөөлж чадсанд уг бүтээлийн үнэ цэнэ, ач холбогдол оршиж байна.

"Монголын нууц товчоо"-ны бэлгэдлээр жишээлсэн судалгаа нь аль нэгэн зохиол, тодорхой сурвалж бичгийг бэлгэдлийн үүднээс шинжлэх арга зүйн туршлага, туршиц болно. Энэ нь монгол бэлгэдлийг бусад бичгийн зохиолын жишээнд хамааруулан өргөтгөн судлахад ч нэгэн эхлэл үүдэн юмаа. Тиймээс "Монголын нууц товчоо"-ны бэлгэдэл зүйн судалгаа нэг талаас язгуур монгол бэлгэдлийг тогтоох эх ундарга, нөгөө талаас монголын түүх соёлтой холбогдол бүхий улс үндэстний бэлгэдэлтэй холбон үзэх эх сурвалж мөн. Монгол нь олон аймаг, ханлигуудаас бүрдсэн тул тэдгээрийн хэв заншил, ёс горимын цогцолбор байсан төдийгүй түүх соёлын хэлхээтэй бусад ард түмэнтэй, ялангуяа Азийнхантай харилцаатай байсныг холбогдох ёс заншилтай уялдуулж өргөтгөн үзвэл бэлгэдлийн судлалд шинэ нэмэр нөхвөр болох нь эргэлзээгүй гэж үзэж байна.

НОМ ЗҮЙ

Нэг. Монгол хэлээр гарсан сурвалж бичиг, судалгааны зохиол

1. Абай Гэсэр хүбүүн. Согсолон найруулагша Намжил Балдано. Бурядай номой хэблэл. Улан-Удэ. 1959. 525 хууд.
2. Altan kürdün mingyan kekesütü. öbür mongyol-un arad-un keblel-ün qoriy-a 1987 498 niyur.
3. (Алтан-Очир) Mongyol-un niyuca tobciy-a. Orciyuluysan kümün qarcin barayun qusiyn-u Altan wcir-un jüng cing. Boyda Cinggis qayan-doluyan jayun yucin jiryuduyar on-u arban sar-a-yin arban tabun-a. Terigün noyan-u ordun-u darumal-un yajar
4. Altan tobci. Soyiji tulgan qaricayulju tayilburilaba. Kökeqota. öbür mongyol-un arad-un keblel-ün qoriy-a 1984 (1983). 672 niyur.
5. Amur A. Mongol-un tobci teüke. Terigün debter. Ulayanbayatur 24 (1934). 338 niyur.
6. Аргил цагаан өвгөн. Эмхэтгэн боловсруулсан Р.Нарантуяа. БНМАУ. Ардын Боловсролын Яамны сурах бичиг сэтгүүлийн нэгдсэн редакцийн газар. УБ. 1985. 96 хууд.
7. Asarayci neretü-yin teüke. (Bayan-a...bayulyaju tayilburi kibe). ündüsün-ü keblel-ün qoriy-a 1984. 319 niyur.
8. Баруун монголын баатарлаг туульс. Хэвлэлд бэлтгэсэн Ж.Цолоо, У.Загдсүрэн. ШУАХ. УБ. 1966. 172 хууд.
9. Bayar. Mongol-un niyuca tobciyan. Terigün, ded, yudayar debter. öbür mongyol-un arad-un keblel-ün qoriy-a. 1981. 1467+233 niyur.
10. Бира.Ш. Монголын түүх, соёл, түүх бичлэгийн судалгаа. Ази, Африкийн хэл, соёлын судлалын хүрээлэн. Токио. 1994. 439 хууд.
11. Бира. Ш. Монголын түүх соёл, түүх бичлэгийн судалгаа (Бүтээлийн эмхтгэл) III. УБ, 2001. 528 хууд
12. Бум-Эрдэнэ. Хэвлэлд бэлтгэж боловсруулсан Б.Катуу. БНМАУ Ардын Боловсролын Яамны сурах бичиг сэтгүүлийн

- нэгдсэн редакцийн газар. УБ.1985, 144 хууд.
13. Bulay jokiyaba. Mongyol-un niyuca tobciyan-u ündüsüten-ü kelberi. öbür Mongol-un suryan kümüjil-ün keblel-ün qoriya-Kökeqota. 1983. 434 niyur.
 14. БНМАУ-ын түүх (Нэн эртнээс ХҮИ зуун) Тэргүүн боть, УХХЭХ. УБ. 1966. 499 хууд.
 15. БНМАУ-ын угсаатны зүй. Гурван боть, XIX-XX зууны зааг үе. 1 боть. Халхын угсаатны зүй. Ред. С.Бадамхатан. УХГ. УБ. 1987. 432 хууд.
 16. (Бөх хишиг) Mongyol-un niyuca tuyuji. Mongyolcilaysan kümün Bökekesig. Darumallan yaryaysan anu mongyol uty-a-yin suryal-un qural. Engke erdemtü-yin naumaduyar on, yurban sara-a-yin qorin-a
 17. Boyda bayatur bey-e-ber daiylaysan temdeglel. (Asaraltu, Köke-ündür nar qaryuyulun orciyulba). öbür mongyol-un soyul-un keblel-ün qoriya-a 1985. 380 niyur.
 18. Гаадамба Ш. Монголын нууц товчооны судлалын зарим асуудал. УХГ. УБ. 1990. 254 хууд.
 19. Гаадамба Ш, Цэрэнсодном Д. Монгол ардын аман зохиолын дээж бичиг. УХГ. УБ. 1978. 303 хууд.
 20. Гаадамба Ш. Монголын нууц товчоо. Худам монгол үсгээр сийрүүлсэн Ш.Гаадамба. Армийн СХ-ийн Хэвлэх үйлдвэр. УБ. 1990. 422 хууд.
 21. Гонгор Д. Халх товчоон I ШУАХ. УБ. 1970. 339 хууд.
 22. Гонгор Д. Халх товчоон II ШУАХ. УБ. 1978. 397 хууд.
 23. Gereltü. Mongyol jokiyal-un onul-un cimeg. öbür mongyol-un soyul-un keblel-ün qoriya-a 1975. 244 niyur.
 24. Гэсэр. Сонгомол эхийг боловсруулж удиртгал, тайлбар бичсэн акад. Ц.Дамдинсүрэн. УХГ.УБ. 1987. 222 хууд.
 25. Далай Ч. Монголын бөө мөргөлийн товч түүх. ЭШХ. УБ., 1959. 49 хууд.
 26. Далай Чулууны. Монголын түүх. Хамаг монгол улс (1101-1200).Тэргүүн дэвтэр. ШУХ "Эрдэм" компани. УБ., 1996, 107 хууд.

27. Далай Чулууны. Монголын түүх (1260-1388). Гутгаар дэвтэр. Хэвлэлийн "Эрдэм"пүүс. УБ., 1992. 217 хууд.
28. Damdinsürüng. Mongyol-un niyuca tobciyan. qayucin mongyol kelen-ece odu-yin mongyol bicig-ün kele-ber Cengdü-yin Damdinsürüng orciyulba. Ulayanbayatur. 1947. 283 niyur.
29. Ce. Damdinsürüng. Mongyol uran jokiyal-un degeji jayun bilig orusibai MCMLIX 599 niyur.
30. Дамдинсүрэн Ц. Монголын уран зохиолын тойм. Нэгдүгээр дэвтэр УХГ. УБ. 1957. 159 хууд.
31. Данхүрэл. (Тууль) Б.Катуу хэвлэлд бэлтгэв. БНМАУ. Ардын Боловсролын Яамны сурах бичиг сэтгүүлийн нэгдсэн редакцийн газар. УБ. 1986, 174 хууд.
32. (Дашцэдэн) Монголын нууц товчоо. Галиглан хэвлүүлсэн Т.Дашцэдэн. ШУАХ. УБ. 1985. 208 хууд.
33. Dossun-u Mongyol-un teüke (nike). öbür mongyol-un arad-un keblel-ün qoriya-a 1988. 197 niyur.
34. (Дугаржав) Mongyol-un niyuca tobciyan-u qaryuyulun kinaysan debter. Bayulyaysan ni quyasai Duyarjab. öbür mongyol -un soyul-un keblel-ün goriya-a 1984.
35. Дулам С. Дархад бөөгийн уламжлал /латин галиг, удиртгал тайлбартай/ Эрхэлсэн О.Пүрэв. МУИС-ийн хэвлэл. УБ. 1992, 200 хууд.
36. Дулам С. Монгол домог зүйн дүр. УХГ. УБ. 1989. 192 хууд.
37. Дулам Сэндэнжавын Монгол аман зохиол, утга зохиол дахь бэлгэдэл зүйн тогтолцоо. Хэлбичгийн ухааны докторын зэрэг горилсон зохиол. Улаан-Үд. 1997./цохимол 488 хууд/
38. Дуутай мөндөр. Эмхэтгэн боловсруулж, оршил бичсэн Б.Катуу, Р.Нарантуяа. БНМАУ. Ардын Боловсролын Яамны сурах бичиг сэтгүүлийн нэгдсэн редакцийн газар. УБ. 1989. 101 хууд.
39. Jambadorji jokiyaba. Bolur toli. ündüsün-ü keblel-ün qoriya-a 1984. 589 niyur.
40. Жиованни дель Плано Карпини. Монголчуудын түүх, Гильом

- де Рубрук. Дорно этгээдэд зорчсон минь. УХГ. УБ. 1988. 253 хууд.
41. Жүгдэр Ч. Монголд феодализм тогтох үеийн нийгэм улс төр гүн ухааны сэтгэлгээ (Эртнээс Х1Ү зуун хүртэл) УБ. 1987, 216 хууд.
 42. Injannasi. Köke sudur. Terigün, ded, yudyar debter. öbür mongyol-un arad-un keblel-ün qoriy-a. Kökeqota. 1957. 2161 niyur.
 43. (Иринчин) Mongyol-un niyuca tobciyan. Kökeqota. 1987.
 44. Ишжамц Н. Монголд нэгдсэн төр байгуулагдаж феодализм бүрэлдэж тогтсон нь. ШУАХ. УБ. 1974. 274 хууд.
 45. Катуу Б. Монгол туульсын бэлгэдэл. УБ. 1996. 131 хууд.
 46. Лувсанданзан. Эртний хаадын үндэслэсэн төр ёсны зохиолыг товчлон хураасан Алтан товч хэмээх оршивай. Оршил бичиж нийтлүүлсэн Ш.Бира. УХГ. УБ. 1990. 177 хууд.
 47. Lubsangsoyidan. Mongyol-un jang ayali-yin oyilburi. öbür mongyol-un arad-un keblel-ün qoriy-a. 1981. 369 niyur.
 48. (Лю Жин-Сүэ) Arban buyantu nom-un saγan teüke. öbür mongyol-un keblel-ün qoriy-a. 1981. 151 niyur.
 49. Монгол ардын баатарлаг тууль. Эмхэтгэж удиртгал тайлбар бичсэн Ж.Цолоо. УХГ. УБ. 1982. 166 хууд.
 50. Монгол ардын баатарлаг туульс. Эмхтгэн боловсруулж, өмнөх үг, тайлбар сэлт үйлдсэн Г.Ринчинсамбуу. Studia Folclorica... Tom 1, Fasc 7. УХХЭХ. УБ. 1960. 155 хууд.
 51. Монгол ардын домог үлгэр. Эмхэтгэж, удиртгал, тайлбар бичсэн Д.Цэрэнсодном. УХГ. УБ. 1989. 240 хууд.
 52. Монгол ардын зан үйлийн аман зохиол. Эмхэтгэж, удиртгал, тайлбар бичсэн Х.Сампилдэндэв. УХГ. УБ. 1987. 343 хууд.
 53. Монгол улсын угсаатны зүй. XIX-XX зууны зааг үе. Ойрадын угсаатны зүй. 2 боть. эрхэлсэн С.Бадамхатан. УБ., 1996. 437 хууд.
 54. Монгол улсын угсаатны зүй. XIX-XX зууны зааг үе. Буриад, Барга, Үзэмчин, Дарьганга, Хотон, Тува-цаатан, Тува-малчин, Хамниган ястнуудын угсаатны зүй. 3 боть. Эрхэлсэн С.Бадамхатан. УБ. 1996. 386 хууд.

55. Монголын уран зохиолын тойм. Хоёрдугаар дэвтэр. (ХҮII-ХҮIII зууны үе) ШУАХ. УБ. 1976. 670 хууд.
56. (Мансан) Mongyol-un niyuca tobciyan. Sin-e-ber orciyulju tayilburilaysan Mansang. öbür mongyol-un arad-un keblel-ün qoriy-a 1985. 492 niyur.
57. Монголын нууц товчооны 750 жилийн ойд зориулсан олон улсын бага хурал. 1. УБ. 1995. 307 хууд.
58. Mongyol-un niyuca tobciyan-u sudulyan. öbür mongyol-un arad-un keblel-ün qoriy-a 1991. 737 niyur.
59. Монгол ардын үлгэр. Д.Цэрэнсодном эмхэтгэж, удиртгал, тайлбар бичив. УХГ. УБ. 1982. 343 хууд
60. Монгол домог. Эмхэтгэн боловсруулж удиртгал тайлбар бичсэн Х.Сампилдэндэв. УХГ. УБ. 1984. 238 хууд
61. Монгол цэцэн үгийн далай. Ж.Дашдорж, Г.Рэнчинсамбуу нар удиртгал бичиж, эмхэтгэн хэвлүүлэв. Studia Folclorica. Tom II-I ШУАХ. УБ. 1964. 133 хууд.
62. Монгол цэцэн үгийн далай. (Ж.Дашдорж) Studia Folclorica. Tom Y-II, ШУАХ. 1966. 140 хууд.
63. Монголын нууц товчоо. Удиртгал бичиж хэвлүүлсэн Ц.Дамдинсүрэн. УХГ. УБ. 1976. 239 хууд.
64. Монгол ёс заншлын их тайлбар толь. (Зохиогч эмхтгэгч Ч.Арьяасүрэн, Х.Нямбуу) "Сүүлэнхүү" ХХГ. УБ. 1992. 927 хууд.
65. Нацагдорж Ш. Монголын феодализмын үндсэн замнал (түүхэн найруулал) УХГ. УБ. 1978, 436 хууд.
66. Нямбуу Х. Монголын бэлэгдэл. УХГ. УБ. 1979. 109 хууд.
67. Нямбуу Х. Өнөөгийн монгол ёс. ШУАХ. УБ. 1976. 238 хууд.
68. Нямбуу Х. Хүндлэхийн дээд Хөх Монголын төрийн ёсон. "Алтан үсэгт" ХК. УБ. 1992. 155 хууд.
69. Пэрлээ Х. Хятан нар тэдний монголчуудтай холбогдсон нь УХ. УБ. 1959. 116 хууд.
70. Пэрлээ. Гурван өгүүлэл. Studia Mongolica Instituti Linguae et Litterarum ... Tom. III, Fasc. 13-15 ШУАХ. УБ. 1962. 47 хууд.
71. Rasipungcuy. Bolur erike.öbür mongyol-un arad-un keblel-ün qoriy-a 1985. 952 niyur.

72. Ринчен. Монгол бичгийн хэлний зүй. Тэргүүн дэвтэр. ШУАХ. УБ. 1964. 245 хууд.
73. Sayang secen. Erdeni-yin tobciy-a. ündüsün-ü keblel-ün qoriy-a 1987, 494 niyur.
74. Sayisiyal jokiyaba Cinggis gayan-u tobciyan. öbür monggol-un arad-un keblel-ün qoriy-a 1987. 1377 nigur.
75. Сампилдэндэв Х. Монгол хуримын яруу найргийн төрөл зүйл. УБ. 1981. 150 хууд.
76. Сампилдэндэв Х. Малчин ардын зан үйлийн уламжлал. УХГ. УБ. 1985. 190 хууд.
77. Сумьяабаатар Б. Монгол Солонгос туургатны угсаа гарал, хэлний холбооны асуудалд. ШУАХ. УБ. 1975.
78. Сүхбаатар Г. Монголчуудын эртний өвөг: Хүннү нарын аж ахуй, нийгмийн байгуулал, соёл угсаа гарвал /МЭӨ IY-MЭ II зуун/ ШУАХ. УБ. 1980. 288 хууд.
79. Сүхбаатар Г. Монгол Нирун улс. /330 орчим-555 он/ Шинжлэх ухааны хэвлэлийн "Эрдэм" пүүс. УБ. 1992. 278 хууд
80. Secengsoytu. Mongyol-üges-ün ijayur-un toli. öbür mongyol-un arad-un keblel-un qoriy-a. Kökeqota. 1988. 1205 niyur.
81. Сэр-Оджав Н. Эртний Түрэгүүд /YI-YIII зуун/ ШУАХ. УБ. 1970. 115 хууд.
82. Түдэв Л. Монголын уран зохиолын үндэсний болоод нийтлэг шинж. УХГ. УБ. 1975. 186 хууд.
83. Халх ардын тууль. Хэвлэлд бэлтгэсэн С.Лувсанвандан, У.Загдсүрэн, Д.Цэдэв, Ж.Цолоо. ШУАХ. УБ. 1967. 253 хууд.
84. Халх ардын тууль. Р.Нарантуяа эмхэтгэж, удиртгал тайлбар бичив. УХГ. УБ. 1991. 172 хууд.
85. Хандсүрэн Цэндийн. Цэнд гүн ба Монголын нууц товчоо. УБ. 1996. 646 хууд.
86. Kesigbatu-yin orciyulaysan juwan ulus-un niyuca tobciyan. Terigün noyan-u ordun-a darumal-un yajar (Ciylultu qayuly-a) 1940-1941
87. Kesigtoytaqu. Mongyol-un erten-ü uty-a jokiyal-un sudulul. öbür mongyol-un soyul-un keblel-ün qoriy-a. 1988. 487 niyur.
88. Хорлоо П. Монгол ардын ерөөл. ШУАХ. УБ. 1969. 92 хууд.
89. Хорлоо П. Ард түмэн аман зохиол. УБ. 1987. 192 хууд.
90. Хүрэлбаатар Л. Сонгодог уламжлал, монгол яруу найраг. УХГ. УБ. 1989. 119 хууд.
91. Хүрэлбаатар Лхамсүрэнгийн. Судар шаштирын билиг. "Интерпресс" хэвлэлийн компани. УБ. 2002. 471 хууд
92. Цэвэл Я. Монгол хэлний товч тайлбар толь. УХХЭХ. УБ. 1966, 911 хууд.
93. Цэдэв. Д Монгол яруу найргийн уламжлал шинэчлэл. ШУАХ. УБ., 1973. 168 хууд.
94. Цэрэнсодном Д. Монгол уран зохиол. /XIII-XX зууны эх/ БНМАУ Ардын Боловсролын Яамны сурах бичиг, сэтгүүлийн нэгдсэн редакцийн газар.УБ. 1987. 438 хууд.
95. Cerinsodnam Dalangtai-yin. Mongyol-un niyuca tobciyan-u orciyuly-a tayilburi. ündüsün-ü keblel-ün qoriy-a. 1993 543 niyur.
96. Cang cun bumbu. Barayunsi jorciysan temdeglel. öbür mongyol-un soyul-un keblel-ün qoriy-a. Ulaqanqada. 1993. 194 niyur.
97. Шагдарсүрэн Ц. Монголчуудын утга соёлын товчоон. ШУАХ. УБ. 1991. 170 хууд.
98. Sagja Mongyol üsüg-ün dürim-ün toli bicig. öbür mongyol-un arad-un keblel-ün qoriy-a. 1960. 920 niyur.
99. Эрийн сайн Хан Харангуй. Нэгтгэсэн эх. Гар бичмэл эхүүдийг харьцуулан боловсруулж, оршил бичиж, тайлбар үйлдсэн Р.Нарантуяа. БНМАУ Ардын Боловсролын Яамны сурах бичиг, сэтгүүлийн нэгдсэн редакцийн газар. УБ. 1986. 85 хууд.
100. Eldengtei, Ardajab seyiregülün tayilburilaba, Mongyol-un niyuca tobciyan seyiregülül tayilburi. öbür mongyol-un suryan kümüjül-ün keblel-ün qoriy-a 1986. 1044 niyur.
101. Eldengtei, Oyundalai nar-un ariyutyan sigügsen debter. Mongyol-un niyuca tobciyan. Kökeqota. 1980. 1083 niyur.
102. Eldengtei, Oyundalai, Asaraltu. Mongyol-un niyuca tobciyan-u jarim üges-ün tayilburi. ündüsün-ü keblel-ün qoriy-a. 1991. 564 niyur

**Хоёр. Гадаад хэлээр гарсан сурвалж бичиг,
судалгааны зохиол.**

А. Орос хэлээр

1. Алексеев Н.А. Ранние формы религии тюркоязычных народов Сибири. Новосибирск. Наука. 1980. 315 с.
3. Балданжапов П.Б. Altan tobci-монгольская летопись XVIII в Улан-Удэ. 1970. 413 с
4. Банзаров Д. Черная вера или шаманство у монголов. -Собр. соч., М., 1955, стр. 48-100
5. Барт Ролан. Избранные работы (семиотика поэтика) пер. с франц. М.1994.615 с
6. Большая Советская энциклопедия. Третье издание. 23. М. Сов. энцикл. 1976. стр. 386-388
7. Владимирцов Б.Я. Общественный строй Монголов. Монгольский кочевой феодализм. Л., 1934, 207 с.
8. Викторова Л. Монголы: Происхождение народа и истоки культуры. Наука. М 1980. 224 с.
9. Генон Рене. Символы священной науки.пер.с.франц. Ника Тирос. Беловодье.М.2002.494 с
11. Герасимович Л.К. Фольклорные традиции в литературе Монгольской народной республики. Национальные традиции и генезис социалистического реализма. М. 1965. стр 655-656.
12. Гумилев Л.Н. Этногенез и биосфера земли. 2-е издание, исправленное и дополненное. Л. 1989. 495 с.
13. Дамдинсурэн Ц. Исторические корни Гэсэриады. М. Изд. АН СССР. 1957. 228 с.
14. Дамдинсурэн Ц. Рамаяна В Монголии. Наука. М. 1979. 216 с.
15. Джангар /Калмыцкий народный эпос/. Перевод С.Липкина. Калм. кн. изд. Элиста. 1989. 365 с.
16. Еренсей (Подготовка текста, перевод и примечания М.П. Хомонова) Улан-Удэ. 1968. с. 204.

17. Жуковская Н.Л. Категории и символика традиционной культуры монголов. Наука. М. 1988. 195 с.
18. Кафаров Палладий. Старинное монгольское сказание о Чингисхане. Труды членов Российской духовной миссии в Пекине. Том IV. 1866. Санктпетербург.
19. Кичиков А.Ш. Героический эпос "Джангар" (сравнительно-типологическое исследование памятника) Изд. 2-е Наука.М. 1994, 319 р.
20. Козин С.А. Сокровенное сказание. Монгольская хроника 1240 г под названием Mongyol-un niyusa tobciyan. Юэнь чао би ши-монгольский обыденный сборник. Том 1 М-Л., 1941.
21. Козин С.А. Эпическая символика в русском и монгольском эпическом творчестве. -АВ. Разряд 1. оп. 3, 52.
22. Лосев А.Ф. Античная мифология: в её историческом развитии Гос.уч.пед.изд. М.1957. 367 с.
23. Лосев А.Ф. Проблема символа и реалистическое искусство. Искусство. М.1976. 367 с.
24. Лубсанданзан. Алтан тобчи /"Золотое сказание"/. Пер. с монг. введ. коммент. прил. Н.Н. Шастиной. Наука. М. 1973.439 с
25. Льюис Джеймс.Р. Энциклопедия сновидений. пер.с англ. Серия "Энциклопедии". Ростов-на- Дону. "Феникс" 1997. 336 с
26. Маковский М.М.Сравнительный словарь мифологической символики в индоевропейских языках. Образ мира и миры образов. "Гуманитарный издательский центр Владос" М.415 с
27. Манжигеев И.А. Бурятские шаманистические и дошаманистические термины: Опыт атеист. интерпретации, Наука. М. 1978. 127 с.
28. Мелетинский Е.М. Поэтика мифа. Наука. М. 1976, 407 с.
29. Мелетинский Е.М. Время мифическое.-Мифы народов мира. 2, М. 1980. стр.252-253.
30. (Мелёхин А.В. Ярославцев Г.Б.) Сокровенное сказание монголов. Пер. А.В.Мелёхина и Г.Б. Ярославцева. Вступ. статья С.Дулам. Изд. "Сталкер" 2001. 255 с.

31. Митиров А.Г. О цветовой семантике орнамента монгольских народов. В кн: "Этнография и фольклор монгольских народов". Элиста, 1981, стр. 90-100.
32. Мифологический словарь. Гл. ред. Е.М.Мелитинский. Сов. энцикл. М.1991. 736 с
33. Мифы народов мира: Энциклопедия. в 2-х т. Гл. Ред. С.А.Токарев. М., Сов. энцикл. т.1, А-К 1980, 672 с, т.11, К-Я, 1982, 718 с.
34. Михайлов Г.И. Литературное наследие монголов. Наука. М. 1969, 174 с.
35. Михайлов Т.М. Из истории бурятского шаманизма: /С древнейших времен до XVIII в/. Наука. Новосибирск. 1980. 320 с.
36. Mongolica. К 750-летию "Сокровенного сказания". Наука. М.1993. 241 с.
37. Мэн-да Бэй-лү /"Полное описание монголо-татар"/ Памятники письменности Востока. XXVI. Факсимиле ксилографа п. с китайского, введ. ком. и прилож. Н.Ц.Мункуева. Наука. М., 1975
38. Неклюдов С.Ю. Героический эпос монгольских народов. Устные и литературные традиции. Отв. ред. Е.М.Мелетинский. Глав ред-ция вост. лит-ры. М.1984, 308 с.
39. Неклюдов С.Ю. О функционально-семантической природе знака в повествовательном фольклоре. Семиотика и художественное творчество. М. 1977.
40. Поппе Н.Н. Халха-монгольский героический эпос. Труды инст-та востоковедения XXVI Изд. АН СССР.М-Л. 1937. 125 с
41. Поппе Н.Н. Монгольский словарь Мукаддимат Ал-Адаб. ч. I-II. Труды инст-та востоковедения XIY. Изд. АН СССР. М-Л.1938, 566 с.
42. Рашид-ад-дин. Сборник летописей. Том 1. пер.с персидского Л.А.Хетагурова. Изд. АН СССР. М.-Л., 1952,
- 43.Рашид-ад-дин. Сборник летописей. Том II, пер.

- с персидского Ю.П.Верховского. Изд. АН СССР, М-Л.,1960. 221-248 с
- 44.Ринчен Б. Из нашего культурного наследия /Сборник статей/ УБ. 1958, 171 с
45. Санжеев Г.Д. Дархатский говор и фольклор. Изд. АН СССР, Л. 1931, 112 с.
46. Словарь литературоведческих терминов. Ред-сос. Л.И. Тимофеев и С.В.Тураев. Просвещение. М. 1974. 506 с.
47. Специфика жанров в литературах центральной и восточной Азии (Современность и классическое наследие) Наука. М. 259 р.
48. Теория литературы: основные проблемы в историческом освещении. В 3-х т. Образ, метод, характер. т.1. Изд. АН СССР, М.1962, 452 с.
- 49.Тресиддер Джек. Словарь символов. пер с.англ. С. Палько. Фаир-пресс.М.2001. 444 с
50. Тэйлор Э. Первобытная культура. пер. с англ., под ред., с предисл. и примеч. проф. В.К.Никольского. Соцэкгиз, М.1939, 567 с.
51. Фрейд З.Введение в психоанализ. лекции. Изд. подготовил М.Г.Ярошевский. Наука. М. 1989, 759 с
52. Фрейд Зигмунд. Толкование сновидений. Пер.с.нем. Попурри. Минск. 2000. 574 с
53. Фрэзер Д.Д. Золотая ветвь. Исследование магии и религии. Пер.с.англ. М.К.Рыклина. Редакция, Послесловие и комментарий проф. С.А.Токарева. Политиздат М.1980. 831 с
54. Цултэм Н. Искусство Монголии: с древнейших времен до начала XX века. Изобраз. Иск-во, М. 1984, 259 с.
55. Цыбикив Г. Избранные труды. Т.1 II Новосибирск, 1981, 239 с.
56. Шара Туджи: Монгольская летопись XVII в. Свод.текст, пер., введ., примеч., Н.П.Шастиной. Изд. АН СССР. М-Л. 1957. 298 с
- 57.Шейнина. Е.Я.Энциклопедия символов. Изд. "Торсинг" М.

2002. 591 с.

58. Юнг Густав Карл. Архетип и символ. Серия "Страницы мировой философии" Ренессанс. С.П. "Иво-Сид" М. 1991.286 с.
59. Юнг Густав Карл. Воспоминания, сновидения, размышления Классики зарубежной психологии. "Изд. АСТ-ЛТД", Львов-Москва. 1998. 447 с.
60. Энциклопедия символов, знаков, эмблем. Авторы-составители В.Андреева, В.Куклев, А.Ровнер. Изд. Локид-Миф. М.1999.
61. Энциклопедия китайских символов (Восточный символизм) Сос.К.А. Вильямс. Серия "Символы". Книга VI. Изд. В.П.Царёва. М. 2000. 424 с

Б. Бусад хэлээр

1. Altan tobci-(Hans-Peter Vietze, Gendeng Lubsang) Fine mongolische Chronik des XVII. jahrhunderts von BLO bzan bstan'jin. Text und Index Tokyo. 1992. 278 p.
2. Becker Ubo. The continuum encyclopedia of Symbols. Translated by Lance W.Garimer. Continuum. New York. London. 2000.345 p
3. Biedermann Hans. Dictionary of symbolism. Translated by James Hulbert. Meridian book. 1994.465 p
4. (Cirlot) A dictionary of symbols. Second edition. by J.E. Cirlot. translated from the Spanish by Jack Sage Routledge & Kegan Paul Ltd. London and Henlgy 1971. 419 p.
5. (Cleaves) The Secret History of the Mongols. Translated and edited F.W.Cleaves. London 1982.
6. Haenisch E. Mangqol-un niuca tobca'an, Die Geheime Geschichte der mongolen. Leipzig, 1937, 141 p
7. Hamayon R. Tricks and Turns of legitimate Perpetuation or Taking the Buryat Uliger Literally, as "Model"-Fragen der mongolischen Heidendichtung 1981 230 p
8. Hamayon R. Tricks and Turns of Legitimate Perpetuation

/11/-Fragen der mongolischen Heldendichtung 1982

9. Humihrey Caroline with Urgenge Onon. Sham ans and Elders Expearence, kaawlenge, and Power among the Daur Mongols. Oxford unibersity Press. New York. 1966. 396 p
10. Heissig W. Ein innermongolisches Gebet zum "Ewigen Himmel," Zentralasiatische studien, 1974, No 8, Wiesbaden, S. 524-561
11. Heissig W. Geschichte der Mongolischen Literatur. Bond I, II. Wiesbaden. 1972, 969 s
12. Heissig W. Mongolische Volksreligiose und Folkloristische Texte aus europaischen Bilbiotheken, Wiesbaden, (Steiner), 1966, 256 s.c
13. Tsedev Dojoogiin. Монгол ардын аман зохиол болон бичгийн уран зохиол дахь ид шид, зөн совингийн тухайд /Монгол ардын баатарлаг туульс, "Монголын нууц товчоо"-ны харилцаа холбооны асуудалд/ япон хэлээр орчуулсан Kazuyuki Okada. Area and Culture studies, Tokyo university of Foreign studies. 1993, No 47, pp. 89-108
14. Tsedev Dojoogiin. "Монголын нууц товчоо"-ны тооны утга бэлгэдлийн асуудалд /япон хэлээр орчуулсан Kazuyuki Okada/ Area and Culture studies. Tokyo university of Foreign studies. 1994, No 49, pp. 51-81
15. Jagcid secin (Sechin Jagchid) Mongyol-un niyuca lobciyan. Taipei. 1979.
16. Kaluzynski Stanislaw. Tajna historia Mongolow. Anonimowa kronika mongolska z T111 w. Warszawa PIW.1970.
17. Kuribayashi H. Philological study of the Mongolian version of Geser-Khan Epic. Tokyo. 1994, 545 p.
18. Ligeti L. Historie secrete des mongols. Monumenta linguae mongolicae collecta I- Budapest, Akademiai Kiado. 1971. 268 c
19. Lörincz L. Die mongolische mythologie-Acta Oruentalia Hung., Budapest. 1972. t 27. Pasc. I p 103-126
20. Miller.G.H.The dictionary of dreams 10.000 dreams interpreted. New York. 1992.617 p
21. Озава Шигэо. Монголын нууц товчооны бүрэн тайлбар.

- (Дээд, дунд, доод дэвтэр, Япон хэлээр) Казамашобоо, Токио. 1984, 1985, 1987.
22. Озава Шигэо. "Монголын нууц товчоо"-ны бүрэн тайлбарын үргэлжлэл (Дээд, дунд, доод дэвтэр, Япон хэлээр) Казамашобоо, Токио, 1987, 1988, 1989.
 23. Paul Pelliot. Histoire secrete des Mongols Restitution du texte mongol et traduction francaise des chapitres I A vi. Paris, 1949
 24. Rachewiltz I. Index to the Secret history of the mongols. Bloomington, Indiana University, 1971, 347 p.
 25. Rintchen B. Folklore mongol, Wiesbaden Otto verleg Harrassowitz, 1965, Livre 4, Bd. 15, 325 p
 43. Sagaster K. Das mongolische Epos Khuwei Buidar khu. Eine symbolkundliche Untersuchung. -CAJ.Vol. No 3-4 1977
 44. Sagaster K. On the Symbolism in the Mongolian Geser Epic.- Third International Congress of Mongolists. 1977
 45. Sagaster K. Zur Zahlensymbolik im mongolischen Epos.-Fragen der mongolischer Heldendichtung 1981

SUMMARY

Although "The Secret History of the Mongols", a wonderful literary monument of the 12th and 13th centuries which clearly and skillfully expresses the spiritual ability and power of the Mongols has been studied by the scholars of many countries of the world. One of its deep researches was to study it from the pointview of symbolism in "The Secret History of the Mongols". A special attention is given to the establishment of the sphere of the cultural and historical conditions of symbolism. This is very comprehensive study of all the varieties of the symbolism found in the book. The wide involvement of the biosphere, the main cycle of human life and social relations in the symbolism of "The Secret History of the Mongols" is the context, content, and skillful representation of the work. Symbolism can contain many aspects of many periods, therefore it does not have identical features. The change in symbolism can occur in connection with the time period, including the new traditional ideas. So it left its trace in human customs and was preserved in future sources and works. It proves its ability to live for long time. Thus "The Secret History of the Mongols" absorbed the best parts of the symbolism, widely used in the oral and written literature and combined them with the new aspects of the particular time period. It showed the example of the link of traditions to each other. However, according to the work , the symbolism is not a single established model and may have many possible interpretations and variations. So the following conclusion can be made concerning symbolism and its expression of the meaning in "The Secret History of the Mongols".

1. Every number is an independent unit, containing a certain significance and meaning. Its connection with the related number was expressed in a simple formula "the subtraction and division form of 9 is 3 and the addition and multiplication form of 3 is 9". When the repetition is made by the reduction and increase of possible numbers, the unit is changed out, but its basic meaning is preserved and is enriched

with a new content. The close association of the double meaning of the numbers to cultural traditions can be used symbolically to express their aspect of a certain time-period to some extent. There is a connection between the general feature and distinctive peculiarity of the number and its symbolism.

2. The understanding of "Tav" (five) from "Tavan Mus" (Five arrows), "Tavan kuruu" (Five fingers) and "Gal" (Fire), not depending on the attribute of number, the understanding of "Tsagaan" (White) and "Suu" (Milk) from the words "Kok" (Breast), "Kokson" (Suckled on the breast) and "Kokood" (Suckling on the breast) and the meaning "Kok" (blue) from the words "Monkh Tenger" (Eternal Heaven), "Deed Tenger" (High Tenger) show that the absorption of the symbolism (number and colour etc) in words and phrases according to the conditions of certain time-periods becomes a tradition in life.

3. The colour shows not only a colour, but also its significance. For example, white colour was the symbol of respect and cleanliness, black was the symbol of cruelty and might and blue was the symbol of the sky. These are the predominating features of the colours, but other aspects and significances can be expressed. Therefore the mix of pure colour with the aspect of the sinful and meritorious worlds and the internal depth of the human heart is the harmony of one and many aspects of symbolism.

4. Intuition is a foreseeing of fate and an expression of vigilance and warning given through it. The examples in "The Secret History of the Mongols" show that we can discover a deep understanding of intuition and a correct explanation of dreams including a recognition of the secret of harmony between man and nature and an understanding of inner human thought

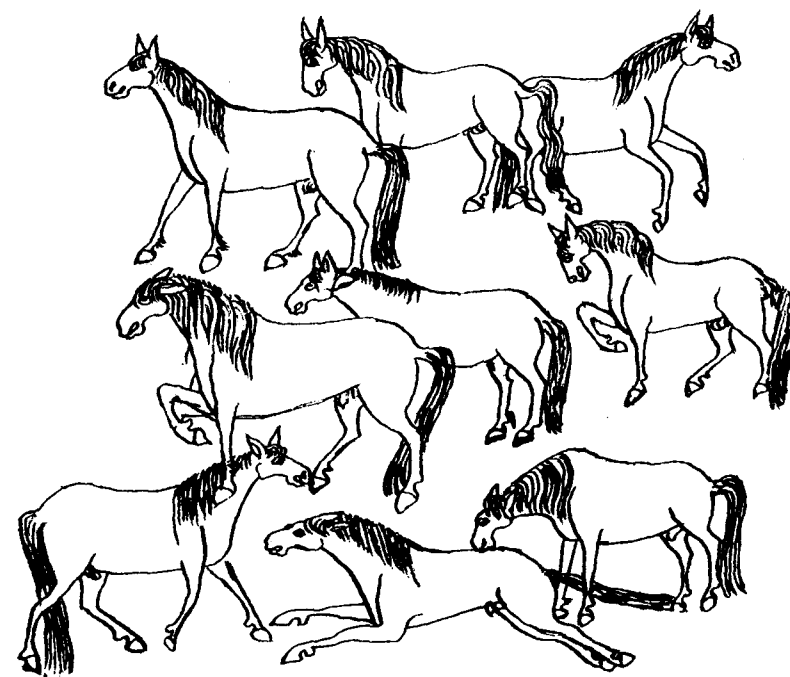
Besides the expression of a single meaning, the combination of the double thought and the absorption of the content of a symbol into each other as well as the connection of the sense of one or two symbols to another are special feature of the symbolism. The complex symbolism of many types and several mini-symbols in one type enables

us to consider "The Secret History of the Mongols", as comprised of many units interconnected and joining a unity like a symphony orchestra. In this book there are many different symbols related to clothing. The clothes of the Mongols contain deep symbolism associated with their separate items including the hat and pouch, colour, purpose and type of usage (daily wear, complete outfit, age, sex, rank, costume as a gift). Thus, it like all the categories of symbolism, consists of individual units combined into a whole. The skilful representation of allegory, allusion, substitution in "The Secret History of the Mongols" is deeply connected to the symbolism for the concealment and transference of meaning. The secret of the work, the deposit of word treasure can not be opened, fully analyzed and summed up. So the detailed research of the open and secret meanings and the network of the symbolism of the words and phrases of the individual units of the work is one of the important issues in the research of "The Secret History of the Mongols". It is clear from the symbolism of "The Secret History of the Mongols" and its research that it has fused many types of meanings and culture, based on the rich tradition of the thought of the Mongols. It is connected to the deep expression of each category, complex and ensemble of the symbolism of the work and the relation of yin and yang. The symbolism shown in the relation between yin and yang, differences and connections of the word and its expression of symbol is a clear example of the sphere of the spiritual culture of the Mongols, demonstrating the high quality level of the historiography of the 12 and 13th centuries. The value and significance of "The Secret History of the Mongols" are its penetration into the inner secret of the heart of the tribes of the time of the establishment of united power of Mongolia of the 12th and 13th centuries and their representation. The research, based on the symbolism of "The Secret History of the Mongols" is a good test of the methodology of the research of a work and source from the symbolic point of view. It is a beginning in the expanding research of Mongolian symbolism as a model for research in other literature. The research of the symbolism of "The Secret History

of the Mongols " is a source to establish original Mongolian folk symbolism as well as a source to compare with symbolism of other nations related to Mongolian history and culture. Mongolia consisted of many tribes and khaganates. So symbolism contained all their customs. I consider that if researchers study the symbolism, connecting to the related customs of the other people who had cultural relationship with Mongolia, in particular the Asians, it will be a new contribution to the study of symbolism. A new aspect of the work is an effort to make a conclusion on the basis of "The Secret History of the Mongols" itself, rather than using theoretical comparative model. The second new aspect of the work is an endeavor to penetrate into the depths of thinking on the basis of the life and traditional customs and to present Mongolian conceptions of symbolism. The third new aspect of the work is an attention to the traditions of symbolism itself and its research and an attempt to prove it by rich examples. The fourth new aspect of the work is the involvement of some materials of the oral and written literature, which were not known before. In conclusion, the new aspect of the work is the first research of the symbolism in the framework of the monograph, based on a certain literary work, namely "The Secret History of the Mongols".

ХАВСРАЛТ-НЭГ

"ЭРДЭМТЭН МЭРГЭДИЙН БОДОЛ, ЭРГЭЦҮҮЛЭЛ ОРШИБАЙ"

БНМАУ-ын Боловсролын сайдын 1990 оны 383, 1991 оны 97, 313 тоот шийдвэр, БНМАУ-ын Шинжлэх ухааны Академийн ерөнхийлөгчийн 1991 оны 238 тоот тушаалаар Д.Цэдэв нь докторантурт горилогчоор батлагдсан юм. Түүний дотроос БНМАУ-ын Шинжлэх ухааны Академийн ерөнхийлөгчийн 1991 оны 9 дүгээр сарын 27-ны өдрийн 238 тоот тушаалын хавсралт болох "1991-1992 оны хичээлийн жилд докторантур, аспирантурт суралцах хүмүүсийн жагсаалт"-ын "Докторант /горилогчоор/-ийн 11 дүгээрт "Дождоогийн Цэдэв - Урлаг судлалын хүрээлэн" гэсэн байж билээ.

Чухам ингэж албан ёсоор докторантурт горилогчоор батлагдсанаас хойш Д.Цэдэв "Монголын нууц товчоо"-ны бэлгэдэл сэдэвт бүтээлээ туурвин дуусгаж, ШУА-ийн Хэл зохиолын хүрээлэн, Монгол улсын их сургуулийн Монгол судлалын дээд сургууль, Улсын багшийн их сургуулийн Монгол хэл, утга зохиолын факультет, МУИС-ийн Сэтгэл судлалын танхимын хамтарсан - "Утга зохиолын их семинар" -аар 1997 оны 1 дүгээр сарын 25-нд, Монголын Соёл урлагийн их сургуулийн Соёл урлаг судлалын хүрээлэнгийн эрдэм шинжилгээний зөвлөлийн хурлаар 1997 оны 5 сарын 9-нд, ШУА-ийн Хэл зохиолын хүрээлэнгийн утга зохиолын салбарын хурлаар 1997 оны 5 дугаар сарын 13-нд тус тус хэлэлцүүлжээ. ШУА-ийн Хэл зохиолын хүрээлэнгийн эрдэмийн зөвлөлийн хуралд 1997 оны 5 дугаар сарын 13-нд Д.Цэдэв урьдчилсан хамгаалалт хийж жинхэнэ хамгаалалтын хугацааг товлуулж, шүүмжлэгч байгууллага болон албан ёсны шүүмжлэгчдээ тодруулсан ажээ. Д.Цэдэвийн "Монголын нууц товчоо"-ны бэлгэдэл зохиолыг ингэж шат дараалан хэлэлцэж эрдэмтэн мэргэд санал бодлоо өргөнөөр, ажил хэрэгчээр гаргасанд тэдгээр хурлын үнэ цэнэ оршино. Эдгээр нь зөвхөн зэрэг горилогчид хамаарахын зэрэгцээ "Монголын нууц товчоо"-ны судалгаанд, түүний дотор бэлгэдлийн асуудалд холбогдоно. Үүгээрээ эрдэмтэн мэргэдийн асуусан, хариулсан, ярьсан бүхэн нь судалгааны чиглэл, арга зүйд хамаарч байгаа юм. Энэ бүхний

дотроос ШУА-ийн Хэл зохиолын хүрээлэнгийн эрдмийн зэрэг хамгаалах зөвлөлийн хурлын тэмдэглэл, тогтоол, шүүн хэлэлцэгч, ном айлдагч мэргэдийн асуулт, бодол, хэлсэн үг тэргүүтнийг энэ удаад хэвлэлд бэлтгэв. Үүний дээр Шинжлэх ухааны академийн Хэл зохиолын хүрээлэнгийн эрдмийн зэрэг хамгаалах зөвлөлийн хурлын товлосон өдөртэй цаг хугацааны хувьд зөрөх Монголын Соёл урлагийн их сургуулийн Соёл урлаг судлалын хүрээлэнгийн эрдэм шинжилгээний зөвлөлийн хурлаар хэлэлцсэнтэй холбогдуулан Б.Сумьяагийн бичсэн санал бодол, Монгол улсын Эрдмийн зэрэг цол олгох дээд зөвлөлийн хурлаар хэлэлцэхтэй уялдаж түүний шийдвэрийн дагууд бичсэн Ж.Цолоогийн шүүмж нэмж орж байгаа болно. Уг нь энэ хоёр санал шүүмж Шинжлэх ухааны академийн Хэл зохиолын хүрээлэнгийн эрдмийн зэрэг хамгаалах зөвлөлийн хурлын баримт бичгийн өмнө нэг нь, хойно нөгөө нь ормоор боловч цаад утга учрыг бодож Хэл зохиолын хүрээлэнгийн эрдмийн зэрэг хамгаалах зөвлөлийн хурлын тогтоолын урьд нэмж хамтад оруулсныг уламжлан тайлбарлаж байна.

Д.Цэдэвийн хэлбичгийн шинжлэх ухаанаар докторын зэрэг хамгаалсантай холбогдсон бүхий л баримт хэрэглэгдэхүүнийг Монгол улсын эрдмийн зэрэг цол олгох дээд зөвлөлд хүлээн авч 1997 оны 8 дугаар сарын 6-ны ээлжит хуралдаанаараа хэлэлцэж түүнд шинжлэх ухааны докторын зэргийг (Шинжлэх ухааны докторын диплом. 1997.VIII.6. № 97394) хүртээсэн юм.

Д.Цэдэвийн "Монголын нууц товчоо"-ны бэлгэдэл сэдвээр хэл бичгийн ухааны докторын зэрэг хамгаалсан ийм нэгэн түүхийн бяцхан хуудас "Эрдэмтэн мэргэдийн бодол эрэгцүүлэл оршибай" хавсралт нэгд орсон болой.

ШУА-ИЙН ХЭЛ ЗОХИОЛЫН ХҮРЭЭЛЭНГИЙН ЭРДМИЙН ЗЭРЭГ ХАМГААЛАХ ЗӨВЛӨЛИЙН ХУРЛЫН ПРОТОКОЛ

Дожоо овогтой Цэдэвийн "Монголын нууц товчооны бэлгэдэл" сэдэвт хэлбичгийн ухааны докторын зэрэг горилсон бүтээлийг хэлэлцсэн тухай

Эрдмийн зэрэг хамгаалах зөвлөлийн хурал 1997 оны 7 дугаар сарын 4-ний 14 цаг 20 минутад хүрээлэнгийн нэгдсэн байрын 410-р өрөөнд эхлэв.

Хурлыг доктор Д.Төмөртоогоо нээлээ. Эрдмийн зэрэг цол олгох улсын комиссоос ирүүлсэн хурал явуулах зөвшөөрлийг эрдмийн зэрэг хамгаалах эрдмийн зөвлөлийн гишүүн Хэл зохиолын хүрээлэнгийн эрдэмтэн нарийн бичгийн дарга О.Сүхбаатар уншиж сонсгов.

Уг зөвшөөрлийн бичигт, хурлын даргаар доктор Д.Төмөртоогоо, эрдэмтэн нарийн бичгийн даргаар дэд доктор О.Сүхбаатар нарыг ажиллуулахыг зөвшөөрчээ. Хурлын дарга доктор Д.Төмөртоогоо эрдмийн зөвлөлийн гишүүдийн ирцийг танилцуулж хурлыг нээлээ.

О.Сүхбаатар Хэл бичгийн ухааны докторын зэрэг горилогч Д.Цэдэвийн холбогдол бүхий материалуудыг уншиж танилцууллаа. Материалуудтай холбогдсон асуулт гарсангүй. Асуултыг нээлттэй орхилоо.

Дараа нь горилогч Д.Цэдэв ганц сэдэвт зохиолынхоо талаар илтгэл тавив. Илтгэлд урьдчилсан хамгаалалтын үеэр гарсан санал шүүмжлэл, зөвлөлгөөний дагуу хийсэн ажлаа оруулж тайлагнасан болно.

Албан ёсны шүүмжлэгч байгууллага МУИС-ийн саналыг МУИС-ийн Монгол судлалын дээд сургуулийн багш доктор С.Дулам уншиж танилцуулав.(Материалыг хавсаргав.)

Д.Цэдэв хариу үг хэлэв.

Албан ёсны шүүмжлэгч Хэлбичгийн ухааны доктор Д.Цэрэнсодном үг хэлэв. /Материалыг хавсаргав/

Д.Цэдэв хариу үг хэлэв.

Албан ёсны шүүмжлэгч Хэлбичгийн ухааны доктор
Б.Сумъяабаатар үг хэлэв. /Материалыг хавсаргав/.

Д.Цэдэв хариу үг хэлэв.

Албан ёсны шүүмжлэгч Японы монголч эрдэмтэн доктор,
профессор Ш.Озавагийн саналыг О.Сүхбаатар уншиж сонсгов.
Мөн Токиогийн гадаад судлалын их сургуулийн багш Хасуми Харуо,
Буриадын их сургуулийн профессор Сергей Чагдуров нарын
саналыг уншиж сонсгов. (Материалыг хавсаргав.)

Дараа нь асуулт хариулт эхлэв.

Асуулт: Хэл бичгийн ухааны доктор Л.ХҮРЭЛБААТАР:

1-рт: Бэлгэдлийг үндсэн ай төрөл болгожээ. Энд
Жуковская, Тангад, Катуу, Дулам гэх мэт хүмүүсийн ангилсан
ангиллыг дурьджээ. Ер нь бэлгэдлийг айгаар ангилах нь арга зүйн
хувьд зөв гэж үзэж байна уу?

2-рт: 10-р хуудсанд Алангоо гэрлээр жирэмсэлсэн нь угтаа
Бурхан багшийн мэндэлсэн тухай домгийн монгол хувилбар гэж
үзсэн Гүнжийн Сүхбаатарын саналыг зөвшөөрч байна уу?

Хариулт: Д.ЦЭДЭВ:

1-рт: Бэлгэдлийг судалсан эрдэмтэд хэдэн айд хувааж үзсэн
зүйл нэлээд байна. Миний хувьд энэ зохиолдоо Монголын
уламжлалтай холбогдуулан нэлээд хэдэн зохиолтой харьцуулж
үзсэн. Энэ нь тодорхой нэг зохиолын хувьд тохирохгүй учир
харьцуулан үзсэний үндсэнд тооны, зөн совингийн, өнгөний айд
хуваасан. Учир нь бусад бэлгэдлийг эдгээрийн төвшинд авч үзэхэд
учир дутагдалтай байсан. Өөрөөр хэлбэл миний хайсан бэлгэдэл
олдохгүй байлаа. Уг зүйлийг тогтолцоотой болгохын хувьд айд
хувааж үзсэн болов уу гэж би санана.

2-рт: Алангоогийн гэрлээр жирэмсэлдэг тухай 3 эрдэмтний
саналыг диссертацид зэрэгцүүлэн үзсэн юм. Бурхан багшийн төрж
мэндэлсний монгол хувилбар гэсэн Сүхбаатарын санал, домог
зүйтэй холбогдуулсан Д.Цэрэнсодномын санал, үүнийг бөөгийн

ёстой холбогдуулсан С.Дулам гурвын саналыг зэрэгцүүлэн үзэв.
Тэгээд "Ямар ч л байсан гэсэн жинхэнэ монгол ардын язгуур үзэл
санаа, бөө мөргөлийн хувьд, ийм жишээ их олон гарвал гадаад
нөлөөнөөс илүүтэй зүйл монголын жишээ баримттай холбовол
дээр юм" гэсэн саналыг би тавьсан юм.

Асуулт: Ц.ӨНӨРБАЯН /УБИС/:

1-рт: Бэлгэдэл гэдгийн шалгуур юу юм бэ? Өнгөний
бэлгэдэл, тооны бэлгэдэл гэх мэт. Бэлгэдэл гэдгийг шалгуур болгон
авахдаа тохиолдлын шинж чанартай дүйж байгаа юм уу? эсвэл
сайны бэлгэдэл хэд давтагдав, эсвэл ямар давтамжаар бэлгэдэж
байна. Жишээ нь: Монголын нууц товчоонд 8 гэсэн тоо жинхэнэ
бодит байдал 8 гэсэн тоогоор эсвэл 8 шарга гэсэн давтамжаар
авч үзэхэд давтамжийг харж үзэхэд хичнээн давтагдаж байна вэ?

2-рт: Бэлгэдэл гэдэг ухагдахуун тэр үеийн бөөгийн
мөргөлийн сэтгэлгээний бөөгийн гүн ухааны ухагдахуун, тэр үеийн
МНТ-г бичиж байх үеийн монголчуудын сэтгэлгээний төвшин,
бэлгэдэл 3-ыг ялгаж өгсөн шалгуур байна уу? Бөө мөргөлийн гүн
ухааны суурь ухагдахуун байж болох юмыг бэлгэдлээр үзүүлсэн
юм уу?

Хариулт: Д.ЦЭДЭВ:

Бэлгэдлийн хувьд эрдэмтэд үзэхдээ гүн ухааны ойлголт
шиг хөдлөшгүй тогтвортой чанартай зүйл биш гэдэг. Энэ бол маш
хувьсангуй чанартай, өнгө аястай олон сүлжээтэй, харьцангуй
учраас энэ ойлголтыг тогтоон тодорхойлоход бэрхшээлтэй юм. Энэ
бүхэнтэй Өнөрбаянгийн асуусан зүйл холбоотой болов уу. Өнгө,
тооны бэлгэдлийн хувьд давтамж их байна. Ялангуяа 3, 9-ийн
тооны хувьд их давтамжтай. Гэтэл зарим тооны хувьд алга. Олон
цөөн давтамжаас шалтгаалахаасаа уг зүйлийн цаана, илэрхийлээд
байгаа зүйлийн цаана тогтолцоот зүйлийг илэрхийлж байгаа зүйлд
гол анхаарлаа хандуулах нь зүгээр юм гэж үзсэн. Харин ямар нэг
тогтолцооны шинжтэй юм байна. Жишээ нь: 8-ын хувьд Чингист 8
шарга байгаагүй, хулгайд алдсан 8 гэвэл зохимжтой. Чингист 9

морь байсан. 9-ийн зохилдоог би тайлбарласан. Эндээс харахад МНТ-нд 8 гэсэн тооны тодорхой давтамж үгүй юм.

2-рт: Бөөд байдаг, бусад салбарт ч байдаг бэлгэдэл нь бөөгийн хувьд ч, ардын сэтгэлгээний хувьд ч наанаа ямар нэгэн юм үзэгдлийг илэрхийлээд байгаа боловч цаанаа агуулагдаж гүнд хадгалагдаж байгаа утга гэж заавал байдаг. Тиймээс эндээс бөөгийнхийг гэхчлэн салган авч үзье гэх нь хэцүү. Жишээ нь Монгол сэтгэлгээ, бөөгийн сэтгэлгээ хоёрыг зааглан салгана гэвэл яах вэ? Асуулт: Ц.СҮХБААТАР /МУИС/:

1-рт: Дээр хөх тэнгэр байна. Ард чинь Чингис хаан байна энэ бэлгэдэлтэй холбоотой юу? Чингисийн 9 өрлөг дайн байлдаанд явахад үүнийг байнга хэлдэг. Энэ ямар учиртай юм бэ? Мөн үүнтэй адил хол боловч ойроор сэтгэх гэдэг үгийн учир юу вэ?

2-рт: зуны эхэн сарын шинийн гурван, дөрвөн, таван гэснийг сонирхов уу?

3-рт: Цэдэвийн ажилтай холбоотой гэхэд холбоогүй, холбоогүй гэхэд холбоотой гэх зүйл байна. Монголын зохиолчдын хорооноос 1995, 1996 онд гаргасан 20 боть номын 10 нь зөн, 10 нь совин гэсэн нэртэй цувралууд гарчээ. Энэ нь ганц сэдэвт бүтээлтэй чинь холбоотой юу?

Хариулт: Д.ЦЭДЭВ:

Сүүлчээс нь асуултыг хариулъя. "Зөн", "Совин" цувралын хувьд дадлага туршлагатай хүмүүсийн, шинэ тутам залуусын гэсэн ялагаатай юм билээ. "Зөн", "Совин" цувралын талаар зориуд сонирхоогүй. Номын тухайд гаргасан хүмүүс нь л сайн мэдэх байх. 2-рт. Хол боловч ойроор сэтгэх гэдэг нь доктор Цэрэнсодномын саналд ч байсан байх. Одоогийн бидний ойлголтоор зүйр цэцэн үг хэлц байдалтай. Тухайн үедээ тийм хэмжээнд хүрсэн байсан болов уу? Эсвэл тэр үед анх гарч ирээд дараагийн үедээ зүйр цэцэн үг болоод уламжилсан юм уу. Ийм мэргэн цэцэн, утгыг гүнзгийрүүлж тайлмаар олон хэллэг байгаагийн нэг нь энэ онол бодролын үг байна. Бусад эрдэмтний судалгааг үзээгүйгээр шуудхан тийм ийм утгатай гэж цээжээр тайлбарлахад

бэрхшээлтэй байна. Үүнийг уучлаарай. Хөх тэнгэр гэдгийн хувьд уг диссертацийн гурвын тооны бэлгэдэл, өнгөний бэлгэдэл гэсэн бүлэг хэсэгт нэлээд дэлгэрэнгүй хэлсэн. Үүнд: Бөөгийн мөргөлийн тахилгын тайлга, монгол сэтгэлгээтэй холбогдуулан тайлбарласан. Харин хол боловч ойроор сэтгэх гэдгийг "Уран үгийн дүрийн бэлгэдэл" гэсэн бүлэгт оруулж судлах хэллэгийн жагсаалтад оруулан судална гэж бодож байна.

Асуулт: П.ХОРЛОО:

Нууц товчоонд шим мандлын гол хоёр тулгуур багана ургамал амьтны төлөөлөл тодорхой байр эзэлнэ гэжээ. Энэ юуг хэлээд байна вэ? Үүнээс өөрөөр төлөөлсөн зүйл байдаггүй юм уу? Хариулт: Д.ЦЭДЭВ:

Тэргүүн бүлэгт шим мандал гэдгийг төлөөлүүлж оруулсан. Асуулт: П.ХОРЛОО:

Шим мандал гэдгээр ургамал амьтны төлөөлөл гарч байгаа юм уу?

Хариулт: Д.ЦЭДЭВ:

Энд сав ертөнцийг чулуугаар, шим ертөнцийг ургамал, амьтан хоёрт хувааж харуулсан. Амьтныг хэрээ, нохой, могой 3-аар төлөөлүүлсэн.

Асуулт: П.ХОРЛОО:

Хар хэрээ, хар нохой, могой гурвыг заавал сонгосон учир юу вэ?

Хариулт: Д.ЦЭДЭВ:

МНТ-нд нэлээд амьтан гарч байгаа юм. Түүний дотроос би тайлбарлаж болмоор, бэлгэдэлтэй зайлшгүй холбоотой учраас дээрх гурван амьтныг сонгосон. Чоныг авч байгаад тайлбар төдий л олигтой болоогүй учраас хассан болно.

Д.Оюунбадрах /УБИС/ үг хэлэв.

Би уг бүтээлийг сонирхож нилээд анхааралтай уншсан. Болзолт -бэлгэдэлт чанарын тухай судлал хоцрогдож байсан гэдгийг горилоч илтгэлдээ хэллээ. Сүүлийн үед энэ талаар

ажил хийгдсэн болон Катуу, Дулам нарын тухай ч горилоч бас дурджээ. Үүн дээр нэмэгдээд Д.Цэдэвийн хийсэн зүйл юу вэ? гэвэл тодорхой нэг зохиолд бэлгэдлийн асуудлыг гүнзгийрүүлэн судалсан явдал юм. Энэ бол уг зохиолын үнэхээр шинэ тал мөн гэж үзэж байна. Нэг зохиол дээр, тухайлбал МНТ дээр бэлгэдлийг аваад үзэхэд хоёр үндсэн асуудлыг шийдэх ёстой байсан байх. 1-рт: Бэлгэдэл нэг зохиолд ямар янзтай гарч ирдэг юм бэ? Янз бүрээр л гарч ирж байх шиг байна. Дулам нарын хуваасан хуваариар нэг зохиол дээр болж өгөхгүй бэрхшээл гарч байх шиг. Болдог юм ч байх шиг.

2-рт: МНТ-ны судлалд бэлгэдлийн талаас би нэг шинэ судалгаа гараад ирж байна. Ийм хоёр үндсэн чухал зүйлийг шийдсэн шинэлэг бүтээл болжээ гэж үзэж байна.

3-рт: Судалгааны хэрэглэгдэхүүн, олон хэл дээр гарсан МНТ-г бас судлаачдын бүтээлийг хооронд нь харьцуулсан нь хангалттай болжээ.

4-рт: МНТ бол нэгэнтэйгүүр монголчуудын зан заншил, түүхийг бичиж байгаа юм болохоор бэлгэдэл яаж тусна вэ? Нөгөөтэйгүүр МНТ бол уран зохиолын дурсгал болохоор уран сайхны дүрээ боловсруулахад бэлгэдлийг яаж ашиглах вэ? гэсэн хоёр асуудлын аль алиныг жишээ баримтаар тодорхой сайн нотолж өгч чадаж үүрэг зорилгоо биелүүлжээ.

5-рт: Авч үзсэн бүлэг, хамарсан хүрээний хувьд зөв сонгон авч, түүн дотроо бусад хүний хэлээгүй сонин сонин зүйлсийг 3, 9-ийн тооны харьцааны асуудал, тоотой холбож 5 хуруу, 5 сумны багц, 5 гал зэргийг өгүүлжээ. Энэ мэтчлэн магтаад байвал олон зүйл байна. Ер нь докторын диссертаци бол нээлт байх ёстой. Энэ бүтээлд олон зүйлийг хамарсан шинэ нээлтүүдийг гаргаж ирснээрээ докторын диссертацийн үүргийг бүрэн дүүрэн биелүүлжээ. Харин илүү үг болгож хоёр зүйлийг хэлье. Үүнд: Нэг талаар хэлэхэд амьтны бэлгэдэлд нохойг сайн муу хоёр талаар авч үзжээ. Энэ бүхэн бэлгэдэл байна уу, эсвэл зүйрлэл байна уу. Бараг л зүйрлэл байх аа. Нөгөө талаар 8, 9 шарга гэдэг дээр

монголчууд морины зүсийг айхавтар сайн гаргадаг улс. Тиймээс шарга, хонгор 2-ыг ч будлихгүй болов уу гэж бодож байна. Оготор хонгорыг найман шарга дээр нэмдэг нь жаахан хүчээр хийгээд байна уу даа. Үүнийг нилээд үндэстэй гаргаж ирэхгүй бол болохгүй байх.

С.Галсан /доктор/ үг хэлэв.

Сэдвийн талаар энэ үнэхээр докторын диссертаци бичих сэдэв мөн үү гэж их бодсон юм. Тийм ч учраас энэ товчлолыг би их нарийн уншсан юм. Монголчууд тэнэг хүн тэг дундуур нь гэдэг чинь тэнэг хүн ухаангүй гэсэн үг биш байна шүү дээ. Тийм учраас би мэргэжлийн хувьд тэнэг учраас зориуд уншсан. Тэгээд нэг санаа орж ирээд байсан. Тэр санаа Хасумигийн санаатай ижил. Өөрөөр хэлбэл энэ ажил их том юмны захад хүргэж байгаа юм шиг бодогдож байгаа юм. Дэлхийд бичиг гарсан учраас оюун ухааныг их муужруулсан гэдэг. Тэгэхээр одоогоос 700-800 жилийн өмнөх хүмүүсийн дотор зөн бэлгэ, бидний ойлгож байгаа зөн бэлгэ биш байж. Маш том хүчтэй, маш том сэтгэхүйн фактор байсан байж магадгүй. Хэрэв ингэвэл Сумъяабаатар докторын хэлж байгаагаар энэ зохиол гүн ухааны сэтгэлгээнд их чухал гэж бодвол 700-800 жилийн өмнөх хүний сэтгэлгээний этолоныг түүгээр гаргаж болж магадгүй. Бид өнөөдөр зөн бэлгэ гэдгий чинь эвгүй ойлгоод байна. Гэтэл тэр үед тэргүүн зэрэгт байсныг хэн үгүйсгэх вэ? Өнөөдрийн хүний бодлоор нарийн ойлгоно гэдэг хэцүү. Ёгийн нууцыг бид ойлгож чадахгүй байна шүү дээ. Энэ үүднээс үзвэл энэ зохиолын энэ судалгаа цаашдын юм их чухал мэт бодогдож байна. Энэ бол хөндлөнгийн хүнд төрсөн бодол юм. Мэргэжлийн хүмүүс, утга зохиолын мэргэжлийн хүмүүс нарийн зүйлийг хэллээ.

Л.Хүрэлбаатар /доктор/ үг хэлэв.

Өнөөдөр бэлгэдэл гэдэг сэдэв судалгааны тэгэх тусмаа докторын их нарийн сэдэв болж гарч ирэв гэдэг жирийн зүйл биш. Социализмын 70 жилд монголын утга зохиол судлалыг хайрцганд

хашиж авч үзэж, социалист реализм гэдэг томъёоллоор өөрсдөө жижигрүүлж чөдөрлөж ярьж ирсэн. Чухал нарийн дээрээ социалист реализм гэдэг нь магадгүй харин бэлгэдэл, өмнөх үеийн уран сайхны туршлагын бүх ололт дунд байх ёстой юмыг, бодитой юмыг бичдэг, сэтгэдэг, уран сайхны сэтгэлгээний туршлага болгож, явцууруулж өөрсдөө ойлгочихоод сүүлдээ энэ аргаа эргээд шүүмжилж байсан юмуу гэж бодогддог. Үүнийг нэг талаар задлан ухаарахад монголын утга зохиолыг бэлгэдлийн болзолт үйлдлийн үүднээс задлах гэж байгаа нь маш чухал шинэ, судалгааны ач холбогдолтой зүйл гэж үзэж байна. Бэлгэдлийн тухай, өрнө дахины тухай эрдэмтдийн бичсэн онолын бүтээл байдаг. Үүнд тааруулж судлахад бас зовлонтой.

Д.Цэдэвийн хийсэн ажлын онцлог бол Монголын нууц товчоо гэдэг түүхийн нилээд гүн үед боловсорч хөгжсөн түүх, уран зохиол, шашин, соёлын олон юмны уулзвар дээр байгаа зохиолыг сонгож авсан нь чухам нарийн дээрээ бэлгэдлийн түүхэн хөгжлийн дотоод хувьслыг харахад их гүн учир холбогдолтой сурвалжийг сонгожээ гэж бодогдож байна. Нөгөө талаар бэлгэдлийг тогтолцоотой ойлгож ухаарахын үүднээс ай болгож ангилсан байна гэж үзэж байна. Ер нь бэлгэдлийг ангилна гэдэг нэг талаар огт боломгүй, нөгөө талаар болмоор юм шиг хоёр юмны зангилаан дээр байгаа юм. Ер амьдралын үзэгдэл хязгаарлашгүй. Түүнийг тусгадаг сэтгэлгээний хийсвэрлэл хязгаарлашгүй. Тиймээс эдэн анги төдөн сав гэж ангилана гэдэг бүдүүлэг зүйл шиг санагддаг. Түүгээр барахгүй бэлгэдэл гэдгийг мөнхжих, тасалдах хоёрын ямар нэг зааг дээр авч үзэх вэ? гэдэг ойлгомжгүй. Олон давтагдсанаар нь авч үзнэ гэвэл их утгагүй. Ганц удаа гарч байгаагаараа ч бэлгэдэл болж байна. Түрүүчийн өгүүлсэн хөх тэнгэр дээр чинь байна. Чингис хаан ард чинь байна гэдгийг бэлгэдлийн утгаар авч үзвэл бас болно. Тухайн контекстийн дунд ямар үүргээр орж байна. Хөх тэнгэр гэдгийн цаана юуг ойлгох вэ? гэдэг санаа байна. Хөх тэнгэр гэдгийн цаана бөөгийн шашны, бумбын шашны бүхэл бүтэн үзэл ойлголт байна.

Ерөөсөө бэлгэдлийг нэг зохиол дээр аваад үзэхэд их сонин. Нөгөө тал нь бэлгэдлийн гол сүлжээ, олон шашны уулзвар дээр авч үзвэл нарийн учир зүй гарна.

Цэдэвийн ажлын нэг ололттой тал юу байна вэ гэвэл, МНТ-д байгаа бэлгэдлийг нэгдүгээрт сонгож түүгээд түүн дотроос тодорхой ажиглалтыг хийгээд МНТ-ны бэлгэдлийн өндөр уулын оргил дээрээс цааш харагдаж байгаа өчнөөн олон уулын уул үүл нь мэдэгдэхгүй, уул мэдэгдэвч ямар уул нь танигдахгүй олон юмны барааг харуулаад орхиж байгаа нь шинжлэх ухааны нээлт юм. Заавал асуудлыг шийдсэн байхдаа бус замыг хараад заагаад гаргаад орхисон нь судалгааны шинэлэг тал гэж үзэж байна. Ер нь цаашид энэ судалгаа үүгээр зогсохгүй монголын уран зохиолд байгаа МНТ-ны бэлгэдлийг нэг талаас нь судалж, нөгөөтэйгүүр бусад олон зохиолд бэлгэдлийг судалж байж тэр бүхний эцсийн дүнд монгол бэлгэдэл гэдэг чинь юу болох вэ гэдгийг гаргана. Монгол бэлгэдлийг гаргахын тулд зөвхөн монголын уран зохиолын биш, түүх соёл, шашны гүн холбоотой байсан энэтхэг, төвд, хятад, дорно дахины бусад төв Азийн нүүдэлчдийн бэлгэдлийн онцлогтой холбож, олон сүлжээнд хөл нийлж байж бүрэн гүйцэд судалгаа эцэст гарна. Энэ судалгааны эхний шатны зорилгыг энэ диссертац хангасан учир хэлбичгийн ухааны докторын зэрэг олгох бүрэн боломжтой сайн бүтээл болсон гэж эрдмийн зөвлөлийн гишүүний хувьд үзэж байна.

П.Хорлоо /Академич/ үг хэлэв.

Монголын утга зохиолын судлалд шинэ сэдэв орж ирж байна. Монголын нууц товчоог нарийвчлан судлах, түүний доторх агуулга санааг шинжлэх ухааны үүднээс судлана гэдэг бол утга зохиол судлалд орж ирж байгаа шинэ зүйл тул Д.Цэдэвийн хувьд нилээд зоригтой шинжилгээний ул үндэстэй юм хийе гэсэн эрмэлзлэлийн үүднээс энэ диссертацийг бичжээ. Үүгээрээ монголын утга зохиолын судлалд чухал зүйл болж уг сэдэв шинжлэх ухааны шинэ үндэслэлийг гаргах гэсэн оролдлого гэж би

үзэж байна. Бэлгэдэл гэдэг бол гоо сайхны гол баримжаа. Хүний оюун ухаан болоод сэргэж байгаа эрт балар үеийн гүн ухааны үзэл бодол бол бэлгэдлийн эхний уламжлал байх ёстой. Бэлгэдэл зүйг зөвхөн МНТ-ны хуудсуудаар авч үзэж болохгүй. МНТ-д жинхэнэ ардын бэлгэдэл зүй аль үеэс ямар нарийн шинжээр ард түмний гүн ухааны сэтгэлгээ орсон байна вэ гэдгийг нарийвчилж гаргах нь хэрэгтэй юм. Ийм учраас Цэдэв энэ асуудлыг монголын утга зохиолын 1240 оноос эхэлдэг үеэс өмнө монголын ард түмний гүн ухаан, гоо сайхны сэтгэлгээ бичиг үсэг үүсэхээс өмнө хүн төрөлхтөний оюун билэгт шингэчихсэн, ялангуяа нүүдлийн мал аж ахуйтай тал хөндийгөөр нүүдэллэж явсан ард түмний дунд бэлгэдэл эрт үеэс бий болсон. Ийм зүйл дээр Цэдэв нилээд гол зүйлийг авч тавьжээ. Энэ зохиолын оновчтой тал юу байна вэ гэвэл бэлгэдэл зүй нүүдэлчдийн аж амьдралтай холбоотой байсан гэдгийг гаргах гэж оролдсон чухал санаа, цаашид нарийвчлууштай чухал зүйл мөн.

Хоёрдугаарт хүний аж төрөх ёсонд сүсэг бишрэл биш, жинхэнэ ардын сэтгэлгээ яаж туссан бэ гэдгийг гаргах гэсэн ийм хоёр санаа зэрэг горилсон зохиолын гол бүтэмжтэй ололттой тал гэж үзэж байна. Эрдэмтэд өөрсдийн саналыг хэлж байгаа нь зүйтэй. Уг зохиол МНТ-ны бэлгэдэл гэж байна. МНТ-той ард түмний бэлгэдлийг холбож авч үзэхэд юунаас эхлэх вэ гэдэг гол асуултын нэг. МНТ-ны бэлгэдэл зүй юунаас? гэвэл ард түмний гүн ухааны, балар үеийн гүн ухааны уламжлал юм. Тэр уламжлал МНТ-д яаж тусган авч вэ гэдгийг дэлгэрэнгүй авч ярих нь судалгааны нарийн асуудал. Козиний хэлснээр шившлэг зэрэг зүйл МНТ-д тусгагдсаныг, бас андгайлах ёс нь бэлгэдлийн нэг чухал зүйл гэдгийг анхаарах нь чухал юм. Миний асуусанд ургамал амьтны төлөөллийн тухай Цэдэв хариулсан. Түүнээс гадна монголчуудын эртний шившлэг, тарни, мөрөөдөл бэлгэдлийн зүйл уул усны тахилга бишрэлтэй холбоотой шүү. Эдгээрийг цаашдын судалгаандаа нарийвчлан анхаарна биз ээ.

Д.Цэдэвийн зохиол нилээд бодитой, чухал эх материалуудыг ашигласан, өөрийн санааг зоригтой хэлсэн шинэ санаа нь шинжлэх ухааны үүднээс судалсан материалаа түшиглэсэн учир хүртэмжтэй нилээд өгөөжтэй болсон байна. Энэ бүхий байдлаараа Цэдэвийн зэрэг горилсон зохиол докторын зэргийн хэв хэмжээ түүний шаардлагыг бүрэн хангасан байна. Ц.Мөнх /дэд доктор/ үг хэлэв.

Д.Цэдэвийн "МНТ-ны бэлгэдэл" бүтээл нь Нууц товчооны судалгаанд шинэ судалгааны эхлэл тавьж өглөө. Нэг талаас бэлгэдэл нь түүхэн зүй юм. Түүхэн талаас авч үзвэл түүхэн ухамсар, философи талаас нь авч үзэхэд ямар ч байсан яг тэр ард түмний философийн ухамсар, гоо зүйн талаас нь авч үзэхэд ард түмний гоо зүйн сэтгэлгээ. Үүнийг бол олон талаас нь үзүүлжээ. Өөрөөр хэлбэл туурвил зүй юм. Нууц товчооны туурвил зүйн гол зүйл нь бэлгэдэл юм. Энэ бол монголчуудын гоо сайхнаар туурвих зүйл бол бэлгэдэл буюу бэлгэдэл зүй юм. Энэ бол монголчуудын гоо сайхнаар сэдэх, гоо сайхнаар ойлгох, ухамсарлах, дүр бүтээх энэ бүхэн бол болзолт арга, бэлгэдэлт арга. Манайхны ярьдгаар реалист арга гэх юм уу, өөрөөр хэлбэл социалист реалист арга. Энэ бол нүүдэлч монголчуудын бий болгосон гоо зүйн сэтгэлгээний бүтээн туурвих хэлбэр. Энэ бол Цэдэвийн зохиолын судалгааны шинэ нээлт юм. Тиймээс үнэтэй юм.

Зэрэг горилогч Д.Цэдэв үг хэлсэн хүмүүст хандаж "Үнэтэй санал хэллээ. Энд гарсан саналуудыг цаашид энэ бүтээлээ засч сайжруулахад харж үзнэ" гэж өгүүлэв.

Тооллогын комисст доктор Л.Хүрэлбаатар, дэд доктор Д.Оюунбадрах, А.Шархүү нарыг сонгов.

Хурал түр завсарласны дараа тооллогын комиссын 1, 2-р хурлын тогтоолыг дэд доктор Д.Оюунбадрах уншиж сонсгов.

Эрдмийн зэрэг хамгаалуулах хурлаас зохиолын талаар гаргах үнэлэлт дүгнэлтийн төслийг эрдмийн зөвлөлийн нарийн бичгийн дарга дэд доктор О.Сүхбаатар уншиж танилцуулав.

Тогтоолыг санал нэгтэй баталлаа.

Д.Цэдэв эрдмийн зөвлөлийн гишүүдэд хандаж үг хэлж талархал илэрхийлэв.

Эрдмийн зөвлөлийн дарга Д.Төмөртогоо, гишүүдийн өмнөөс Д.Цэдэвт баяр хүргэв.

протокол хөтөлсөн *Д. Төмөр* БОЛОРМАА
Д. Билгүүдэй Г.БИЛГҮҮДЭЙ

Д.ЦЭДЭВИЙН "МОНГОЛЫН НУУЦ ТОВЧООНЫ
БЭЛГЭДЭЛ" ДОКТОРЫН ДИССЕРТАЦИЙН
ТУХАЙ ШҮҮМЖЛЭГЧ БАЙГУУЛЛАГЫН
ТОДОРХОЙЛОЛТ

1997.6.26

Монгол бэлгэдэл зүйн судалгаа сүүлийн үест эрчимтэй өрнөж байгаагийн дунд аман зохиолоос гадна бичгийн зохиолын өв рүү хандах болсон нь нэн сайшаалтай. Учир нь аман бичгийн уламжлалаа хамгийн төгс төгөлдөр хадгалсан "Монголын нууц товчоо" зэрэг зохиолыг нарийвчлан судалвал, язгуур монгол бэлгэдэл зүйг жинхэнэ ёсоор тодруулан харуулж болно.

Шинжлэх ухааны энэ чухал зорилтыг хэрэгжүүлэхэд дэд доктор Д.Цэдэвийн диссертаци чиглэсэн байна. Д.Цэдэв бэлгэдэл зүйн ерөнхий айн дотроос "Монголын нууц товчоо"-нд /МНТ/ илэрч буй гол гол айг /тооны, өнгөний, зөн совингийн г.м/ нарийвчлан судалсаны дээр энэ зохиол дахь бэлгэдлийн цогцолбор, чуулбарыг тусгай бүдэг болгон авч үзсэн нь нэн оновчтой болжээ. Энэ бүхнийг судлах "дэвсгэр" болгож, "МНТ"-ны бэлгэдлийн соёл-түүхийн хам нөхцөл, хамрах хүрээг" тэргүүн бүлэгтээ дэвшүүлэн гаргажээ.

Д.Цэдэвийн судалгааны энэ арга зүй мэргэжилтэн хүмүүсийн бүрэн дэмжих чиглэл мөн. МНТ бол соёлын гоц үзэгдлийн хувьдаа түүхэн тодорхой хам нөхцлийн бүтээгдэхүүн гарцаагүй мөн билээ. Иймд диссертацийн бүлэгт эртний

монголчуудын чулуун шүтлэг, модны шүтлэг, амьтны шүтлэгийн /нохой, хэрээ, могой/ ул мөр /23-32-р тал/ хэрхэн уламжилсан болон тэр нь энэ зохиолын бэлгэдэл зүйд хэрхэн холбогдохыг нарийвчлан задлан шинжилжээ.

Энэ бүтээлийн дотор буй эрдэмтэн мэргэжилтний сонирхолыг үлэмж татах нэг хэсэг нь "Хүний амьдралын гол мөчлөг ба бэлгэдэл" /33-46-р тал/ гэсэн хэсэг юм. Энд Алун гоо эхийн гэрлээс жирэмсэлсэн тухай алдарт домгийн өгүүлэмж, түүний бэлгэдлийн талаарх эрдэмтэн мэргэдийн саналыг /Бурханы шашны болон домог зүй-бөө мөргөлийн үндэслэлтэй гэсэн/ нэг бүрчлэн тунгаан үзээд "чухам энэ гурван эрдэмтний саналаас харахад уран сайхны сэтгэлгээний гадны нөлөөтэй холбохоос илүүтэй монгол сурвалжтай уялдуулан судалгааг гүнзгийрүүлж шинийг хайхад аман зохиол дахь "хувилж төрөх" олон арвин жишээнд анхаарахад илүү ач холбогдол өгмөөр байгаа юм. Чухам ингэж үзэх аваас эрдэмтдийн саналын цогцод нэгэн санаа сэдлэг өгч шинэ тайлбар нэмэгдэж болно". /36-р тал/ гэсэн өөрийн өвөрмөц санаагаа илэрхийлжээ. Мөн "монгол худ ургийн ёс, хурим, найр бол тэр аяараа бэлгэдлийн цогцлол мөн" /38-р тал/ болохыг гярхай ажиглаж, монголчууд шагайгаар "таван хошуу малыг төлөөлөх гол бэлгэдэл" /39-40-р тал/ болгодог бөгөөд анд бололцоход шаа букуу шагай солилцдогийн гол утга нь хоёр мөчийг бат холбогчийн үүргээр нь бэлгэдэл болгосон" /40-р тал/ гэж үзсэн нь бүрэн дүүрэн зөвшөөрч болох санал мөн. Энд мөн ах дүү-барилдах, эцэг хүү бололцох ёс, хаан удмынхныг цус гаргалгүй нөгчүүлэх ёсыг бэлгэдэл зүйн үүднээс хөндөж байна.

"МНТ-ны бэлгэдлийн гол ай" гэсэн дэд бүлэгтээ хэд хэдэн сонирхолтой жишээ дүгнэлт гаргасны дотроос "гурав" гэсэн тооны хүрээн дотор бол өөрийн гэсэн утга илтгэх, "гурав"-аас цаашилбал хүнийх болмуу гэсэн ойлголт байсан гэж бодогдоно. Тиймээс "гурав хоног" нь "гурбан нэүрит" гэдэгтэй адил өөрийн хүрээний дотор гэсэн утгатай ойролцоо санааг илэрхийлсэн гэж

болно. /57-р тал/ гэсэн цоо шинэ санал дэвшүүлжээ. Энэ саналыг тэгш, сондгой тооны талаарх монголчуудын уламжлалт бэлгэдлийн үзэлтэй холбон үзвэл бүр ч сонирхолтой үр дүн гарах буй заа. Түүнчлэн XIII зууны үед буюу түүнээс ч өмнөх үед монголчуудын дунд сарын доторхи цаг хугацааны үндсэн баримжаа нэгж нь "гурав хоног" байжээ гэсэн дүгнэлт /61-р тал/ хийсэн байна. Эндээс гурвын тооны олшруулсан хэлбэр "ес"-ийн бэлгэдэл-есийн тоонд "гурвын утга бэлгэдэл хадгалагдах", гурвын тоонд "есийн утга бэлгэдэл хадгалагдах" холбоо хамаарлыг гаргахаар зорьсон байна. Бас "таван ангида гал" гэдэг ойлголтыг шинжилж үзээд XIII зууны үед таван хүн нэгдэж "гал" болох тохиолдол байсан байж болох /74-р тал/ бөгөөд тэр гал нь сэтгэлгээ нэгтнээс бүрдэж байсан гэсэн санааг Жамухын мөхөл төгсгөлтэй холбон нэлээд үнэмшилтэй тайлбарлажээ.

МНТ дахь өнгөний бэлгэдлийн тухайд -бөртэ", "хоа" гэсэн хослол нь "хар цагааны" эерүүлэл "бараан, бүгээн" болох /83-р тал/ хийгээд "эцэг эх" өнгөний бэлгэдлийн үүргээ домог зүй, шүтлэг мөргөлийн түвшинд гүйцэтгэж байна гэсэн үг юм.

Зохиогч МНТ дахь зөн совингийн бэлгэдлийг тусгайлан судалж, сэтгэц задлагийн /З.Фрейд/ онолын сурвалжаар үндэслэн монгол домог зүй, бөө мөргөлийн үзэл төсөөлөлтэй холбон тайлбарласан байна. Тухайлбал, Жамухын хувь заяаг муугаар ёрлогч ухаагчин үнээ, Тэмүүжиний хувь заяаг сайнаар зөгнөгч Мухулар ухаа үхэр байгаа нь тэрхүү заарины онгон сахиус байсных бололтой /101-р тал/ гэж үзсэн нь анхаарал татаж байгаа бөгөөд монгол бөө мөргөлийн ёсонд үнэхээр зөн совин гэдэг бол онгод сахиулсны үйлс байдаг билээ.

Зохиолын гудгаар бүлэгт МНТ-ны бэлгэдлийн цогцолбор, чуулбарыг монгол хувцасны болон уран утга, дүрийн бэлгэдлээр төлөөлүүлэн авч үзсэн нь нэн оновчтой болжээ гэж дүгнүүштэй. Тухайлбал, монголчууд малгайг "хүний оюун санаа, сүлд хийморийн бэлгэдэл хэмээн үздэгийг" /125-р тал/ түүх-угсаатны зүй, ардын билиг зүйн олон иш баримтаар нотолжээ.

МНТ-нд байдаг үлэмж сонирхолтой үг хэллэгүүдийг шинжлэхэд уран сайхны болон угсаатны зүйн олон шинэ сонин зүйлсийг илрүүлж болохыг харуулсан байна. Тухайлбал, монгол туульс болон "МНТ" дахь улиран хувьсах уран сэтгэмжийн тухай шинжилгээ нь /157-р тал/ шашин судлал, соёл судлал, урлаг, уран зохиол судлалын аль ч талаасаа нэн сонирхолтой үзэгдэл бөгөөд бүхэл бүтэн бэлгэдлийн цогцолбор үүсгэдгийг баталсан байна. Тэгэхлээр тэнгэр, газар, усан мандлыг амьтан, эд өлгөөр төлөөлүүлэх /156-р тал/ ёс монгол болон Ази дахины бэлгэдэл зүйд түгээмэл байдаг билээ.

Эцэст дүгнэж үзвэл сонгож авсан сэдвийн чухал судалгаанд хамруулсан түүх, угсаатны зүй, соёл, шашин судлалын эх хэрэглэхүүний цар хүрээ, дэвшүүлсэн шинэ соргог дүгнэлт, өнөөгийн шинжлэх ухаанд ирээдүйтэй хэтийн төлөвийг нээж буй бэлгэдэл зүйн судалгааг гүнзгийрүүлэх чиг зорилго, үр дүнгээрээ горилогч Д.Цэдэвийн нэг сэдэвт бүтээл хэлбичгийн ухааны докторын зэргийн шаардлагыг бүрэн хангасан бүтээл болсныг эрдмийн зөвлөлийн гишүүд та бүхэнд өргөн айлтгаж байна.

Монголын Судлалын Дээд сургуулийн захирал
Хэлбичгийн ухааны дэд док, дэд проф. Д.ГАЛБААТАР

Утга зохиолын тэнхмийн эрхлэгч Хэлбичгийн
ухааны доктор, дэд проф. С.ДУЛАМ

Дэд доктор Д.ЦЭДЭВИЙН ХЭЛБИЧГИЙН
УХААНЫ ДОКТОРЫН ЗЭРЭГ ГОРИЛСОН
"МОНГОЛЫН НУУЦ ТОВЧООНЫ БЭЛГЭДЭЛ"
ХЭМЭЭХ ЗОХИОЛЫН ТУХАЙ

Сүүлийн үед "Нууц товчооны" эх бичгийн судлалын ажлыг дагалдан утга судлалын шинэ сэргэг бүтээл гаргах болсон нь санамсаргүй зүйл биш юм. "Нууц товчооны" эхийг хичнээн зөв сэргээж, зөв буулгаж, зөв ухаарах тусам уг зохиолыг бид жинхэнэ утгаар нь ойлгох бололцоо тэр хэмжээгээр нэмэгдэх болно.

Дэд доктор Д.Цэдэв орчин үеийн "Нууц товчоо" судлалын гол гол бүтээлүүдийг ашиглаж "Монголын нууц товчооны бэлгэдэл" гэсэн ганц сэдэвт зохиолыг бичжээ. Энэхүү ганц сэдэвт нь Монголын нууц товчооны бэлгэдлийн соёл түүхийн хам шинж, бэлгэдлийн гол гол ай хийгээд, бэлгэдлийн цогцолбор, чуулбар гэсэн 3 бүлэгтэй юм.

Зохиогч эл бүтээлдээ "Монголын нууц товчооны" туурвил-зүйн аргыг шинэ санаа, шинэ дүгнэлтээр баяжуулсан бэлгэдэл зүйн шинж чанарыг тогтолцоотой гаргаж ирсэн нь уг бүтээлийн гол амин сүнс болж байна. "Нууц товчоонд" илэрч буй бэлгэдлийн ойлголтууд нь тухайн үеийн зан заншил, ёс суртахуун, шашин шүтлэг, ертөнцийг үзэх үзэл тэргүүтэн нийгмийн ухамсарын олон талын үйл ажиллагаатай нарийн шүтэлцээ бүхий тогтолцоотой үзэгдэл болохыг нээн гаргахыг оролдсон нь уг бүтээлийн бас нэг шинэлэг тал гэж хэлж болно.

Ялангуяа зохиолын тэргүүн бүлэг, дэд бүлгийн "Тооны бэлгэдэл", "Зөн совингийн бэлгэдэл" гэсэн хэсгүүдийн бичлэг баримт, нотолгоо сайнтай болсныг онцлон тэмдэглэе. Зэрэг гориллогч "Нууц товчооны" бэлгэдлийн ойлголтуудыг тоочин тодорхойлохыг урьдал болгосонгүй түүний учир шалтгаан, гүн бүтцийн шинжийг нь тодорхойлох зорилгоор ардын аман зохиол хийгээд түүхийн бусад сурвалж бичгийн мэдээ баримттай аль болохоор холбож судлахыг хичээснийг бас дурдах нь зүйтэй юм.

Одоо энэ зохиолын дутагдал гэж үзсэн өөрийн зарим нэгэн ажиглалтыг өгүүлэе.

1. Энэ зохиолд бэлгэдлийг /символика/ гол судлагдахуун болгосон авч бас бэлэг шинж /примета/ буюу сайн муу бэлэг ёрын зүйлийг бас хамруулсан шинжтэй юм. Жишээ нь: Эмээлийн хударга хөмөлдөг мултрах, тэрэгний тэнхлэг хугарах г.м. Гэтэл урианхадай анчин уушигт зүлдээ өөртөө үлдээсэн "Гүр хаан", "Чингис хаан" хэмээн цол хайрласан ёсны бэлэг тэмдэг, наймны Гүрбэсү хатан Ван ханы толгойг тахиж байтал инээв хэмээн муу ёрд үзсэн зэрэг сайн, муугийн олон бэлэг тэмдгийн талаар чимээгүй өнгөрчээ.

2. Тооны бэлгэдлийн хувьд 1, 3, 5, 7-гийн бэлгэдэл "Нууц товчоонд" илт мэдэгдэм содон байх бололтой. Үүнээс зохиогч зөвхөн гурвын тооны бэлгэдлийг үржвэр буюу хувилалынх нь тогтолцоонд ($3 \times 3 = 9$) нэлээд дэлгэрэнгүй авч үзсэн боловч бусдыг нь цаг, цаас хэмнэх үүднээс ч юм уу товчилсон байна. Миний бодоход тооны бэлгэдлийг дан ганц үндсэн тооны нэгж бүрээр нь ярих бус түүний үржвэр хувилалын хам тогтолцоогоор нь судлах нь зохимжтой байж болох юм гэж үзэж байна.

3. Нууц товчооны бэлгэдлийн цогцолбор чуулбар гэсэн утгаар бүлгийн дэд зүйл болох уран үгийн дүрийн бэлгэдлийн зарим жишээг цаашид хэвлэн нийтлүүлж олны хүртээл болгох үест эргэж нягтлах баяжуулах хэрэгтэй мэт санагдана.

Тухайлбал:

"Өлөн дор хучиваас
Үхэр үл идэгдэх
Өөхөн дор хучиваас
Нохой үл идэгдэх" гэх мэт

Харин үгийн яруу сайхны бэлгэдлийн хувьд судлагчдын утга учрыг энэ хир нээн гаргасан, гаргаж хараахан амжаагүй байгаа

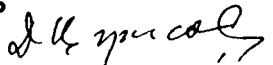
- Нүдэндээ галт
Нүүрэндээ гэрэлт

- Бие тэргүүт
- Дээл захт
- Холын хоорцог
- Ойрын одол
- Өдөр үзэх нүд
- Шөнө сонсох чих
- Нуган хөвүүн
- Нутаг сахих
- Охин хөвүүн

Өнгө шилэгдэх гэх мэт олон сонин үг хэллэг, уран шүлгийн бэлгэдлийн учир шалтгааныг нээн гаргасан бол энэ бүлэг улам сонирхолтой болох байсан болов уу гэж санагдана.

Миний дээр дурдсан хэдэн баримт бол уг бүтээлийн эрдэм шинжилгээний үнэ цэнийг бууруулах ноцтой зүйл огт биш бөгөөд хэрэв авах гээхийн ухаанаар тунгаан үзвээс дараа хэвлэн нийтлүүлэх цагт хэрэг болж юун хэмээн нуршин өгүүлсний учир энэ болно.

Эцэст нь дүгнэж хэлбэл дэд доктор Д.Цэдэвийн "Монголын нууц товчооны бэлгэдэл" хэмээх эл ганц сэдэвт зохиол нь "нууц товчооны" утга чанарыг жинхэнэ ёссор нь нээн гаргахад чухал хувь нэмэр болсон олон сонирхолтой шинэ санаа, дүгнэлт бүхий чамбай сайн ажил болсон тул хэлбичгийн ухааны докторын зэрэг олгохыг эрдмийн зөвлөлд уламжлаж байна.

АЛБАН ЁСНЫ ШҮҮМЖЛЭГЧ ХЭЛБИЧГИЙН УХААНЫ
ДОКТОР Д.ЦЭРЭНСОДНОМ
1997.6.28

ДЭД ЭРДЭМТЭН ДОЖООГИЙН ЦЭДЭВИЙН "МОНГОЛЫН НУУЦ ТОВЧООНЫ БЭЛГЭДЭЛ" ХЭМЭЭХ ХЭЛ БИЧГИЙН УХААНЫ ДОКТОРЫН ЗЭРЭГ ГОРИЛСОН ЗОХИОЛЫН ТУХАЙ

Д.Цэдэвийн дээр дурдсан докторын зэрэг горилсон зохиолыг шинжлэн уншсаны сэтгэгдлийг минь дараад нь бичиж барья.

1. Энэ зохиол бол монгол бэлгэдэл зүйг "Монголын нууц товчоо"-г хэрэглэгдэхүүн болгож судалсан нэг шилдэг судалгаа мөн.

2. Би "Нууц товчоо"-ны судлагчдын нэгэн болох тул энэ зохиолыг их сонирхолтой үншсан юм.

3. Зохиогч нь "Нууц товчоо"-ны дотроос:

а/ Тооны бэлгэдэл

б/ Өнгөний бэлгэдэл

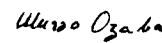
в/ Зөн совингийн бэлгэдэл

гэдэг гол айг өргөн авч олон жишээнүүдийг өгсөөр байж саналаа дэлгэрүүлж байх нь их оновчтой юм.

4. Тэгээд "Нууц товчоо"-нд гарсан бэлгэдлийн жишээ бол давтагдсан, эс давтагдсан ч тохиолдлын төдий бус хэв шинжит тогтолцооны илрэл болж байгаад түүний нэгэн онцлог тал оршино гэж дүгнэж байна.

Ерөнхийлөн хэлэхэд Д.Цэдэвийн энэ зохиол нь "Нууц товчоо"-ны дотор эдүгээ судлалгаанд төдийлөн хөндөгдөөгүй шахам байгаагүй сайхан бүтээл гэж бодогдоно.

Токио Гадаад Хэлнүүдийн Их сургуулийн
хүндэт профессор, доктор

(小沢重男)

ШИГЭО ОЗАВА 1997.6.25

ДОЖООГИЙН ЦЭДЭВИЙН "МОНГОЛЫН НУУЦ ТОВЧООНЫ БЭЛГЭДЭЛ" ГЭДЭГ ДОКТОРЫН ЗЭРЭГ ГОРИЛСОН ЗОХИОЛЫН ТУХАЙ

1. Мөхөс хүн, олон монголчуудын бэлгэ тэмдэг, бэлгэ дэмбэрэлийн тухайт асуудлыг нэг үе баахан сонирхож хөөж үзсэн юм. Мөн сонин мөртөө тун амаргүй хоол байна лээ.

Эртнээс авхуулаад өдгөөгийн монголчуудын ахуйн ба гүн ухааны сэтгэлгээнд бэлгэ тэмдгийн сэрэл, бишрэл, итгэл, ойлголт нэвт шингэсэн байдаг.

Бэлгэ тэмдэг гэдэг нь бодитой юм уу гэхээр харагддаггүй, баригддаггүй, ихээхэн хийсвэр, бодигүй юм уу гэхээр үнэхээр байгаад оршоод, үйлчлээд байдаг тийм нэгэн гайхалтай үзэгдэл юм билээ. Орон зайд, цаг хугацааны орчилд, үндэстэн угсаатны хүрээнд өөрчлөгддөг, асар их хувирамтгай, олон өнгө аястай, тухайлбал томорч ихэсдэг, жижгэрч багасдаг, илэрч тодордог, холддог ойртодог, бүдгэрч бүхэд болдог, тасардаг гээгддэг, залгагддаг уламжлагддаг увидас чанартай зүйл байх шиг бодогдсон. Тийм учраас зон олон бэлгэ тэмдэг, бэлгэ дэмбэрэлийг дагадаг, сөрдөг, дундажийг нь барьдаг гурван хандлага байсаар ирсэн ба бэлгэ зүй нь нарийн бүтэцтэй, тодорхой тогтолцоотой, монгол гүн ухааны сэтгэлгээний салшгүй нэг хэсэг юм билээ л.

Энэ мэтээс үзэхэд, дэлхийн монгол судлал, цаашлаад нүүдэлчдийн соёл иргэншлийн судалгаанд Монгол бэлгэ зүй гэдэг шинэ чиглэл үүсэх, салбар ухаан буй болох зайлшгүй шаардлагатай. Мөн бэлгэ дэмбэрэлийн нэг ай, эсвэл нэг сурвалж, нэг зохиол дахь бэлгэ тэмдгийн судалгааг хийхгүйгээр нийт монголчуудын бэлгэ зүйн тогтолцоог бүрэн төгс гаргаж чадахгүй нь ойлгомжтой. Чухам эндээс л олон шинэ зүйл, хосгүй баримт хэрэглэгдэхүүн гарч ирэх учиртай. Өнөөдөр ийм сайхан учрал дэмбэрэл бүрджээ.

2. Монголын нууц товчоо бол цагийг эзэлсэн нэгэн туургатныхаа унаган ахуй, аж төрөл, өлгий нутаг, үүх түүх, хэл соёл, уугал сэтгэл, гүн ухааныг нэвт шингээсэн, өвөг дээдсийн маань

үе үеийнхний оюун ухаанаар бүтсэн их хөлгөн бүтээл билээ. Монголын нууц товчоотой золгоор учирч хадаг барин шавь орж, нууц товчоо судлалд тоосоо өргөсөн билигтэн мэргэдийн тоо олон, дэвжээ уудам аа. Энэ удаа эрдэмтэн Цэдэв гурван бүлэг бүхий "Монголын нууц товчооны бэлгэдэл" гэдэг докторын зэрэг горилсон зохиол туурвин энэхүү ариун эгнээнд орж ирлээ.

Бичсэн зохиол нь *нэгдүгээрт* элж хуучирч улиг домог болоогүй нэр устай, *хоёрдугаарт* агуулга төгөлдөр, *гуравдугаарт* хэрэглэгдэхүүн арвинтай, *дөрөвдүгээрт* урьд хожид гарсан холбогдох ном, өгүүллийг ихэвчлэн олж үзэж ашигласан, урьдчилсан хамгаалалт дээр хүмүүсийн гаргасан саналын дагуу засч цэгцэлсэн, *тавдугаарт* задлан шинжлэх хийгээд багцлан дүгнэхдээ осол цалгай үгүй, маш нягт бүтээл болсон байна гэдгийг юуны өмнө цохон тэмдэглэхийн ялдар аа, монгол судлалд шинэ чиглэл, шинэ салбар буй болоход үнэт нэмэр хандив оруулсан чансаалаг зохиол туурвисан эрдэмтэн Цэдэвт горилсон докторын зэргийг нь хүртээхийг Эрдмийн зөвлөлийн эрхэм гишүүд болгоон соёрхох буй заа.

Хэвлэн нийтлэхийн тухайд харгалзан үзэхэд илүүдэх юун хэмээн дараах хэдэн саналыг хэлье.

1. Монголын Нууц Товчоонд "Бэлгэ" гэдэг үг гурван удаа гардаг ба одоогийн бидний ойлгож буй утгаар биш. "Бэлгэ" гэдэг үг нь "Төлгө" гэсэн утгатай байсан ба "Бэлгэ" гэвэл "шинж төрх" гэсэн утга нь түлхүү байснаас гадна зөвхөн сайны бэлгэ гэдэггүй бас саарын буюу муугийн бэлгэ гэж байдгийг монголчууд "муу ёр" гэж тусгайлан нэрлэсэн байдаг. Жишээлбэл Гучин зургаат тайлбар толь, Хорин наймт толь бичгүүдэд "Бэлгэ" гэдэг үгийг "Аливаа сайн муугийн уур дохио урьд мэдэгдэхийг бэлгэ хэмээмүй" гэжээ.

2. "Бэлгэдэл" гэдэг үг Нууц товчоонд байхгүй нь шинжилгээний нэр томъёо болгон хэрэглэхэд саадгүй бөгөөд "Бэлгэдэл" гэдэг нь "Төлгөдөл" гэдэг үгтэйгээ утга дүйдэг байсан. "Бэлгэдэх" гэдэг үгийг (Аливаа хүний үйлдвэр явдлын сайн мууг

шинжлэх ба мөн тэр тухай төлгө бэлгэ үзэхийг буюу) хэмээн тайлсан байдаг. "Бэлгэдэмүй" гэдэг үгийг (хүмүүсийн зүйлийг хянаж сайн мууг урьдаас ялгахыг бэлгэдэмүй хэмээмүй) гэсэн байх ба "Бэлгэдэл" гэдэг үгийг (Бэлгэдэхүйн дохио луга нийлүүлэхийг бэлгэдэл хэмээмүй) гэсэн байх ба "Бэлгэдэх" гэдэг үгийг "Төлгөдөх", "Бэлгэдэч" гэдэг үгийг "Төлгөдөчтэй адил" гээд (Бэлгэдэх хүн) гэж тайлбарласан байдаг.

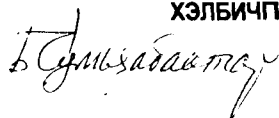
3. Зэрэг горилсон зохиолд "Бэлгэдэл зүй" гэсэн нэр томъёо хэрэглэсэн байна. Үүнийг "Авиа зүй, Хэл зүй, Нэр зүй" гэдэгтэй бүтцийг ойртуулж "Бэлгэ зүй" гэвээс ямар.

4. Зэрэг горилсон зохиолд "Тооны бэлгэдэл" гэж авч үзжээ. Нууц товчоонд гардаг зуны тэргүүн сарын арван зургаанаа улаан тэргэл өдөр хуримлав, нүүв, тугаа тахив гэх зэргээр гардаг нь тооны бэлгэдэл биш, тооллын бэлгэ гэж үзэх нь зүйтэй бус уу.

Иймээс зөвхөн тооны бэлгэдэл гэлгүй тоо тооллын бэлгэ гэж ярих нь оновчтой мэт. Мөн зэрэг горилсон зохиолд өнгөний бэлгэдэл гэж авч үзсэн байна. Нууц товчоонд гардаг Цагаан тэмээ хөлж, Аман цагаан хул гэх зэрэгт буй Цагаан, Аман цагаан хул гэдэг нь өнгө биш зүсэм тул өнгөний бэлгэдэл гэлгүй, Зүсэмийн бэлгэ гэж үзэх нь зүйтэй бус уу. Иймээс зөвхөн өнгөний бэлгэдэл гэлгүй өнгө зүсэмийн бэлгэ гэж ярьж бичих нь зохистой мэт санагдана.

Эдгээр нь уул зэрэг горилсон зохиолын мөн чанар, үнэ цэн, шинжлэх ухааны ач холбогдлыг өчүүхэн ч бууруулах хал балгүйг хэлэх нь илүүц бөгөөд цаашид хэрхэхийг эрдэмтэн Цэдэвийн авах гээхийн ухаан мэдтүгэй.

ХЭЛБИЧГИЙН УХААНЫ ДОКТОР

Б.СУМЪЯАБААТАР
1997.6.30

ДОЖООГИЙН ЦЭДЭВИЙН "МОНГОЛЫН НУУЦ ТОВЧООНЫ БЭЛГЭДЭЛ" ГЭДЭГ БҮТЭЭЛИЙН ТУХАЙ

1997 оны 5 дугаар сарын 3-ны өдөр

Дэлхий дахинаа маш нэртэй сэтгэхүйн ухааныг судлагч Г.Юнг "Дэлхийн өөрт нь байгаа жинхэнэ байдлыг бэлгэдлээр нь илтгэн харуулж байна. Тэр бэлгэдэл нь хуучин бөгөөд гүнзгий утгатай байвал нэн илүү иж бүрэн нийтийн чанартай болно" гэж бүтээлдээ бичсэн байдаг. Энэ удаад миний бие Монгол улсын Д.Цэдэвийн бичсэн "Монголын нууц товчоо"-ны бэлгэдэл гэдэг бүтээлийг уншсан юм. Үүнийг уншиж байхад өөрийн эрхгүй дээр иш татсан Г.Юнгийн үг миний тархинаа бууж ирэв.

Энэ бүтээлд зохиогч нь "Монголын нууц товчоо" дахь өөрөөр хэлбэл Монголын хамаг хуучин бөгөөд маш гүнзгий утгатай зохиол доторхи бэлгэдлээс авч өөрийн саналаа дэвшүүлсэн нь маш чухал ажил болжээ. Яагаад Д.Цэдэвийн энэ ажил нь чухал утгатай юм болсон бэ? гэвэл:

Нэгд: "Монголын нууц товчоо" гэдэг олон талаас судалгааг хүлээж байгаа "Эрдэнэсийн сан"-г дэлхий дахины олон эрдэмтэн зөвхөн хэдхэн талаас л судалснаас бус олон талаас нь шинжлээгүй учраас юм. Энэ маш чухал зохиолыг одоо хүртэл түүх, хэлний хувьд ихэвчлэн судалсан ч гэсэн маш олон эрдэмтэн дурдсан хоёр талаас шинжилж олон юмыг илрүүлэн гаргаж өгчээ. Гэхдээ тухайн үеийн Монголчуудын аж амьдрал, соёл, хэл зэргийг тийм ч нарийн гаргаж чадаагүй юм.

Хоёрт: Зарим эрдэмтний судалгаа бол энэ маш чухал зохиолыг зөвхөн өнгөцөөр уншаад ойлгож ирснээс бус гүнзгийг нь орж, жинхэнэ утгыг олж чадсангүй байна. Ийм байдал юунаас гарч ирсэн бэ? гэвэл миний бодоход хэдэн шалтгаанаас бий болсон мэт. Үүнд:

1. Долоон зуун жилээс өмнө зохиогдсон бүтээлийн үг өгүүлбэр, үлгэрийн утга ухааныг орчин үеийн хүний нүдээр үзсэнээс болжээ.

2. Энэ зохиол бол тухайн үеийн Монголчуудын бүтээл байсаар атал ялангуяа гадаадын эрдэмтэд өөр үндэсний үзэл санаагаар үзэж ирсэн.

3. Монгол хүн ч, гадаадын хүн ч зүгээр өнгөцөөр нь үзэж ирсэн учраас өөрөөр хэлбэл Д.Цэдэвийн хийсэн "бэлгэдлийн" үүднээс үзсэнгүйгээс болж гүнзгийд нь орж амжсангүй гэж болно.

Худгийг гаргахдаа хөрсний энд ч малтаж, тэнд ч ухаж эрж хайсаар байж эцэст газрын гүнээс ус олно. Газрын гүнээс худгийн ус гаргасантай "Монголын нууц товчоо"-г бэлгэдлийн үүднээс Д.Цэдэвийн гүнзгийрүүлэн судалсан нь утга ижил юм.

Д.Цэдэвийн иш татсан тооны жишээн өнгөцөөр үзэж байвал гурав, тав, ес гэдэг тоо бол зөвхөн гурав, тав, ес гэсэн утгатай. Гэтэл Д.Цэдэвийн хэлсэн ёсоор гурав, тав, ес гэсэн үг бол олон мянган жилийн турш Монголчуудын хөгжүүлж ирсэн соёлын хүрэн дотор тогтсон бэлгэдэл учраас тэр бэлгэдлээр үзэхгүй бол тэдгээр тооны цаана юу оршиж байна вэ? гэдгийг олж мэдэхгүй юм. Үүнтэй өнгө, хувцасны бэлгэдлийн хувьд Д.Цэдэвийн нарийн нягт судалсан нь нэгэн адил холбогдоно.

Энэ удаа бичиж дэвшүүлсэн Д.Цэдэвийн зохиол бол дэлхий дахины соёлын судлал, ялангуяа ямар нэг үндэстний утга зохиолын судлалыг тогтолцоо системтэйгээр гүнзгийрүүлж чадмаар зэвсгийг бидэнд бэлтгэж өгсөн байна гэж бодогдоно.

Монгол судлалын шинэ нэгэн хуудсыг нээж өгсөнд Д.Цэдэвт сэтгэлийн угаас талархахын хамт цаашдаа Монголын соёлын судлалд нэн илүү амжилтыг гаргана гэдэгт бүрэн найдаж байна.

Японы Токиогийн Гадаад судлалын их сургуулийн
профессор

ХАСУМИ ХАРУО

ОТЗЫВ

Об автореферате диссертации на соискание ученой степени доктора филологических наук Дожоогийн Цэдэва "Символика Сокровенного сказания монголов".

Автореферат названной диссертации выделяется чрезвычайно актуальными на сегодня выводами о символике чисел, цветовой символике и символике предвидения (предчувствий или предзнаменований), взаимно проникающих друг в друга и представляющих в силу этого исключительно емкую систему художественно-эстетического и историко-культурного своеобразия одного из величайших творений монголоязычного мира. Читаешь автореферат и убеждаешься в этом величии.

В системе символики чисел скрыта большая и разносторонняя информация: любопытны переходы жизненных циклов из числа три в число девять и наоборот /с.17/, а также легко угадывается противопоставление символов Неба-Отца и Матери-Земли /с.18/; число пять символизирует семейный очаг, переплетаясь с символами священного огня /с.20/.

В системе символики предвидения, весьма глубокой по содержанию, заложена довольно заманчивая перспектива для открытия прародины монголов /с.с.25-26/. Но еще более серьезной и далеко нацеленной представляется цветовая символика, в которой четко противопоставлены "мужские" цвета: черный, серый а также, по мнению рецензента, желтый и красный и "женские" цвета: белый, каурый (светло каштановый), а также, по мнению-рецензента, зеленый и синий.

С учетом звуковых законов утраты инициальных согласных Г.Рамстедта, П.Пеллио и чередования внутрикорневых согласных Р|Л, Н|Г (х, h) в рамках ностратической гипотезы все это можно доказать без особых затруднений /на материале сс. 22-24/.

В заключение хочу выразить свое восхищение языком и стилем автореферата, его терминологическим изяществом, гибкостью, изобразительной силой, а также точностью и глубиной смысла.

Судя в автореферату, диссертация Д.Цэдэва "Символики Сокровенного сказания монголов" несомненно заслуживает присуждения автору искомой степени доктора филологических наук.

С.Ш.ЧАГДУРОВ - *С. Чагдуров*

Доктор филологических наук, профессор БГУ, член - корр. СО АН Высшей школы, заслуженный деятель культуры Республики Бурятии.

1997.6.9

"МОНГОЛЫН НУУЦ ТОВЧОО"-НЫ БЭЛГЭДЭЛ ЗОХИОЛЫН ТУХАЙ САНАЛ

Хэлбичгийн ухааны дэд доктор Д.Цэдэвийн бичсэн энэхүү бүтээл нь "Монголын нууц товчоо" хэмээх түүх, уран зохиол, хэл, соёлын гайхамшигт бүтээлийг дотоод, гадаадын олон судлаачид гадаад бүтцээс нь дотоод язгуур махбод руу, ерөнхийгөөс тодорхой руу гүнзгийрэх чиглэлээр судалж байгаагийн нэг тодорхой илрэл болж байна.

Д.Цэдэв "Монголын нууц товчоо нь монголчуудын сэтгэлгээний баян дэлгэр өв уламжлалд тулгуурлан утга соёлын олон төрөл зүйлийг зааг ялгавар нь мэдэгдэхгүй болтол ... нэгэн хайлш урсгал болтол шингээж чадсан" гэж дүгнэсэн бөгөөд түүний хийсэн судалгаа нь уг "хайлшийн" бүтэц бүрэлдэхүүнийг олон язгуур махбодоор нь ялган салгаж, задлан шинжлэх анхны томоохон оролдлогын нэг болжээ. Зохиогч сонгож авсан

судлагдахуундаа бэлгэдэл зүй, ай-дохио зүйн үүднээс хандаж, түүхэн зүй, учир зүй, бүтэц үүргийн шинжилгээний аргыг хэрэглэн "МНТ"-нд тусгагдсан тоо, өнгө, зөн совин, хувцас, уран үгийн бэлгэдлийн судалгааг алхам урагшлуулсан байна.

Зохиолынхоо тэргүүн бүлэгт "МНТ"-нд тусгагдсан соёл-түүхийн хам нөхцөл, түүний хүрээ хязгаарыг тодорхойлох оролдлого хийсэн нь шинэлэг өнгө аястай болжээ.

Зохиолынхоо дэд бүлэгт монголчуудын тоо, өнгө, зөн совингийн бэлгэдэл "МНТ"-нд хэрхэн тусгагдсаныг шинжилжээ. Энэ бүлэг сэтгэлгээний бүтээлч эрэл хайгуул, өвөрмөц шинэлэг санаа дүгнэлтээр баялаг байна. Монголчуудын дунд эртнээс нааш ардын математик, одон орны мэдлэг, зурхайн ухаан хөгжөөд зогсоогүй, байгаль нийгмийн үзэгдлийн орчил, давтамж, хэм хэмнэлийг ухааран мэдэрч, түүнийхээ үр дүнг бэлгэдлийн хэлбэрээр илэрхийлж ирсэн манай унаган язгуур соёлын нэгэн онцлог талыг нээн харуулахад чухал хэвь нэмэр болсон гэж үзэж байна.

Өнгөний бэлгэдлээс "МНТ"-нд олонтой тохиолдож байгаа хар, цагаан, хөх гурван өнгийг онцлон үзэж, тус бүрийн үүтгэл шалтгааныг шинжилсэн нь сонирхолтой юм. Урьдах судалгаануудад хар, цагаан өнгийг үндсэн өнгө болох талаас нь голлон авч үздэгээс биш, яагаад тэдгээр өнгөнд бэлгэдлийн учир утга оруулж үздэгийг Хүн-Байгаль гэсэн хоймсон тогтолцооны дотоод гүн учир шалтгааны үүднээс төдийлөн авч үздэггүй билээ.

Гэтэл Д.Цэдэв, хүн ертөнцөд мэндлэхдээ юуны урьд "... өдөр шөнө ээлжлэх орчилд гэрэл гэгээ, сүүдэр харанхуйг сэрж мэдэрдэгээс үүдэлтэй гэж болох цагаан, хар талын өнгө, түүнийг үзэх үзэл уламжлал болон хадгалагдсан" гэсэн сонирхолтой дүгнэлт хийсэн байна. Үүнээс үндэслүүлэн "Бөртө чоно", "Хоа марал"-ыг бараан, цайвар өнгөнд хамааруулан түүнд агуулагдаж байгаа бэлгэдлийн утгыг нь үнэмшилтэй нотолжээ. Зөн совингийн бэлгэдлийн тухай өгүүлэхдээ түүний биологи, сэтгэл зүйн үндэс рүү нэвтрэхийг оролдсон нь сайшаалтай. Ер нь зөн

совин, зүүд, сүнс тэргүүтнийг бид нэгэн үе зөвхөн мухар сүсэг мэтээр үздэг байсан бол орчин үед тэдгээрийг хүний мэдрэхүй хүртэхүй, дотоод эрчим хүч, байгаль чанартай холбон үздэг болж байгаа билээ. Энэ талаар зохиогч тэмдэглэхдээ: "Ямар нэгэн сайн хийгээд саар үйлдлийг урьдчилан мэдэх, түүний элдэв шинж тэмдэг, дохио зангааг улбаалан таних нь хүний оюун мэдэрхүйн эмзэг нарийн увьдас мөн" гэжээ.

Хэрэв Австрийн сэтгэл зүйч, эмч З.Фрейд 1910-аад онд бичиж дэлгэрүүлсэн "Психоанализ" хэмээх бүтээлдээ зүүдний учрыг тайлах томоохон оролдлого хийж дэлхийд алдаршсан бол монголчууд хэдэн зуун жилийн тэртээгээс зүүдний ертөнцийн гүнд нэвтрэн орохыг эрмэлзэж, энэ талаар олон өвөрмөц санаа гаргалга хийж байсныг ардын аман уламжлал болон "Зүүдний дөрвөн судар" зэрэг сурвалж бичгүүдэд тулгуурлан нотолсон нь зохиогчийн нэгэн чухал ололт болжээ.

"МНТ"-нд хувцасны бэлгэдэл хэрхэн тусгагдсаныг малгай, бүс хоёроор голлон төлөөлүүлж харуулсан нь басхүү үнэмшилтэй болсон бөгөөд энэ талаар урьд С.Дулам, Х.Нямбуу нарын хийсэн судалгааны дүгнэлттэй утга санаагаараа авцалдан урьдах гаргалга, дүгнэлтүүдийг улам бататгасан байна. Ингэснээрээ өнгөцхөн харахад соёлын үнэт зүйлс гэхийн аргагүй эгэл хэрэглээний эд өлөгт хүний үтил хэрэгцээг хангах чанарынх нь зэрэгцээгээр утга соёлын үнэт чанар хадгалагдаж байдаг нэгэн зүй тогтолыг давхар хөндсөн байна.

Уран үгийн дүрийн бэлгэдлийн тухай хэсэгтээ "МНТ"-ны 255, 199, 254 дүгээр зүйлийг онцлон авч тэдгээрт илэрхийлж байгаа бэлгэдлийн агуулга нь монгол ардын домог, баатарлагийн туульс, зүйр цэцэн үгтэй амин холбоотой гэдгийг олон жишээ баримтаар нотолжээ. Энэ хэсэгт хийсэн шинжилгээндээ тулгуурлан "МНТ" нь аман зохиол, бичгийн уран зохиолд идээшсэн бэлгэдлийн охь хандыг шингээн авч, тухайн цаг үеийн өнгө болж тодорсон бэлгэдлийн шинэ аястай нэгтгэн хослуулж чадсан байна" гэж дүгнэжээ.

Д.Цэдэв эдгээр бэлгэдлийг авч үзэхдээ тэдгээрийг тус тусдаа байгаа санамсаргүй үзэгдлийн цуглуулга гэж үзээгүй, харин харилцан нягт шүтэлцсэн, монголчуудын язгуур соёлын бүхэл бүтэн тогтолцоот чанар мөн гэдэг санааг гаргажээ. Түүний өгүүлсэн нь: "Бэлгэдэл нь нэгэн утгад нийтгэгдэхийн хамт олон утгад зангилагдах нь бий билээ. Тооны айд хамаарах нэгэн нь цагийн ай хийгээд зөн билгийн айд хамаарах мэтчилэн хослох нь бий" гэжээ. Үүнээсээ ургуулан олон төрлийн бэлгэдлийн хослолыг цогцолбор, чуулбар чанартай гэж дүгнэсэн байна.

Энэ бүхнийг үндэс болгон Д.Цэдэвийн туурвисан "Монголын нууц товчооны бэлгэдлийн судалгаа" хэмээх диссертацийн ажил нь:

1. Урьд нь нэг сэдэвт зохиолын хэмжээнд авч үзэж байгаагүй чухал сэдвийг сонгон авч "МНТ"-нд бэлгэдэл тусгагдаж үлдсэн соёл түүхийн хам нөхцлийн хүрээг тогтоож, бэлгэдлийн гол ай цогцолбор, чуулбар шинжийг илрүүлэхэд судалгааны гол зорилго оршино" гэж томъёолсон тэр зорилтоо биелүүлж чадсан.

2. Үүгээрээ "МНТ"-ны соёл, түүхийн шавхагдашгүй үнэ цэнг тал бүрээс нь нээн харуулахад чухал хувь нэмэр оруулсан.

3. Эл сэдвийг докторын зэрэг горилсон зохиолын хэмжээнд судлан боловсруулснаараа монголын соёл нь унаган язгуур, уламжлалт, олдмол буюу авмал, үүсмэл зэрэг олон язгуур махбодоос бүрдэх болсон өнөө үед монголчуудын унаган язгуур соёлын мөн чанар, нийтлэг ба онцлогийг шинжлэн судлахад чухал ач холбогдолтой болжээ гэж үзэж байна.

Үүгээрээ уг бүтээл нь зөвхөн хэл зохиолоор зогсохгүй, соёл судлалын нэгэн томоохон бүтээл болсон гэж үзэх үндэстэй ажээ.

Д.Цэдэвийн бичсэн энэхүү нэг сэдэвт зохиол нь докторын зэрэг горилсон бүтээлийн шаардлагыг хангасан гэсэн дүгнэлт эндээс аяндаа гарах биз ээ.

Уг сэдвийг цаашид боловсруулахдаа анхаарах зарим зүйл байгааг дурдвас:

1. А.Лосев, Ж.Шевалье, А.Геербрант, Н.Л.Жуковская, Х.Нямбуу, С.Дулам нар бэлгэдлийг 7, 9 гэх мэт хэдэн зүйлд хувааж үздэгийг дурдаад, чухамхүү бэлгэдэл гэдгийг зохиогч бүр хэрхэн тодорхойлсныг харьцуулан зохиогч өөрийнхөө байр суурийг хэлэх шаардлагатай байжээ гэж үзэж байна.

2. Уран үгийн дүрийн бэлгэдлийн тухай өгүүлэхдээ "МНТ"-ноос зөвхөн гурван зүйлийг авч, түүнийхээ ардын аман зохиол, үлгэр туульсын эх үндэстэй гэдгийг нотлоход голлон анхаарсан учраас энэ хэсэгт үндсэн сэдвийн эзлэх байр суурь суларсан мэт сэтгэгдэл төрүүлж болохоор байгааг анхаарууштай.

3. "Символ" хэмээх грек гаралтай энэ нэр томъёог монголоор бэлгэдэл гэж оноосон нь аль хэр оновчтой болсныг эргэн харахад илүүдэхгүй гэж бодогддог.

Бэлгэтэй, дэмбэрэлтэй гэдгийг монголчууд гол төлөв эерэг үзэгдэлтэй холбон ухаардаг. Гэтэл "Нас нөгчихийн бэлгэдэл" гээд ирэхээр монгол сэтгэлгээнд, ердийн ухамсрын түвшинд төдийлөн бууцтай биш сонсогддог тал бий. Сайны бэлгэ, муугийн ёр аль алиныг багтаасан гэж үзвэл "бэлгэдэл" гэсэн нэр томъёогоо эргэж харах, хэрэв бэлгэдлийг зөвхөн эерэг утгыг илэрхийлсэн гэж үзвэл бэлгэдэл бишийг илэрхийлсэн нэр томъёог хайж олох зэрэг асуудал байх мэт.

Чингэхдээ энэ бол зохиогчийн энэ бүтээлдээ зайлшгүй дэвшүүлэн тавьж шийдвэрлэх ёстой асуудал биш гэдэг нь мэдээж. Зөвхөн дашрамд дурдсаныг уучлана уу.

СОЁЛ УРЛАГИЙН ХҮРЭЭЛЭНГИЙН СОЁЛ СУДЛАЛЫН САЛБАРЫН
ЭРХЛЭГЧ, ТҮҮХИЙН УХААНЫ ДЭД ДОКТОР Б.СУМЪЯА.

1997.5.10

ХЭЛБИЧГИЙН УХААНЫ ДОКТОРЫН ЗЭРЭГ ГОРИЛЖ ДОЖООГИЙН ЦЭДЭВИЙН ЗОХИОСОН "МОНГОЛЫН НУУЦ ТОВЧООНЫ БЭЛГЭДЭЛ" ГЭДЭГ ЗОХИОЛЫН ТУХАЙ САНАЛ

1997.7.21

Монголын Соёл Урлагийн Их Сургуулийн Соёл урлаг судлалын хүрээлэнгийн эрдэм шинжилгээний ахлах ажилтан Д.Цэдэвийн туурвисан энэ зохиол ном зүйгээс гадна 178 хуудастай. Удиртгал, гурван үндсэн бүлэг, дүгнэлт гэсэн 5 хэсгээс бүтсэн байна.

Зохиолын бүлэг хоорондын хэмжээ тэнцүү, удиртгал, дүгнэлт нь диссертацийн шаардлага хангасан, шинжлэх ухааны зохиолын хэл найруулгын өндөр түвшинд бичсэн бүтээл болжээ.

Диссертаци бичихийн тул монгол ба гадаад хэлээр гарсан, сонгож авсан сэдэвт холбогдол бүхий сурвалж бичиг, судалгааны 170 зохиол уншиж ашигласан байна.

"Монголын нууц товчоо" бол түүх, хэл шинжлэл, утга зохиол, ардын билэг зүй, угсаатны зүйн талаас олон орны монголч эрдэмтэд ямар нэг хэмжээгээр судалж, олны анхаарал зүй ёсоор татагдсан, дэлхийн утга зохиолын түүх бичлэгт монголчууд бидний өвөг дээдсээс оруулсан оюуны сангийн нандин дурсгал юм.

Иймээс "Монголын нууц товчоо"-г дэлхийн гол гол томоохон хэлээр орчуулснаас гадна Англи, Франц, Герман, Орос, Хятад, Япон, Унгар, Чех, Польш зэрэг хэлээр нууц товчоог судалсан дорвитой шинжилгээнүүд хэвлэгдэн гарсан байна. Нууц товчоог тойрсон гадаадын эрдэмтдийн эдгээр судалгаа шинжилгээнүүд хэсэг бусаг чанартай боловч бүр XIII зууны үеийн монгол хэлний авиа зүй, хэл зүй, үг хэллэгийг нухацтай тайлбарласан, маргалдсан, тэр үеийн монголын нийгмийн байгуулалт, Чингис хааны түүхэн үүрэг, түүний шадар сайдуудын тухай зэрэг түүхэн эх бичгийн сэдэв голлосон байдаг. Энэ ч аргагүй. Яагаад гэвэл

энэ зохиол эртний монголын нийгэм, хэл бичиг, соёл, гүн ухааны түүхэн тулгуур бичиг баримт болдог.

Чухамхүү ийм түүхэн чухал сэдвийн нэг болох Нууц товчооны бэлгэдлийг Д.Цэдэв сонгон авч түүндээ утга зүйн судалгаа шинжилгээ хийхийг зорилгоо болгосон байна. Монголын ардын мэдлэг ухааны олон салбарыг гүнзгий таньж мэдье гэвэл ардын бэлгэ зүйн сэдвийг тулгуур бичиг, аман зохиолын хүрээнд судалж үзэх ёстой. Иймд Д.Цэдэвийн сонгож авсан сэдэв чухал, зөв байна. Манай улсад нэг үе Д.Цэдэвийн сонгож авсан энэхүү сэдвээр эрдмийн зэрэг горилж зохиол бичихэд зарим бэрхшээлтэй тулгардаг байлаа. Тухайлбал, зүүд совин, зөн бэлгэ, бэлгэдэл, сайн муу ёр, сахиус тэнгэрийн тухай тэр үеийн ардын мэдлэг ойлголтыг тайлбарлан судалбаас шашныг номлосон, сурталчилсан болдог байлаа. Гэтэл энэ сэдэв нь эртний монголчуудын зан үйл, ёс суртал, шашин шүтлэг, тэдний ертөнцийг үзэх үзэл, нийгмийн ухамсар мэдлэгийн хөгжлийг олж таних, мэдэх, судлах түлхүүрийн нэг болдог юм байна.

Д.Цэдэв, монгол ардын бэлгэдлийн өргөн ойлголтыг монголын түүхэн сурвалж бичиг, тодорхой нэг зохиол "Нууц товчоо"-ны хүрээнд эрж сурвалжлаад монгол ардын гүн ухаан, байгаль, нийгэм орчноо таних, тэдний мэдлэг ухаан, шашны тухай олон шинэ зүйлийг нээн олж задлах, нэгтгэж дүгнэх зэрэг шинжлэх ухаанч аргаар тайлбарласанд энэхүү зохиолын шинэлэг тал оршино. Монголын нууц товчоо"-ноос сонгож авсан энэхүү сэдэвт холбогдох зөн совингийн бэлгэдэл, өнгөний бэлгэдэл, тооны бэлгэдэл, уран үгийн дүрийн бэлгэдэлийг орчин үеийн шинжлэх ухааны олон салбарт амжилттай хэрэглэж байгаа судалгааны гол арга зүй болох бэлгэдэл зүй, дохио зүй, тогтолцоо систем, бүтцийн арга зүйг амжилттай хэрэглэж уламжлалт түүхэн харьцуулах аргатай чадмаг хослуулжээ. Үүний үр дүнд "Монгол нууц товчоо"-ны бэлгэдэл нь өмнө өгүүлсэн 5 үндсэн бэлгэдлийн айн бүтэц бүхий бүхэл бүтэн тогтолцоо мөн гэж дүгнэсэн байна.

Ийнхүү монгол ардын бэлгэдэл нь нарийн тогтолцоотой гүн ухаан гэдгийг Нууц товчооны баримтаар баталж уран зохиолын түвшинд уран сайхны дүр боловсруулахад бэлгэдэл зүйг хэрхэн ашиглаж болох зэрэг онолын саналаа зэрэг горилгоч дэвшүүлсэн байна.

Энэхүү диссертаци сонгосон сэдэв, арга зүй, шинэлэг тал, онолын үндэслэл, дүгнэлт нь докторын зэрэг горилох зорилтоо бүрэн хангасан зохиол болсон байна. Гэвч уг зохиолын талаар зарим саналаа хэлье.

1. Зөн совин, зүүдний тухай З.Фрейдийн онолыг тулгуурлаж Нууц товчоо болон бусад судар номд өгүүлдэг зүүдний далдын учир утгыг монгол ардын зан үйлтэй холбож арай дэлгэрэнгүй тайлбарлаж болох байжээ. Яагаад гэвэл, эдүгээ зүүдний мөн чанар, зүүдний совин, зүүдний учир, сүнс зэргийг монгол уншигчид их сонирхож байна.

2. Монголчуудын мэдлэгийн санд нэг, гурав, тав, долоо, найм, ес, арван гурав, хорин дөрөв, гучин гурав, ерэн ес зэрэг тооны бэлгэдэл илүү байр суурь эзэлдэг. Монголчуудын долоо, арван гурвын тооны бэлгэдлийг сайн ёр, муу ёрын зөн бэлгэтэй олонхи тохиолдолд холбон тайлбарладаг. Дордохын долоо, долоон ховдог, долоон уулын цаагуур далд ормор гэдэг хэллэг нэг талаар диссертацийн 52-76-р талд өгүүлсэн тооны бэлгэдэл, нөгөө талаар уран үгийн дүрийн бэлгэдэл гэсэн диссертацийн 150-170-р хуудсанд өгүүлсэн бэлгэдлийн айд тус тус холбогдоно.

3. Есийн тооны бэлгэдлийг Тэнгэр шүтэн бишрэхтэй /66-р талд/ холбож судалсан санаагаа, харын шашны тахилгын сударт өгүүлдэг Заяач таван тэнгэрийн сан тахилгын тавын тооны бэлгэдлээр дэлгэрүүлэн баталж болох байна.

Хүний онгон шүтээн болсон сахиус тэнгэрийн тоо заавал тав байдаг нь ямар учиртай юм бол?? Бидний өмнө өгүүлсэн гурван зүйл шүүмжлэл бол докторын зэрэг горилсон зохиолыг үнэлэх хэмжүүрийг бууруулсан хэрэг огтхон ч биш.

ШУА-ийн Хэл зохиолын хүрээлэнгийн эрдмийн зэрэг хамгаалах зөвлөл энэхүү диссертацийг урьдчилан хэлэлцэх, албан ёсны хамгаалалтын үеийн бичиг баримтыг зохих шаардлагын дагуу эмх цэгцтэй нямбай бүрдүүлсэн 33 зүйл, албан ёсны баримт хавсаргажээ.

ХЭЛБИЧГИЙН УХААНЫ ДОКТОР

Ж.ЦОЛОО

Б Н М А У
Шинжлэх Ухааны Академи
Хэл зохиолын хүрээлэнгийн эрдмийн зэрэг
хамгаалах зөвлөлийн хурлын
Т О Г Т О О Л

1997 он 7 сарын 04 өдөр

№ 10

Улаанбаатар хот

Докторын зэрэг горилогч Д.Цэдэвийн "Монголын нууц товчоо"-ны бэлгэдэл сэдэвт бүтээлийн тухай үнэлэлт, дүгнэлт

Монголын Соёл урлагийн их сургуулийн Соёл урлаг судлалын хүрээлэнгийн эрдэм шинжилгээний ахлах ажилтан, дэд доктор Дожоогийн Цэдэвийн хэлбичгийн ухааны докторын зэрэг горилж бичсэн "Монголын нууц товчооны бэлгэдэл" хэмээх ганц сэдэвт зохиолыг эрдмийн зэрэг хамгаалуулах хурал хэлэлцээд доорхи дүгнэлтийг гаргаж байна.

"Монголын нууц товчоо"-г оролцуулахгүйгээр монгол судлалын тухай авч үзэх ямар ч бололцоогүй юм. Монгол судлалын дотор "Монголын нууц товчоо" судлал гэх бие даасан салбар шинжлэх ухаан хөгжиж байгаа нь түүнийг тал бүрээс нь нарийсган шинжлэн судлах өргөн боломжийг буй болгосноор дэлхийн олон оронд "Монголын нууц товчоо"-г дагнасан буюу хавсран судалсан бүтээлүүд гарах боллоо.

"Монголын нууц товчоо"-г хэлний дурсгал, түүхийн сурвалж бичиг, аман ба бичгийн зохиолын өв болох талаас нь гадаад дотоодын эрдэмтэд судалсаар ирсэн боловч цаашид нарийвчлан шинжилбэл зохих олон судалгаа зохих эзнээ хүлээсээр байгаа юм. Ийм ажлын нэг нь "Монголын нууц товчоо"-г бэлгэдлийн үүднээс судлан шинжлэх явдал мөн. "Монголын нууц товчоо"-н дахь зарим бэлгэдлийг судлах гэсэн оролдлого сүүлийн үед гарч байгаа боловч уг дурсгалт бичгийг бэлгэдлийн үүднээс бие даан шинжилсэн судалгаа өнөө хир гараагүй байгаа юм.

Монгол судлалын салбар дахь энэхүү шинэ судлагдахууныг эрдмийн зэрэг горилогч сонгон авч урьд өмнө гадаад дотоодын эрдэмтдийн төдий л зориглон даацтай барьж аваагүй талаас нь "Монголын нууц товчоо"-г ганц сэдэвт зохиолын хүрээнд судалсан байна.

Эрдмийн зэрэг горилогчийн бүтээл нь "МНТ"-ны судалгаанд олон жил зонхилж байсан судалгааны нэг талт хандлагыг өөрчлөн нэгдсэн тогтолцоо бүхий хэлбэрт оруулж "МНТ" дахь тооны бэлгэдэл, өнгөний бэлгэдэл, зөн совингийн бэлгэдэл, хувцасны бэлгэдэл, уран үгийн бэлгэдлийн шүтэлцээ холбоонд авч үзэн уг зохиолын уран сайхны сэтгэлгээ, урлах ухааны арга барилын дэгийг, бэлгэдэлт чанараар нь тогтоон өгснөөрөө өмнөх бүтээлүүдээс ялгаа бүхий шинэ чиглэл дэвшүүлсэн ажил болсон гэж үзэж болно.

Энэ судалгаа нь "МНТ" судлалын хүрээг өргөтгөн, түүгээр ч үл барам монгол уран зохиол дахь бэлгэдлийн сэтгэлгээний ойлголтыг авч үзэн ойлгоход хойшид мөрдлөг болгох арга зүй, зарчмын асуудлыг хөндөн тавьсан онцлогтой болжээ. "МНТ"-г судалсан гадаад дотоодын олон эрдэмтдийн судалгааг өөрийн судалгааны арга барилтай хослуулан монгол ахуй, зан заншил, гоо сайхны сэтгэлгээний тогтолцоог гаргаж дундад зууны үеийн монголын урлах ухааны дэгийн асуудлыг сөхөн тавьсан төдийлөн хийгдэж байгаагүй шинэ ажил бөгөөд "МНТ"-г цаашид судлах, ойлгоход практик ач холбогдолтой болсон байна.

Зэрэг горилогч Дожоогийн Цэдэвийн "Монголын нууц товчооны бэлгэдэл" хэмээх зохиолын талаар мэргэжлийн байгууллага, албан ёсны шүүмжлэгчид, судлаачдын хэлсэн үг, санал зэргийг үндэслэн ТЭМДЭГЛЭХ нь:

- Хэлбичгийн ухааны докторын зэрэг горилсон бүтээл нь монгол соёл утга зохиол судлалыг монгол судлалын шинэ тутам салбар чиглэл болох бэлгэдлийн үүднээс "МНТ"-г анх удаа ганц сэдэвт зохиолын төвшинд авч үзэж шинэ санал дүгнэлтээр баяжуулсан дорвитой бүтээл болжээ.

- "Монголын нууц товчоо"-ны туурвил зүйн аргыг шинэ санаа, дүгнэлтээр баяжуулсан бэлгэдэл зүйн шинж чанарыг тухайн үед нийгмийн ухамсрын олон талын үйл ажиллагаатай холбож нарийн шүтэлцээ бүхий тогтолцоотой үзэгдэл болохыг нээн гаргаснаараа шинэлэг цогц судалгаа гэж үзэх бүрэн үндэстэй юм.

Ийм учраас "Монголын нууц товчооны бэлгэдэл" хэмээх эл бүтээлээр нь Дожоогийн Цэдэвт хэлбичгийн ухааны докторын зэрэг олгох нь зүйтэй гэж үзэж байна.

ЭРДМИЙН ЗӨВЛӨЛИЙН ДАРГА, ДОКТОР,
ПРОФЕССОР Д.ТӨМӨРТОО

ЭРДМИЙН ЗӨВЛӨЛИЙН НАРИЙН БИЧГИЙН ДАРГА
ДЭД ДОКТОР О.СҮХБААТАР

ХАВСРАЛТ-ХОЁР

"МОНГОЛЫН НУУЦ ТОВЧОО"-НЫ
ЕРТӨНЦӨД

1990 оны 11-р сарын 17-нд Японы Окаяма хотноо Японы монголч эрдэмтэдийн намрын их хуралд Д.Цэдэв оролцжээ. Тус хуралд Д.Цэдэв "Монгол ардын аман зохиол болон бичгийн уран зохиол дахь ид шид, зөн совингийн тухайд" гэсэн илтгэл тавьж, түүний гол санааг Токиогийн Гадаад судлалын их сургуулийн багш Казуюки Окада орчуулжээ. Тэрхүү илтгэлийг Д.Цэдэв ахин нягтлан засч шинэ жишээ баримтаар баяжуулан Токиогийн Гадаад судлалын их сургуульд 1992 оны 11-р сараас багшилж байх үедээ хэвлэлд бэлтгэсэн ажээ. Үүнийг Казуюки Окада япон хэлээр орчуулж Токиогийн Гадаад судлалын их сургуулийн "AREA and Culture studies, Tokyo university of Foreign studies" сэтгүүлийн 1994 оны 49 дүгээрийн 58 - 82-р талд монгол товчлолын хамт хэвлүүлсэн юм.

Түүнээс хойш Д.Цэдэв хэд хэдэн цуврал өгүүлэл бичсэнээс ["Монголын нууц товчоо"-ны тооны утга бэлгэдлийн асуудалд] гэсэн судлагааг Казуюки Окада япон хэлээр орчуулж "AREA and Culture studies, Tokyo university of Foreign studies" сэтгүүлийн 1996 оны 53 дугаарын 58-82-р талд монгол товчлолын хамт нийтлүүлсэн юм.

"Монголын нууц товчоо"-ны бэлгэдэл зүй хэмээх нэгэн сэдэвт зохиолд хавсралт-хоёр болгон япон хэлээр гарсан Д.Цэдэвийн тэдгээр өгүүллийг нэмж оруулав.

モンゴルの口承文芸と書写文学における 魔法と前兆について

——モンゴル英雄叙事詩と『モンゴル秘史』の関係の問題について——

ドジョーギーン・ツェデブ

(訳) 岡田 和行

はじめに

人間が何らかの自然現象や社会現象を認識しようと望むとき、その現象を様々な芸術的想像力を駆使して表現することが可能である。そのような事例は、モンゴル民族の物質文化や精神文化の記念碑に深い痕跡を残している。それらを研究するために、モンゴルの民衆が今日まで代々伝承してきた口承文芸や書写文学の記念碑が、極めて重要な役割を果たしている。人類史において、口頭伝承がまず最初に生まれ、文字が誕生したのちに書写文学が成立したことは、議論の余地のない真実であろう。しかしながら、具体的な国家や地域の枠内で、具体的な作品を取り上げてみると、口承文芸と書写文学の関係の問題は、多くの特殊な面をもっている。私はこのような観点から、モンゴル英雄叙事詩に反映されている魔法(ил шил)と前兆(зөн совин)の痕跡が、13～14世紀のモンゴル民族の不朽の記念碑的名作『モンゴル秘史(元朝秘史)』にも同じように反映されていることを比較・観察し、いくつかの例に基づいて、以下に略述してみたいと思う。

1

モンゴル民族の口承文芸の最大のジャンルは英雄叙事詩である。モンゴル英雄叙事詩は、人間社会の歴史的発展段階の様々なレベルを表わしている点において、それぞれ異なった特徴をもっているが、古代の人びとの意識と認識を極めて広範囲に反映している点において、普遍的な性格をもっている。モンゴル英雄叙事詩は、口承文芸の他の多くのジャンルも内包しているため、「モンゴルの民衆の口頭伝承の百科辞典」と名づけることもできよう。したがって、口承文芸の他のいくつかのジャンル(神話伝説、短篇昔話など)に登場する主人公(英雄)や、主人公

(英雄)と行動をともにする。人間の言葉を話す駿馬が、魔法の力で自ら変身したり、他者を変身させたりする場面が、英雄叙事詩にも数多く現われる。モンゴル英雄叙事詩における芸術的な表現方法ともいえる「変身」の特徴をまとめると、次のようになる。

1. 人間が人間に、馬が馬に、より弱小なる姿へと変身する。例えば、叙事詩の主人公(英雄)が漢たれ小僧(нугсай хүү)、醜い小僧(муучхан хүү)、頭の禿げた小僧(хожгор хүү)、子羊飼いの小僧(хурчаны хүү)に、駿馬が疥癬病もちの見すばらしい二歳馬(хамуутай бор даага)に変身する。

2. 人間や馬などが他の生物へと変身する。例えば、主人公(英雄)やその駿馬などが、ガルーダ(金翅鳥, хан гарьд), 大鷹(харцага), 白鳥(хун), 雲雀(болжмор), 兎(туулай), 狐(үнэг), 赤鼠(хэрэм), 鼠(хулгана), 地鼠(зурам), 毛長鼯(өмхий хүрэн), 蛇(могой), 土蜂(хэдгэнэ), 蠅(ялаа), 蝶(эргээхэй), 甲虫(шох), 壁蝨(хачиг), 魚(загас)などに変身する。

3. 人間や馬などが物(無生物)に変身する。例えば、主人公(英雄)やその駿馬などが、馬糞(хомоол), 砥石(билүү), 珊瑚(шүр), 皮革(адсага), 猪の頭(гахайн толгой), 指輪(бөгж), 箱(хайрцаг), 棒(саваа)などに変身する。

4. 叙事詩の主人公(英雄)や、人間に危害を与える恐ろしい自然の威力を擬人化したイメージである怪物などの生命(靈魂)が、その肉体を離脱し、何かに変身し憑依する。例えば、蜘蛛(аалз), 昆虫(хорхой), 蛇, 狐, 牛(үхэр), 野生牝羊(аргаль), 野生牡羊(угалз), 鹿(буга), 牝鹿(согоо), 牡ノロ鹿(гур), 牝ノロ鹿(зур), 虎(бар), 獅子(арслан), 雲雀, 鷺(бүргэд), 鳥(хэрээ)などの動物や, 山査子(яргай), 茅屋(ури), 天幕の梁(гэрийн унь), 車輪の外縁(гэрэгчийн мөөр), 人間の親指(хүний эрхий хуруу), 第一頸椎(аман хүзүү)などに変身し憑依する。

モンゴル英雄叙事詩の起源、発展、変容を解明する一つの重要な鍵となるものは、だれからだれへ(もしくは何から何へ)変身しているかを鮮明に表現した、その芸術的な想像力にある。この芸術的想像力は、物質世界(сав шимийн ертөнц)とその関係にまつわる古代の狩猟民や遊牧民の認識、そして、それに関連しつつ生まれたシャマニズム(бөө мөргөл)の「靈魂の化身(онгодын хувилгаан)」などと関係があると見なすことができよう。そのような認識に基づけば、あらゆる物質世界の背後には主(эзэн)が宿り、その魔力(увьдас)によってあるものが他のものに変身して出現したり、だれかある人、もしくは巫覡(ил шидтэн)が亡くなっても、その靈魂(сүнс)は死なず、それどころか、守護靈(онгон)に変身してこの世に留まるということになるわけである。モンゴル英雄叙事詩には、このような認識が一定程度反映されているといえよう。

「イェレンセイ」という英雄叙事詩には、イェレンセイの息子ハンハン・ソクトが、千八の頭をもつ怪物ミラーイン・シャル・マンゴド・アハイと戦う場面が次のように描かれている(6655~6685行)¹⁾。

ハンハン・ソクトは、怪物の靈魂を十三羽の鶺鴒(бүдүнө, бөднө)に変身させ、金銀の箱(алта мунгун хобто, алт мөнгөн ховд)の中に閉じ込める。箱に閉じ込めた鶺鴒(靈魂)を十羽捕まえるが、三羽には逃げられてしまう。ハンハン・ソクトは鷹(харасага, харцага)に変身して追いかける。二羽を捕まえる。残った一羽が黍の実(улаан будаа тарьян, улаан будаа тарна)に変身すると、ハンハン・ソクトは九羽の鶺鴒(тахна, тахна)に変身してまた追いかける。すると、黍の実が三頭の赤いノロ鹿(улаан гүрөөхэн, улаан гөрөөс)に変身して逃げたので、ハンハン・ソクトは今度は三頭の飢えた狼(шоно, чоно)に変身して追いかける。二頭を捕まえる。そして、次のように描かれている。

6680	hүнхэн шара далайлаала Шахаллажа ерэлсэбэ. Шара бүрүн далайдала Ираахай загаһан боложо Атхаража унабадала.	黄色い乳海に 追いつ追われつやって来た。 黄色い波の泡立つ海に (ノロ鹿は)小魚(の群れ)に変身して ばらばらに散らばって潜っていった。
6685	Мэтэр гэсэн бэеэрээ: Юһүн сүрхай болоболлаа, Энэл тэндэһээн орожо, Эблүү, хэжэ зальяба.	かくして: (狼に変身したハンハン・ソクトは)九匹のかますに変身し、 あちらこちらから追いつめ、 (小魚を)次々と飲み込んでいった。(下線は引用者)

これと似たような英雄や怪物の「変身」は、「ゾル・アルダル・ハーン」(第四章, XV, XVI)²⁾、「ボム・エルデネ」³⁾などの英雄叙事詩にも広く描写されている。例えば、「ボム・エルデネ」には次のように描かれている。

Мангас эмгэнийг Алаад ирэхийн үед Аливан цагаан Загас болоход Балчир Бум эрэнэ Хул эрэнэ Загас болон хөөцөлөөд... Бор эрэнэ Болжмор болоод Жиргэн жиргээд Ирэхийн үед Балчир Бум эрэнэ Хүрэн эрэнэ Харцага болж хөөгөөд... Дунд замбативийн Тарвага болоход Балчир Бум эрэнэ Аман хүзүүгийн нь Тас цохнод алаа гээд...	怪物がおばあさんを 殺してもどって来たとき (怪物が)凶暴な白い 魚に変身すると 幼いボム・エルデネは 黄褐色の斑の 魚に変身して追跡し…… (怪物が)灰色の斑の 雲雀に変身して さえずりながら やって来ると 幼いボム・エルデネは 褐色の斑の 鷹に変身して追跡し…… (怪物が)地上界の タルバガンに変身すると 幼いボム・エルデネは その第一頸椎を へし折って殺したという……(下線は引用者)
--	--

このように変身する魔法は、モンゴル英雄叙事詩の主人公(英雄)だけでなく、彼らの信頼する良き伴侶である駿馬にも同じように備わっている。英雄叙事詩に登場する駿馬は、みな人間の言葉を話し、自分の主人を教え諭したり、危機を脱する方法を会得していたりする。ある意味では、人間と同じか、あるいは人間よりもはるかに賢く、冷静沈着でもある。したがって、モンゴル英雄叙事詩に登場する駿馬を、単なる動物と理解してはならない。『アルギル・ツァガン・ウブグン』という叙事詩には、トゥムル・ハーンがアルタン・シャト、ハル・ハブチルという二人の英雄と戦い、勝利をおさめて帰る途中、「痩せた赤褐色の牡馬(эцэнхий зээрл үрээ)」に出会う場面がある。トゥムル・ハーンが馬を調べると、魔法をもっているのが分かったので、連れて行って馬の足に足枷を結び、三層の建物に閉じ込めて鍵をかけてしまう。すると、赤褐色の牡馬は、変身してトゥムル・ハーンの娘の夢の中に入り込む。娘はあとでこの馬のことを夢に見て知り、「果実狩りに出かけるとき、あの馬に乗って行きたい」と父のハーンにせがむ。ハーンの娘の願いが叶うと、魔法の馬は娘を乗せて、早足で自分の故郷にもどる。しかし、馬の主人アルタン・フブチは不在だった。そこで、おじいさんとおばあさんにハーンの娘を託し、自分の主人を探しに出かけるとき、娘に向かって赤褐色の馬が次のようにいう。

Нлбэтэй хүүхэн	妖術もつ娘よ
Илбээ гаргаж	(おまえが妖術を使い
Шилдэй хүүхэн	魔法もつ娘よ
Шилдээ гаргаж	(おまえが魔法を使い
Тас боллоо!	(おまえが秃鷹に変身して
Тэнгэрт нисээ! гарлаа ч	天空に飛び出しても
Би чамайг олно	私はおまえを見つけ出す
Тарвага боллоо!	(おまえがタルバガンに変身して
Газарт орлоо ч	地中に潜り込もうとも
Би чамайг олноо…… ⁵¹	私はおまえを見つけ出す……(下線は引用者)

このような芸術的表現は、「フデル・ムングン・テブネ」という叙事詩にも見られる。フデル・ムングン・テブネが、ガン・ハル・テベグの魔法の「黒栗毛の馬(хар хээр морь)」を殺しに出かけたとき、その駿馬は大気(хий агаар)の力によって、

Тас боллоо!	(フデル・ムングン・テブネが秃鷹に変身して
Тэнгэрт гарсан ч мэдэгдэхгүй	天空に飛び出しても(その居所が)分からないほどに
Тарвага боллоо!	(フデル・ムングン・テブネがタルバガンに変身して
Газарт орсон ч мэдэгдэхгүй	地中に潜り込んでも(その居所が)分からないほどに (下線は引用者)

いなくなってしまう。黒栗毛の馬が、自分の主人の師の許に、寒風(жавар)に変身して逃げる

と、フデル・ムングン・テブネも寒風に変身してその跡を追う。黒栗毛の馬が八頭の猪の仔(найман гахайн мэгж)に変身して逃げると、フデル・ムングン・テブネは蒼い狼(хөх чоно)に変身してまた追いかける。黒栗毛の馬が八羽の小鳥(найман бялзуухай)に変身して逃げると、フデル・ムングン・テブネは鷹(харууга)に変身して追いかけて、今度は一撃のもとに仕留めてしまう⁶⁾。

このように、叙事詩の主人公(英雄)や駿馬は、緊急の事態が発生するか、あるいは、だれかに打ち負かされそうになったり、捕まえられそうになったりして、「死」の瀬戸際が近づいたとき、他のものに変身するのである。敵対する二者の一方が変身するやいなや、もう一方は、相手よりもさらに力のあるもの、あるいは多くの場合、相手を滅ぼし得るものへと変身し、戦いを続けるのである。

モンゴル英雄叙事詩のこのような描写と意味の上で似通った場面は、『モンゴル秘史』第199節でも同じように表現されている⁷⁾。

(§ 199)day'ü bari'ülurun Tocto'ä-yin Qudu, Gal, Čila'un teri'üten kō'üd inu
 ……言葉を伝えしめるに、トクトアのクドゥ、ガル、チラウンを頭とする子達一彼の
 odun ocjadču qarin qarbučaju ucūrgatu qulan sumutu bucu bolju
 (すばやく)去り 逃げ、ふり向いて 射合って、馬捕竿にかかった 野馬、矢に射られた 鹿になって
 odba. teden-i ji'ürtü bolju nisčü tenggeri-dür caru'äsu či Sübe'etei šingqor
 行った。彼等が 翼をもつ(ように) なって 飛んで 天に 上れば、お前 スベエテイは 秃鷹に
 bolju nisčü ülü'ü bari'üjiyi, tarbacan bolju kimusu'är-iyän maltaju cajar-tur
 なり 飛んで 獲まえる べきではなからうか、タルバガンになって 瓜で(一自分の) 掘って 地に
 oro'äsu čalir bolju čokiju erijü ülü'ü güyicükü či, jicasun bolju tenggis dalaj-dur
 入れば 罅になって うちが 探して 追いつくべきではないか お前は、魚になって 湖海に
 oro'äsu či Sübe'etei gölmi cubč'ür bolju š'üjü cubčiju ülü'ü abqu či.....
 入れば お前 スベエテイは 大網 掏網になって 掏い あげ 取らねばなるまいか お前は、……”

(訳)……言葉を伝えしむるに、
 “トクトアのクドゥ、ガル、チラウン等の彼の子等は、(忽焉として)逃げ行き、もどり射合いて、馬捕竿にかかれる野馬、矢を受けし鹿になりて行きぬ。
 彼等、翼をもちて飛びて天に上らば、汝スベエテイは秃鷹になり飛びて捉えざらんや; 土撥鼠になり、己が爪もて掘りて地に入らば、罅になりてうちが求めて追いつかざらんや汝; 魚になり、湖海に入らば、汝スベエテイは、大網、掏網になりて掏いあげとらざるべきや……” (下線は引用者)

ここで、チンギス・ハーンは、メルキド族のトクトアの息子たちがいかなる策略や魔法を弄しようとも、必ず捕えて来いという意味の勅令をスベエテイに命じたのである。この勅令の中にも、「翼をもちて飛びて天に上らば、……秃鷹になり飛びて捉えざらんや; 土撥鼠になり、己が爪もて掘りて地に入らば、罅になりてうちが求めて追いつかざらんや……; 魚になり、湖海

に入らば、……大綱、拘綱になりて掬いあげとらざるべきや」という、変身を表現した芸術的な想像力がはっきりと見て取れる。

『モンゴル秘史』の手法に従って後世に書かれた年代記、例えば、17世紀の年代記『シャラ・トージ』にも、同じような場面が登場する。例えば、チンギス・ハーンがタングートのショダルガ・ハーンを武力で制圧した場面は、

Siduryu qayan moyai bolun qubilbai. Ejen yarudi bolun qubilbai. Siduryu qayan bars bolun qubiraqui-dur inu Ejen arslang bolun Siduryu qayan köbegün bolun qubiraquu-dur inu Ejen qurmusta bolun qubiraju Siduryu qayan-i baribai. ⁹⁾	ショダルガ・ハーンは蛇に変身した。 主(チンギス・ハーン)はガルダに変身した。 ショダルガ・ハーンが虎に変身すると 主(チンギス・ハーン)は獅子に変身し ショダルガ・ハーンが男の子に変身すると 主(チンギス・ハーン)はホルモスタ神に変身し ショダルガ・ハーンを捕えた。
---	--

というように、芸術的な想像力を駆使して描かれている。

上述した、モンゴル英雄叙事詩と『モンゴル秘史』の中にある「変身」にまつわる芸術的想像力の意味とその関係は、極めて複雑である。つまり、あるものが他のもの(翼あるもの、雲雀、小鳥、タルバガン、魚、猪の仔、牝鹿、穀粒など)に変身した結果、もう一方のものがまた別のもの(秃鷹、大鷹、鯢、大綱、拘綱、狼、鶏など)に変身して追いかけて捕まえるのは、自然界の摂理に關係する深遠な思想を含んだものである。哲学的な原因と結果の種子を内包した、このような意味の集積された芸術的想像力は、遊牧民の生活様式の芸術的な反映であり、モンゴルの民衆の間に代々伝承されてきた、古代の認識の痕跡であると見なすことができよう。

この痕跡を明らかにするために、内陸アジアの遊牧民、とりわけモンゴル民族の中に広く流布した「エルヒー・メルゲン」という伝説を、一つの例としてあげてみよう⁹⁾。

むかしむかし、この世に七つの太陽が昇り、^{ᠮᠠᠨᠤ}草魁が起り、大地は赤くなり、河川は干上がり、草木は枯れ、人は暑さにあえぎ、家畜は渴きに倒れ、生きて行くすべもなくなってしまうという。ちょうどその頃、その地方に、エルヒー・メルゲンという、眼にふれたものすべてを射る、射たものすべてに命中させる、そんな弓の名手がいたという。そこで、人びとは彼のところに行って、「天空に昇つたなくさんの太陽を、その弓で射落としてください」と頼んだという。

男の中の男として生れた名手エルヒー・メルゲンは、親指に精力ある、肝臓に胆力ある。若々しく、熱き血潮の燃えたる人だったので、自らの弓の腕を過信し、「七つの太陽を七本の矢で一つ一つ射て、もしも射落とすことができなければ、私は自分の親指を切り捨て、男であることをやめ、水も飲まず草も食べないタルバガンに変身して、暗い穴の中で暮らしましょう」と思わず口をすべらせ、誓いを立てたという。

そして、天空の東から西まで一列に並んだ七つの太陽を、東の方から射始めたという。六本の矢で六つの太陽を射落とし、七番目の太陽にねらいを定めて、まじないをかけていると、一羽の燕が太陽と矢の間に入り込んで邪魔をしたという。その瞬間に放たれた矢が、燕の尾にブスッと命中したので、燕の尾は二つに枝分かれしてしまったという。ところが、あの殺後の七番目の太陽の方は、弓の名手を恐れて、西の山の向こうにサッと消えてしまったという。

名手エルヒー・メルゲンは、燕が邪魔をしたという、^{ᠮᠠᠨᠤ}腰椎部に白い斑点のある自分の馬に乗り、燕を追いかけて殺そうとする。その馬は、「夕方から明け方まで追いかけて、もしも私が燕に追いつけなければ、私の脚を切り落とし、私を無人の荒野に捨ててください! 私には鞍のついた馬であることをやめ、でこばこの荒野で暮らしましょう」といって、誓いを立てたという。

燕を追って、もう少しのところまで追いつきそうになったとき、燕はどこかまわすヒラヒラと身をかまし、何とか追いつかれずに逃げおおせ、とうとう明け方になってしまったという。エルヒー・メルゲンは腹を立てて、^{ᠮᠠᠨᠤ}腰椎部に白い斑点のある自分の馬の前脚を二本とも切り落とし、馬を荒野に捨ててしまった。すると、馬は跳鼠に変身してしまったという。跳鼠の二本の前脚が短いのは、このためだという。また、薄明の頃になると、燕が馬上の人の前や後を飛び回り、「私に追いつけるかい」とからかうのも、このためだという。

エルヒー・メルゲン自身も、男の立てた誓いに従って、親指を切り捨て、男であることをやめ、水も飲まず草も食べないタルバガンに変身して、暗い穴の中で暮らすようになったという。タルバガンの脚の指が四本なのも、このためだという。また、名手エルヒー・メルゲンが、タルバガンに変身してしまったことを忘れ、朝日が昇り夕日が沈む頃、待ち伏せして太陽を射ようと、自分の穴の中から出てくるのも、このためだという。さらに、タルバガンに「人肉」といって、人間が食べてはならない肉の部分があるのも、それがエルヒー・メルゲンの肉だからだということ。そして、この世に残ったたった一つの太陽が、エルヒー・メルゲンを恐れて、山の向こうに消えてしまったために、昼と夜が交互に訪れるようになったという。

この伝説の意味を吟味すると、^{ᠮᠠᠨᠤ}草魁にたびたび見舞われる遊牧民の、生活の土壌に根ざした芸術的想像力だということが明らかになる。宣誓を捧げて弓を射て、的に命中しなければ、その手の親指を切り捨てるという、古代の厳格な儀礼を反映した、この伝説「エルヒー・メルゲン」のモチーフは、モンゴル英雄叙事詩の中にも広く描かれている。例えば、『ハン・ハランゴイ』という叙事詩の中では、ハン・ハランゴイがトライ・ブフ(ナル・サラン・トライ・ブフ)と戦って勝利をおさめるとき、次のように宣誓している。

Иймд би эр бардаа найдаж Эрийн дор орох юм бол Эрхий хуруунаасаа аваад Амь биеэ айна гэж Андайгай тангараг өргөсөн юм. ¹⁰⁾	そこで、「私は男としての自分の体力を信じて もしも男以下の存在に転落するならば 自らの親指を切り捨て 自らの生命を絶とうではないか」と 宣誓を捧げたのである。
---	---

また、『ダニフレル』という叙事詩の中では、四頭の狼と遭遇したダニフレルが、次のように宣誓する場面がある。

Чамайг есөн хар далайд хүргэлгүй Эс алдаг болох нь Эгэм далай тайрвал Эрхий хуруугаа Таслав хооорно. ¹¹⁾	おまえを九つの黒き海に送り届けることなく 殺すことができなければ 自らの鎖骨と肩甲骨を切り離し 自らの親指を 切り捨てようではないか。
---	---

古代遊牧民の狩猟や仇敵との戦闘における主要な武器が、弓矢であったことは周知の事実である。モンゴル人は、弓矢を射る人の技量と能力は「親指」に宿ると考えていたので、物事が

必ず成就するという保証を、親指に込めていたと見なすことができよう。このような誓いを立てる場面は、『モンゴル秘史』第254節にもある¹²⁾。

(§ 254) qan ečige-de busu ese ke'egdelü'ě, či namayi ker ilgamuj.
 ……汗なる 父 に「(子に)あらず」と云われなかつた。お前は 私を どうして 差別するの
 yambar erdem-i'er hūle'ū či, cacča kečejü'ü-bēr-iyēn maqa hūle'ū
 どんな 技能 によって 勝っているのか お前は、ただ 玩弄 によって(←自分の) はて 勝っている
 ele či. hontučaju čimada carda'asu heregej-yēn hogtolju o'ōrsucaj....
 のみ お前は、遠射して お前に 劣れば 親指を(←自分の) 切つて 捨てよう。……

〔訳〕……汗なる父によりて「いな」と云われざりき。(然るを)汝、我をいかで分つや。いかなる技能もて勝れるや汝、ただ己が玩弄さよつてのみ、はて、勝れるや汝。
 遠射して、汝に劣らば、親指を斬り捨てん……(下線は引用者)

これまで列挙してきたいくつかの例は、モンゴル英雄叙事詩にも、英雄叙事詩と伝承関係をもつ書写文学にも、伝説に起源をもつ認識を反映した芸術的な表現が少なからず存在することを証明している。

2

そもそも人間が、物質世界における目に見えるものと見えないものとの集合体の中で暮らしているのは、自明の理である。したがって、自然環境との関係、人間との関係、使っている物品との関係において、人間が、それらの意味を、自らの見解と信仰の観点から説明し認識しようとするとは道理である。何らかの事態の善悪を予知したり、事態の様々な兆候や暗示を感知したりすることは、人間心理の繊細かつ微妙な魔力にほかならない。未来のあらゆる事態を、その前兆に基づいて予知するという多くの形式が、モンゴル英雄叙事詩に広く反映されている。

「ダニフレル」という叙事詩には、ダニフレルが怪物ナイマン・トゥメン・マンガスと戦っているとき、

Гомтын улаан жад нь (ダニフレルの) 赤き槍が
 Голоороо хугараал ойчив оо.¹³⁾ 真ん中から折れて落ちた。

そこで、ダニフレルはひどく不安になり、

Няд болшгүй 私には起こりえない
 Юм болжээ。ことが起こった。

Иршгүй юм 訪れないことが
 Иржээ.¹³⁾ 訪れた。

と語る。この前兆は、敵の七十本の槍がダニフレルの弟ザーン・ホイダンの胸に突き刺さることによって説明される。

「フシュー・チョローン・ズルフトゥ・フベイ・サイン・ホイダル・フー」という叙事詩では、フベイ・サイン・ホイダル・フーが、自分の両親を鉄の鞭で打ちすえて追いたたけながら連れて行った怪物ウヘル・オラーン・マンガスと戦いに行く途中、白い岩に行き当たったとき、彼の駿馬が「怪物の毒ある白き岩」と教えてやり、「一撃のもとに射抜いて行く」ことを進言する。この場面を以下に引用してみよう。

1150	Мангасын хорт цагаан Хөвдл тулж Хар хархан хатирч Хангинатад нсгэрээд явтал Алхуйн сайн хул морь	怪物の毒ある白き 岩に行き当たり (英雄がそれでもかまわず)馬を全速力で走らせ 響き渡るほど大きな音で口笛を吹いて行くので 足取りの軽かった黄褐色の駿馬は
1155	Цусаар шээгээд явахыг байжээ. Хөшөө чулуун зүрхт Эрдэнэт хүлэг байтал Энээ явгалах гэлэг Энэ үү гэсэнл	血の小便をしてから進むのを止めた。 フシュー・チョローン・ズルフトゥが 「宝石のごとき駿馬なのに 自分の主人を歩いて行かせようとしているのが このことなのか」というと
1160	Нүүрэндээ үсгүй хүний Үр байтал Нүүрэндээ үстэй Алгус налаас дор уу? Дээгүүр яваа шувуу жигүүртэн	「顔に毛なき人間の 子でありながら 顔に毛ある 獣の私にも劣るのですか? 上空を飛び行く鳥たちは
1165	Доогуур яваа Улаан хөлт амьтан хорлоог Мангасын шахир цагаан Хад энэ байна! Энэ хадыг дээгүүр нь	地上を歩いて行く 無防備な生き物を狙うものです 怪物の爪の半月のごとき白き 岩がこれなのです! この岩の上を
1170	Давж гарч болохгүй Хажуугаар нь тойрч гарч болохгүй Гоо сайхан бэргэн Авхай чинь хэлсэн биш үү? Чи сайн эр бол	越えて行ってはいけません その横を迂回して通り抜けてもはいけません 美しき兄妹 あなたの奥方がおっしゃったではありませんか? あなたが勇氣ある男なら
1175	Энэ хадыг харваад гар! Муу эрсэн юм бол Энэ биенийхээ мэнд дээр Эмээл хазварынхаа бүтэн дээр Эргэж нутагтаа буц! гэжээ. ¹⁴⁾	この岩を射抜いて行きなさい! もしも臆病な男だったなら 自分の身が安全なうちに 馬の鞍と馬物が揃っているうちに 引き返して故郷に帰らなさい!」という。(下線は引用者)

主人公(英雄)の信頼している駿馬や両親が、事態の秘密を察知し、危機の兆候を予知して語

てくれるという場面は、「ブジン・ダワー・ハーン」という叙事詩にも詳しく描かれている。モンゴル英雄叙事詩のこの一つの普遍的な描写は、「モンゴル秘史」にも同じように見られる。第80節を引用してみよう¹⁵⁾。

(§80) Temüjin šicuj dотора Gurban qonoju garsu keyēn mori-yān kötlöjü ayisuquj-dur
 テムチンは 森林の 中で 三日 泊って “出よう” と思い 馬を(←自分の) 引いて やって来る 時
 morin-ača eme’el inlü mültürejü qočorču’ü. qariju üje’ēsü eme’el kömü(n)ldürgelegse’er
 馬 から 鞍が 一彼の すべり落ちて しまった。もどって 見ると 鞍が 鞆をつけていながら
 olanglacsar mültürejü qočorču’ü. olang či boltucaj. kömü(n)ldürge basa
 肚帯をつけていながら すべり落ちて しまったのだ。 “肚帯は いいとしよう 鞆(がついていながら) 又
 ker mültürekü büle’ē. tenggeri idqan aqu-yū ke’ejü qariju basa Gurban
 どうして すべり落ちる だろうか。 天が (私を)とどめて いるのか” と言ってもどって 又 三日
 qonoba. basa carču ayisuquj-dur šicuj-yin amasar-a qošilic-un tedüj čacān gürü
 泊った。 又 出発して 近づいて 来ると 森林の 口 に、 帳幕 の ぐらゐの 白い 大石が
 amasar-a böglen unaju’ü. tenggeri idqan aqu-yū ke’ejü qariju basa Gurban
 口 に 塞いで 倒れていた。 “天が (私を)とどめて いるのか” と思ってもどって 又 三日
 qonoba. basa yesün qonoc ideyēn ügej aju nere ügej ker ükügdeküj garsu ke’ejü
 泊った。 又 “九 宿 食物 なく 生きて、 名 なく どうして 死ぬよう、 出よう” と言って
 tere amasar böglen unacsan qošilic-un tedüj čacān gürü horčin carbāsu ülü bolqu
 その 口を 塞いで 倒れた 帳房 の ぐらゐの 白い 大石を 周って 出ようとする と できないで
 modud-i sumuči kitucaj-bar-iyān hocotori’ād mori-yān qaltari’ülü’ād carquj-lu’ā
 木々を 矢削りの 小刀 で(←自分の) 切り断って 馬を(←自分の) 滑らせて 出ると
 Tajyici’üd sakiju aju’ü. bariju abču odba.
 タイチウド族が 守って いた。(彼等はテムチンを)捕えて 連れて 行った。

(訳) テムチン、森の中に三日宿りて “出でむ” とて、己が馬を索きて近づき来たに、馬より(彼の)鞍は
 ずれ去れり。もどりて見れば、鞍、鞆をおびつつありて、肚帯をおびつつありて、脱れ去れり。
 “肚帯はよしとせむ、
 鞆(を)とおびてありて)いかんぞ(鞍の)脱るべき、
 天、(我を)いさめあるや”
 とて掃り、又三日宿りぬ、又出でて近づき来るに、森の口にて、帳幕ほどなる白き石(その)口に塞ぎ倒れ
 てありき。
 “天、(我を)いさめあるや”
 とて掃り、又三日宿りぬ、又
 “九宿、食なくありて、名なく
 いかで果てるべき、出でむ”
 とて、その口を塞ぎて倒れし帳幕ほどなる白き石をめぐりて出でむとすれば能わず、木々を矢削り小刀に
 て切り断ちて、馬を滑べくぐらしめて出ずるや、タイチウド族守りてありき。(テムチンを)捉えて連れ行
 きぬ。(下線は引用者)

ここにあるように、テムチンの馬の鞍の鞆が理由もなくすべり落ち、道を白い大石が塞いでいる事態の裏に、凶兆が潜んでいるのではないかということ、天、(我を)いさめある”前兆として察知し、テムチンはまた森にもどって泊ったのである。この場面は、単に前兆を一般的

に述べているわけではなく、それが正に真実の暗示であったことが、¹⁾タイチウド族守りてありき。(テムチンを)捉えて連れ行きぬ”という叙述によって明らかとなる。

前兆は長い期間にわたって伝承される。旅路に出るとき吉兆を願い、道中で出会う様々な障害を何らかの前兆と見なす認識は、モンゴル民族の中に現在でも広く保持されている。前兆は悪業を前もって知らせたり、悪業を警戒するための暗示を与えたりすると同時に、善業をも表象するという二面性をもっている。

このような前兆に関連して、「モンゴル秘史」第63～66節に現われるデイ・セチェンの夢とその夢解きについて述べたい。幼い息子の伴侶となる娘を早くから選び出し、別の氏族のどれかある家の気に入った娘を嫁にもらうというモンゴル人の伝統的な習慣に従って、イエスゲイ・パートルはテムチンが九歳のとき、オルクヌウド氏から娘をもらおうと出かける。ところが、その途中で出会ったオンギラド氏のデイ・セチェンが第63節で次のように語っている¹⁶⁾。

(§63) Yesügej quda bi ene söni Jeju’üdün Jeju’üdülebe bi, čacān šingqor naran sara
 イェスゲイ・クダ、私はこの夜 夢を 夢見ました 私は、白い 海青が 日月
 qoyar-i adqun nisčü irejü car de’ere minu tu’üba. ene Jeju’üdün-iyēn kü’ün-e
 二つを 擲って 飛んで 来て、手の上 に ←私の とまった。この 夢を (←自分の) 人 に
 ügüleriin naran sara-yi qaraju üjgeden büle’ē. edö’ē ene šingqor adquju abčiraju car-tur
 言うのに、 “日月 は 観じ 見られています。今 この 鷹が つかんで 持って 来て 手 に
 minu tu’üba. čacān bay’üba. yambar ele sayi üje’ülümü ke’ejü. Yesügej
 ←私の とまった。白いものが 下りた。何らかの 吉事を 示すものか” と言ったのです。イエスゲイ・
 quda ene Jeju’üdün minu čimayi ele k’ü-be’ēn udiričü ireküy-e üjgesen aju’ü.
 クダ この 夢を ←私の あなたこそが お子(←自分の) つれて 来るので 見たの です。
 Jeju’üdün sayin Jeju’üdülebe. ya’un Jeju’üdün aqu. ta kiyad irgen-ü sülder
 夢を よく 見たのです。何という(よい) 夢で あろう。あなた方 キヤドの 人衆の 吉兆が
 irejü. Ja’ācacsan aju’ü.
 来て(それを) 告げさせたの です。

(訳) イェスゲイ・クダよ、我、この夜、夢を夢見たり、白き海青の、日月二つを取りて飛び来り、わ
 が手にとまりぬ。この夢を、(我)人に語りて “日月は観じ望まれてあり、今、この鷹、(そを)つかみ持ち
 来りて、わが手にとまれり、白きもの降りたり、なにらの吉事を示せるか”と、イェスゲイ・クダよ、わ
 がこの夢を、汝のおが子をひきつれ来るゆえに見たり、よき夢を夢見たり、如何なる(よき)夢なりや、
 汝等キヤドの人衆の吉兆、来りて(そを)告げしめたるなり。

この描写を見ると、デイ・セチェンはイエスゲイ・パートルと出会ったとき、夢を創作して語っているわけではなく、実際に見た夢を既に他人に語っていたのである。夢の説明は、第66節において、デイ・セチェンがイエスゲイ・パートルを自分の家に連れてきたとき、ホルテという名の娘が「その顔面に光あり、その眼に火ある」娘だったので、イエスゲイ・パートルは気に入り、その娘を息子テムチンの嫁に乞い、自分の引馬を婚約の印に贈って縁談をまと

め、テムチンを残して家に帰ることで明らかになる。いかえれば、「白き海青の、日月二つを取りて飛び来り、わが手にとまりぬ」という夢を見て、「如何なる(よき)夢なりや」と、デイ・セチェンが何らかの前兆に関連づけ、解くことのできなかつた夢は、息子のテムチン(のちのチンギス・ハーン)と娘のホルテ(のちのチンギス・ハーンの正妻)の二人が「日月」として夢に見られたことによって、はっきりと説明される。

『モンゴル秘史』の伝統に従って書かれた後世の歴史年代記、例えば17世紀の年代記『アルタン・トブチ』にも、チンギス・ハーンが馬のたてがみの上で鞭に寄りかかって昼寝をしているとき、「三百人の敵」がやってくるのを夢に見て、「私の見た夢が真か嘘か、調べて来い」といって、シヒホタグを行かせると、本当にタイチウド族が攻め込んでくるどころだった、という記述がある¹⁷⁾。彼らタイチウド族を、チンギス・ハーンが九重臣とともに征伐したという伝説もある。

このように、夢を何らかの前兆の表象と見なす描写は、モンゴル英雄叙事詩にも数多く現われる芸術的技巧の一つの特徴である。英雄叙事詩では、主人公(英雄)自身が夢を見たり、彼の妃や姉が夢を見たり、彼の駿馬が夢を見たり、鹿が夢を見たりする場面が少なからず繰り返される。主人公(英雄)自身もしくはその妃が、邪悪な敵——怪物の場合が多い——が攻め込んできて、その領地を占領して領民や愛する妃を掠奪するという夢を見る。そこで、それを確かめさせてみると、事実である。夢のお告げによってこれを予知した叙事詩の主人公(英雄)は、尋ねるべき人に尋ね、武器を準備し、怪物を迎え討ち、これを征伐する。このようなプロットが叙事詩にはあざやかに描かれている。叙事詩『ダニフレル』には、

Би эхээс гарснаас нааш	私は母より生まれ出でてから
Долоон нас насалтал	七歳になるまで
Нэг бүтэн шөнө	一夜たりとも
Нойр аваагүй билээ. ¹⁸⁾	眠りについたことがなかった。

とあって、ダニフレルが父母と四人の兄弟に自分の畜群と駿馬を託して、眠りにつく場面がある。しかし、真夜中ごろに、

Гурван сарын	三ヵ月行程の
Хол газар байсан	遠き地にあった
Хөх хөтөл хангайн ард	青き山坂もつ山(ハンガイ)の北斜面で
Хүрэн зандан мод	褐色の狼の木が
Төлөв зээрл моринь хөлд	(ダニフレルの)おとなしい赤褐色の馬の脚に踏まれ
Тас хугарсан чимээгээр	ポキッと折れる音に
Даньхүрэл почин сэрээд	ダニフレルは驚いて目覚め
Гүйн гараад ирэхэд	走り出て来ると

Хоёр морийг нь	(ダニフレルの)二頭の馬を
Хулгай аваад явсныг мэдээд... ¹⁸⁾	泥棒が盗んで行ったのに気づき……

という描写がある。ダニフレルは自分の見た夢を両親に話し、彼らの夢解きを聞く。叙事詩『ダニフレル』のすべての矛盾と闘争は、ダニフレルが眠りにつくと、彼の夢の中に一つのプロットの発端が入り込んで目覚めさせ、それに続いて、他のプロットが展開して行くという具合に構成されている。例えば、

Орчлон тогтсоноос нааш	天地定まりし頃から
Орой дээрээ	その頂の上に
Хур тундас	雨霽の
Дусааж үзээдгүй (үзээгүй)	降り注いだことのない
Уулын их	巨大なる山
Хөх хөтөл хангайн	青き山坂もつ山(ハンガイ)の
Оргил дээр	頂の上に
Малгайн чинээ	帽子ほどの大きさの
Хар ууя гараад	黒き雲が現われてから
Долоо хоносон	七日間経った
Болж зүүдлэв ээ.	という夢を見た。
Хүдэр нумы минь товч	鉦石のごとき強靱なわが弓の弦が
Тасарсан болж зүүдлэв ээ.	切れたという夢を見た。
Алмас хар болд	金剛石のごとき堅固な黒き鋼でできた
Илднй минь	わが劍の
Ир хүүрсэн болж	刃が分けたという
Зүүдлэв ээ. ¹⁹⁾	夢を見た。(下線は引用者)

と、ダニフレルは自分の見た夢を父親に語り、「あなたに解いていただきたい」と乞う。実際のところ、この夢の説明は「一週間後、軟らかい白い雪が一週間降り続き、山の頂を覆い、また、羊ほどもある大きな壺が三日間降り続き、それから冷たい吹雪が起り、ダニフレルの領民と財産を氷の山の下に封じ込め、その畜群を奪って行った」ということになる。

モンゴル民族の中には古くから、「夢を与える(зүүд өгөх)」（他者の夢の中に入り込み、何かある夢を見させる）、自分の「夢を見張る(зүүд манах)」（目覚めたときに、見た夢を忘れないように思い返す）、また「夢を解く(зүүд тайлах)」（見た夢を他者に話し、その意味や前兆を解いてもらう)というような考え方があった。このような見方は、モンゴル英雄叙事詩と『モンゴル秘史』にも同じように反映されている。これは、人間と人間との関係、人間と自然環境との関係において、その膨大で複雑な意味の集積を説明するために、心理的・感覚的な様々な働き、とりわけ前兆に基づく予知という働きが、一つの重要な鍵となることを、重ねて証明しているといえよう。

おわりに

モンゴル英雄叙事詩のいくつかの芸術的表現を、「モンゴル秘史」の中の関係する場面と比較した上述の例は、何を表わしているのでしょうか。それは、モンゴルの口承文芸と書写文学のジャンル間の関係を深く研究するために、芸術的人物像や芸術的描写の面でまだ説明されていない事例が、大海のごとく豊かに存在することを表わしているのである。

モンゴル英雄叙事詩と「モンゴル秘史」における魔法と前兆に関する概念、そしてそれらが反映された芸術的描写を列挙した上述のいくつかの事例から、以下の結論が浮かび上がってくる。

1. モンゴル口承文芸にその古い起源をもつジャンルは、書写文学の形式が形成・発展する際に、その一つの重要な基盤となったと見なすことができる。これは、口承文芸(аман зохиол)の様々なジャンルを含んだモンゴル英雄叙事詩と、文学(уран зохиол)の様々なジャンルを集積した「モンゴル秘史」との関係が、はっきりと証明している。

2. 自然環境や生活環境に対する人間の芸術的想像力の傾向は、民衆のもつ心理と感覚の特徴を表わしながら、代々伝承され洗練されてくる過程で、伝統の根(уламжлалын ул үндэс)と伝承の種子(залгамжлалын үр хөврөл)という二つのものの相互関係に依存すると見なすことができる。

3. 語のもつ色調(өнгө), 光沢(гэрэл гэгээ), 象徴性(зөн совин)を初めとして、表現描写に関わるすべての認識と概念を表わす象徴学(билэгдэлзүй)——例えば魔法(ил шид)と前兆(зөн совин)——は、モンゴルの口承文芸と書写文学における芸術的技巧の一つの驚くべき支柱となっている。

以上に基づき、モンゴルの民衆のもつ象徴学を将来にわたって特に深く研究することは、研究者の当面する課題の一つにはかならないといえよう。

原註

1) «Ерэнэй», Оршуулагша ба тайлбарлагша М.П. Хомонов, Буяадай номой хэблэл, Улаан-Удэ, 1968, стр. 142.

6655 Арбан гурбан бүдүнө
Гаралсаһан бэээрээ
Дэбэрхэлнэ бэлэйлдаа.
Хабхагшадан барихадаа
Арбан бүдүнүн баряалаа

(怪物の靈魂が変身した)十三羽の鶴は
(金銀の箱から)出ようとして
飛び立つところだった。
(ハンハン・ソクトが箱の)ふたを開けて捕まえようとすると
十羽の鶴は捕まえられたが

6660 Гурбан бүдүнүй үлээжэ,
Огторгойн боро хүхэ харасага
Нашин ханай боложо,
Үлээжин арилаба.
Мэтэр гэсэн бэээрээ:
6665 Хоёрин хани барилсабал,
Нэгэйи хани үлээжэ,
Үлээжэ мэнэ болжо ерхэдээ
Гурбан ханай дүшүнүг
Улаан будаа таряан болобо,
6670 Агхарашин унаба,
Юһүн тахяа боложо,
Юһүн тээһэн орожо,
Түүлдэжэ идебэ.
Мэнэ түүжэ ойро болон ерхэдээ
6675 Гурбан улаан гүрөөһэн болоно бэлэйлдаа.
Гүйлдэжэ н-арилабал.
Гурбан хүхү шоно боложо,
Үлдэдэжэ арилаба,
Хоёрин хани барилдаба——
6680 һүнхэн шара далайлаала
Шахаджа ерэлсэбэ.
Шара бүрүн далайлаа
Ираахай загаһан боложо
Агхаражэ унабадаа.
6685 Мэтэр гэсэн бэээрээ:
Юһүн сурхай болоболдаа,
Эндэ тэндэһэн орожо,
Эблүүлхэжэ зальба.

三羽の鶴は(捕まえられずに)残った。
(ハンハン・ソクトは)天空を飛ぶ灰色の鷹に
単に変身し。
(逃げた鶴を)追跡した。
かくして:
二羽(の鶴)は捕まえられたが、
一羽は(捕まえられずに)残った。
(鷹に変身したハンハン・ソクトが)すぐに追いかけて行くと
(鶴は)三デシャーチナの広さの大地に
素の実に変身し。
ばらばらに散らばって落ちた。
(鷹に変身したハンハン・ソクトは)九羽の鶴に変身し。
九方向から追いつめ。
拾い集めて食べた。
もうすぐ拾い集めて食べ終わりそうになると
6675 Гурбан улаан гүрөөһэн болоно бэлэйлдаа。(素の実は)三頭の白いノロ鹿に変身してしまった。
(ノロ鹿が)走って逃げ出すと。
(鶴に変身したハンハン・ソクトは)三頭の若い狼に変身して、
(逃げたノロ鹿を)追跡し。
二頭(のノロ鹿)を捕まえた——
黄色い乳海に
追いつ追われつやって来た。
黄色い波の泡立つ海に
(ノロ鹿は)小魚(の群れ)に変身して
ばらばらに散らばって潜っていった。
かくして:
(狼に変身したハンハン・ソクトは)九匹のかますに変身し。
あちらこちらから追いつめ。
(小魚を)次々と飲み込んでいった。

- 2) Зул Алдар хаан (тууль). «Арван гурван хүлгийн дуун (Ойрд аман зохиолын номорлог)», Эмхтгэж удиртгал, тайлбар бичсэн Ж. Цолоо, УХГ, Улаанбаатар, 1987, 465—479-р тал.
- 3) «Бум эрдэнэ (Монгол ардын баатарлаг тууль)», Хэвлэлд бэлтгэж боловсруулсан Б. Катгуу, АБЯ-ны сурах бичиг сэтгүүлийн нэгдсэн редакцын газар, Улаанбаатар, 1985, 57, 61—65-р тал.
- 4) Мөн ном, 76—77-р тал.
- 5) «Аргил цагаан өвгөн (Мөчлөг тууль)», Эмхтгэн боловсруулсан Р. Нарантуяа, АБЯ-ны сурах бичиг сэтгүүлийн нэгдсэн редакцын газар, Улаанбаатар, 1985, 52-р тал.
- 6) Монгол улсын ШУА-ийн Хэл зохиолын хүрээлэнгийн Аман зохиолын фонд, Товьёог 1, Данс № 1, Хадгаламжийн нэгж 1.
- 7) 小沢重男「元朝秘史全訳続攷(中)」, 風間書房, 1988年, 21—22, 26頁.
- 8) «Шара-гуджи (Монгольская летопись XVII века)», Сводный текст, перевод, введение

и примечение Н.П.Шастиной, М.-Л., 1957, стр.33—34.

- 9) Эрхий мэргэн. «Монгол ардын үлгэр», Эмхтгэж улиртгал, тайлбар бичсэн Д.Цэрэнсодном, УХГ., Улаанбаатар, 1982, 28—29-р тал.
- 10) «Халх ардын тууль», Хэвлэлд бэлтгэсэн С.Лувсанвандан, У.Загасүрэн, Д.Цэдэв, Ж.Цолоо, ШУАХ., Улаанбаатар, 1967, 40-р тал.
- 11) «Даньхүрэл (тууль)», Хэвлэлд бэлтгэсэн Б.Катуу, АБЯ-ны сурах бичиг сэтгүүлийн нэгдсэн редакцын газар, Улаанбаатар, 1986, 111-р тал.
- 12) 小沢重男「元朝秘史全釈続攷(下)」, 風間書房, 1990年, 272, 278頁.
- 13) «Даньхүрэл (тууль)», 116-р тал.
- 14) «Монгол ардын баатарлаг тууль», *Studia Folclorica*, Том.1, Fasc.7, Эмхтгэж боловсруулж өмнөх үг тайлбар сэлт үйлдсэн Г.Ринчинсамбуу, УХХЭХ., Улаанбаатар, 1960, 41--42-р тал.
- 15) 小沢重男「元朝秘史全釈(中)」, 風間書房, 1985年, 98—100頁.
- 16) 小沢重男「元朝秘史全釈(上)」, 風間書房, 1984年, 255--256頁.
- 17) Лувсанданзан. «Алтан товч (Эртний хаадын үндэслэсэн төр ёсны зохиолыг товчлон хураасан “Алтан товч” хэмээх оршивай)», УХГ., Улаанбаатар, 1990, 54—60-р тал.
- 18) «Даньхүрэл (тууль)», 63-р тал.
- 19) Мөн ном, 82—83-р тал.

訳者あとがき

ドジョーギーン・ツェデブ(Дожоогийн Цэдэв)氏は1940年7月30日、モンゴル人民共和国(現モンゴル国)バヤンホンゴル県バヤンオボー郡のオラーン・デルという地で、牧民ドジョー一家の三男として生れた。1948～58年、同県の十年制中学校に学び、卒業後の1958年にモンゴル国立大学文学部に入学し、1963年に同学部モンゴル語モンゴル文学科を卒業した。卒業後、1963～67年、モンゴル科学アカデミー幹部会職員、1967～74年、同アカデミー言語文学研究所研究員を歴任し、この間、学位請求論文「現代モンゴル韻文の伝統と刷新の問題について(Орчин үеийн монгол яруу найргийн уламжлал, шинэчлэлийн асуудал)」を同アカデミーに提出し、1971年に文学博士候補の学位を取得している。論文の審査委員を務めた著名な文献学者の故ダムディンレン(Ц.Дамдинсүрэн)教授(当時、科学アカデミー正会員・言語文学研究所上級研究員)は、1971年6月16日付の審査概評の中で、「この専論は、D.ツェデブがモンゴル国立大学卒業後、数年にわたって言語文学研究所に勤務する間、研究者として大きな成長をとげ、将来の学術研究

においても多大の成果をあげ得ることをはっきりと証明している」ので、「学位請求者に希望の学位を授与することが妥当である」という意見を述べている。

ツェデブ氏はまた(本人は書く必要はないといったが、事実なのであえて書くと)、1964年にモンゴル人民革命党に入党し、1970～72年、党大学非常勤講師、1972～77年、ウランバートルの夜間大学ジャーナリズム学科講師も務めている。

その後、1977年にモンゴル作家同盟委員会議長の要職に就任し、13年間にわたって務めたが、1990年4月の作家同盟分裂騒動をめぐって議長を解任された(この間の事情は、拙稿「モンゴル作家同盟の分裂」『東京外国語大学論集』、第46号、1993年を参照)。作家同盟議長時代には、全20巻から成るモンゴル現代文学全集の刊行開始、モンゴル文学博物館の開設準備、作家に関する記録映画の制作、ウランバートルでの「アジア・アフリカ作家会議」「モンゴル文学翻訳者国際会議」の開催など様々な事業に着手し、多大の成果をおさめたが、氏の解任によってこれらの事業の多くが途中で頓挫してしまったのは惜まれる(この辺の事情は、O. Dashbalbar, Dojooгийн Цэдэв...?! «Зохист аялгуу», №18, 1991. X. 12.を参照)。特に、作家のマニエスクリプトなど、作家同盟所蔵のアルヒーフ資料が散逸の危機にあるのは憂慮される事態である。

作家同盟議長解任後は、1992年までモンゴル国立芸術大学文化芸術研究所上級研究員を務め、1992年11月、本学モンゴル語学科の要請を受け、客員教授として外国語学部に着任した。訪日にあたっては、モンゴルの「アルドチラル」紙に批判記事が掲載されたが、その内容は「旧特権階層」の「訪日」という新たな「特権」を批判する、民主化以降横行している無責任な「中傷」の域を出ない代物だった。この批判記事に対しては、本学モンゴル語学科の二木博史助教授が、「アルティーン・エルへ」紙に反論記事(X. Фүтаки. Эрдэмтэн урихын учир. «Ардын эрх», №116, 1992. VIII. 11.)を寄稿し、モンゴル語学科のわれわれの立場とツェデブ氏赴任要請の正当性を主張している。

ツェデブ氏の著者には、学位請求論文を基にした「文学の伝統と刷新の諸問題(Уран зохиолын уламжлал шинэчлэлийн зарим асуудал)」(1968年刊)、「モンゴルの韻文の伝統と刷新(1920～40年代)(Монгол яруу найргийн уламжлал шинэчлэл/1920—1940-өөд он/)」第一巻(1973年刊)の他、研究・評論集として「作家の芸術的技量——モンゴル現代文学研究の諸問題(Зохилчийн урлах эрдэм——Орчин үеийн монголын утга зохиолын судлалын зарим асуудал)」(1978年刊)、「時代と文学(Цаг үе утга зохиол)」(1987年刊)などがある。

また、単行本として刊行された詩集・短篇集には、「オンドラル少年(Ундрал хүү)」(1960年刊)、「短篇集(Өгүүлэлүүд)」(1965年刊)、「この世の素晴らしき人(Орчлонгийн сайхан хүн)」(1970年刊)、「馬乳酒の味(Айргийн амт)」(1970年刊)、「思い(Болол)」(1979年刊)、「第五回戦(Тавын даваа)」(1983年刊)、「草原の小道(Талын харгуй)」(1988年刊)、「傷つくことなき

心 (Сэвтээ нь үгүй сэтгэл)」(1992年刊) などがある。また、ブルガリア語訳の詩集『人の子 (Синьт на човека)』(1986年ソフィア刊)、ロシア語訳の『選集(Избранное)』(1988年モスクワ刊)も出版されている。

本訳稿は、1990年11月、岡山大学で開催された日本モンゴル学会秋季大会にツェデブ氏が招待された際、氏が大会席上発表したタイプ原稿に基づいている。1992年11月、本学に客員教授として着任してから、このタイプ原稿に氏自身が手書きで大幅に加筆訂正を施し、広く日本の研究者にも参照してもらいたいとの希望から、訳者が氏の依頼を受けて日本語に翻訳したものである。煩雑になるので訳註は付けなかったが、論文中に引用された作品には原語を並記し、また、邦訳が定着していない語や原語が必要と思われる場合などには、できるだけ()内に対応するモンゴル語も並記しておいたので、御検討いただければ幸いである。また、引用された叙事詩の翻訳にあたっては、散文調の説明的な訳文にならざるを得ず、原文のもつ韻文としての味わいまで伝えることはできなかった。もちろん、訳文の責はすべて訳者にあることを、ここにお断わりしておきたい。

(1993年5月10日)

МОНГОЛ АРДЫН АМАН ЗОХИОЛ БОЛОН БИЧГИЙН УРАН ЗОХИОЛ ДАХЬ ИД ШИД, ЗӨН СОВИНГИЙН ТУХАЙД

(Монголын ардын баатарлаг туульс, <<Монголын нууц товчоо>>-ны харилцаа холбооны асуудал)

Дожоогийн ЦЭДЭВ
Казуюки ОКАДА (орч.)

Энэхүү судалгааны өгүүлэлд аман зохиолын бусад төрлийг багтаасныхаа хувьд “монгол ардын аман яруу найргийн нэвтэрхий толь” гэмээн нэрлэж болмоор монгол ардын баатарлаг туульсад олонтаа тусгагдсан ид шид, зөн совингийн ул улбаа, <<Монголын нууц товчоо>>-нд нэгэн адил тааралдаж байгааг зарим тодорхой жишээнд тулгуурлан харьцуулан авч үзжээ.

Үүнд:

1. Монгол ардын баатарлаг туульсад гол баатар, эсвэл түүний сүнс, тэрчлэн хүний хэлээр ярьдаг итгэлт хүлэг нь хэн нэгэнд дийлдэх, баригдахын даваанд “амь тавих” шахсан эгзэгтэй мөчдөө л өөрөө хувилах юм уу өрөөл бусдыг хувилгахад цаад тэмцэгч нь түүнээс ч илүү хүчтэнд буюу ихэнх тохиолдолд хөнөөдөг амьтанд (зүйлд) нь хувирч тэмцлээ үргэлжлүүлдэг онцлог шинжийг тусгасан уран дүрслэлийг, мөн ам тангаргаа өгч нум сум харваад алдвал “эрхий хуруугаа огтлох” тухай ойлголт бүхий уран хэллэгийг <<Монголын нууц товчоо>> -ны §199, §254 хэсэгтэй харьцуулан, монгол туургатны дунд өргөн дэлгэрсэн “Эрхий мэргэн” хэмээх эртний домог-үлгэрт гардаг уран сэтгэмжээс улбаалсан байж болно гэж нотлохыг эрмэлзжээ.

2. Аливаа болох сайн хийгээд саар үйлийг совингоороо, мэргэн зүүдээрээ урьдчилан мэдэх нь монгол ардын баатарлаг туульсад үлэмж дүрслэгдсэн байдгийг <<Монголын нууц товчоо>> -ны §63, §80 хэсэгтэй харьцуулж, хүмүүсийн өөр хоорондоо харилцах, байгаль орчинтойгоо харилцахын ээдрээ сүлжээг тайлахад сэтгэхүй, мэдэрхүйн олон өнгө аяс, түүний дотор зөн совин, мэргэн зүүд нэгэн оньс түлхүүр мөн болов уу гэмээн үзэв.

Дээр өгүүлсэн харьцуулсан хэдэн жишээнээс үндэслэн дор дурдсан дүгнэлт хийхийг оролдсон болой:

- Монгол ардын аман зохиолын эртний гарал үүсэл бүхий төрөл зүйл нь монгол бичгийн уран зохиол хэлбэршин төлөвшихөд нэгэн язгуур үндэс болсон;

- Орчин ахуй, амьдралдаа хүн зоны уран сайхны сэтгэлгээний үүднээс хандах нь ард түмний санах, сэтгэхийн онцлогыг илэрхийлэн үе дамжин боловсрохдоо уламжлалын үндэс, залгамжлалын үр хөврөлийн шүтэлцэл холбоонд тулгуурладаг;

- Үгийн өнгө, гэрэл гэгээ, зөн совингоос аваад уран дүрслэлийн бүхэл бүтэн ойлголт ухагдахуун илэрхийлэх бэлэгдэлзүй нь (түүний дотор ид шид, зөн совин) монгол ардын аман зохиол болон бичгийн уран зохиолын урлах эрдмийн нэгэн гайхамшиг тулгуур мөн.

(10/V, 1993)

『モンゴル秘史』における数の象徴的意味について

ドジョーギーン・ツェデブ

(訳) 岡田 和行

はじめに

私は、『東京外国語大学論集』(第47号, 1993年, 89-108頁)に発表した論文「モンゴルの口承文芸と書写文学における魔法と前兆について——モンゴル英雄叙事詩と『モンゴル秘史』の関係の問題について」の「おわりに」において、「モンゴルの民衆のもつ象徴学を将来にわたって特に深く研究することは、研究者の当面する課題の一つにほかならない」¹⁾という見解を述べた。この見解に基づき、本格的な研究に先行する試論を提示する目的で、『モンゴル秘史』の中にある、現在まであまり研究されてこなかった、象徴的な意味を内包する「数」に着目し、それらの中から、今回は「三」「五」「九」を例として取り上げ、若干の見解を以下に略述してみたいと思う。

1

具体的な時代の枠内で、ある特定の地域に居住しつづけてきた人びとが、様々な自然現象や社会現象に対して関わりをもつ場合、その現象のもつ反復性や数量的法則性に日常的に直面し、それらに対する感覚や認識を、ことばや数を用いて表現することが多かった。そのような感覚や認識が、内陸アジアの遊牧民の中で大きく発展していたことを、『モンゴル秘史』を通じてある程度知ることができる。

『モンゴル秘史』が成立したころ、すなわち13～14世紀の時代、モンゴル民族は数を実生活で広く用いていた。そして、数の意味を詳細に理解し、数を善業や悪業を象徴するものとして用いる場合が多かった。モンゴル民族は、動物名を使った十二支をもつ60年周期制の暦を用いてきたが、これは『モンゴル秘史』の中に現われる「鼠(子) qulucana (第193, 197, 269, 282節)、「牛(丑) hūker (第198節)、「虎(寅) bars (第202節)、「兔(卯) ta'ulaj (第239, 257節)、「鶏(酉) taqiya (第141, 264節)、「犬(戌) noqaj (第153, 157, 251, 265節)、「猪(亥) caqaj (第166, 268節)……などの歴年名から見ても明らかである。モンゴル民族による曆法書

(зурхайн цаг тооны бичиг)の作成と使用は、丁卯の年、すなわち西暦1027年から始まったといわれる。

『モンゴル秘史』の中には、「神のしらせ来り、我に、己が目に見せしめぬ」といって、テムジンに「国の主たれ」と進言したコルチ(第120, 121節)、「永しえの天神」から「一度は、『テムジン、民人をつかむべし』と言う。一度は、『カサルが』と言う」との宣託を聞いた、とチンギス・ハーンに話すシャマンのココチュ・テブ・テンゲリ(第244節)、チンギス・ハーンが「チャアダイは性硬くあり、狭き性質もちてあり」といって、「コケチョスは夕に朝に傍にありて、己が思いしを述べあるべし」と勅したコケチョス(第243節)、チンギス・ハーンから「己が見し、聞きしを隠しはさまず告げてありき」という勅を賜ったウスン、グナン、デゲイ(第210, 216節)たちが登場する。これらの人物はみな占星術者、シャマン、占卜者、予言者であった。

中世の文人ラシード・ウッディーンは、ペルシアにおけるモンゴルのハーンの勅令によって著した『集史』の中で、「彼〔ムンリク・エチゲ——引用者〕には、モンゴル人の間でテブ・テンゲリと呼ばれる、ココチュという息子がいた。彼は妖術や魔術を駆使し、未来の出来事を予言していた。彼はいつも天上を旅し、守護神と話し合っていた。……」⁹⁾と記している。一方、13世紀にモンゴルを訪問した、フランス国王ルイ九世の使者ギョーム(ウィリアム)・デ・ルブルクは、『東遊記』という旅行記の中で、「彼ら〔占者たち——引用者〕のなかには、占星術に通じたものもおりますが、とくにその首長においてしかりです。彼らは日蝕・月蝕を予言し、……また占者たちは、どういう事をするのにも、それを実行するのにどの日が良い、または悪い、と言いわたします。……」⁹⁾と記している。これらは、上述した占星術者、シャマン、占卜者、予言者と同じような人物を指していたものと思われる。彼らは、太陽、月、星の相互の位置関係や、それらの循環運動を観察し、様々な自然現象のもつ反復的法則性を相当程度理解していた。そして、それらを人体のもつバイオリズムや人間の運命と関係づけ、占いや予言をしたり、占星術を施したりする際に、数のもつ様々な機能を巧みに活用していた。後世の研究⁹⁾が明らかにしたところによれば、モンゴル民族は、「モンゴルにおける民間数学」や「古代のモンゴル数学と天文学的知識」の面で少なからぬ伝統と遺産をもっていたといわれる。

古代から継承した数に関する知識が上述したようなレベルにあったところ、『モンゴル秘史』に何度も現われる数は、その多くが象徴的な意味をもっていた。それらの偶数や奇数の中から、まず最初に、「三」を象徴的な意味でどのように用いていたかという問題に答えるために、いくつかの例を引用してみよう。

(S4) Duwa-soqor manglai dunda cacča nidüü curban ne'ürüd cajar-a qaraqū büle'ē.
ドワ・ソコルは 額の 真中に 唯一つの 目をもち、 三 行程の 地をも 望見するの だった。

この図を見ると、ne'ürü(移動して)到着するne'ürüdという宿営地は、寒い時期(1)、涼しい時期(2)、暑い時期(3)の三つの空間から成っていた。ここから、ne'ürü(移動して)行く距離についての理解が生まれてくるのは当然であろう。モンゴル民族は、距離を人体の器官⁹⁾、家畜の器官⁹⁾、人間の感覚的な反応⁷⁾、家畜の脚の運び⁸⁾、畜群の放牧地⁹⁾、道具¹⁰⁾などによって測定してきた。つまり、ne'ürüdというのは、家畜の脚の運びを基準にした距離の測り方なのである。これを「三(curban)」という数と結びつけることにより、複数を、すなわち遠い距離を指す意味を表すことになる。「三」は、モンゴル民族にとって、古代からの心理的伝統を保持してきた数である。モンゴル人は、重いものをもち上げたり、何かを引いたり押ししたりするとき、他者と力を合わせるために、力を込めて「三」という数を唱和する。また、戦闘、相撲、遊戯などでは、「三回戦」を行なって勝敗の決着をつける。さらに、「三本脚の五徳に敷く三つの石(тулгын гурван чулуу)」によって、⁹⁾なわち家を興し、父と母と子供の「三人」の絆を象徴する痕跡が、現在でも一部のモンゴル人の中に保持されつづけている¹¹⁾。

モンゴル人の移動と宿営の伝統は、長い年月を経た現在でも、その地域の自然の特性や四季の状態に密接に関係した認識として、保持され残されつづけてきた。これは、『モンゴル秘史』における数の象徴的な意味が示しているといえよう。四季の移り変りに合わせて「三つの宿営地を移動した所」、すなわちcurban ne'ürüd cajarというのは、その人(氏族)が宿営し占有している土地のことを指しているのではなかろうか。そのように考えるならば、curban ne'ürüd cajarとは、自らの生活圏の及ぶすべての地を愛着をもって語っている、象徴的な意味をもった語句といえよう。

『モンゴル秘史』の次の節に、

(S5) niken üdür Duwa-soqor Dobun-mergen de'ü'ür'e-beyën Burqan-qaldun de'ere-če qaraqū
ある 日 ドワ・ソコルは ドブン・メルゲン という衆と(一自分の)ブルカン・カルドゥン 山の上から 望み見て

Tünggelig goroqan huru'ü niken böleg lrgen ne'ürü'ü orojū ayisuqu-yi qaraqū üje'ü
トゥングリグ 小河 をくぐって 一 団の 人々が 移って 入って 来るのを 望み 見て、

とあるが、これは、ドワ・ソコルが、curban ne'ürüd cajarの圏内に、別の一団の人々(コリラルタイ・メルゲン)が入り込んで来るのを発見したことを述べたものである。したがって、curban ne'ürüd cajar-a qaraqūというのは、ただ単に「望見する」「望み見る」という意味ではなくて、そのような土地に居住している者にとっては、「防衛する」という意味をもっていたの

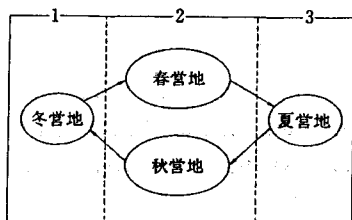
この節における ne'ürid という語は, curban という数とどのように結びつき, いかなる象徴的意味を表しているのであろうか。13~14世紀のころ, モンゴル人は宿営地を替えて天幕を移動することを, ne'ü(移動する, 移る) といっていた。ne'ü-というの, 日の出(夜明け)から日の入り(日暮れ)までの時間に, 駱駝や牛もしくは駱駝車や牛車で, ある距離を踏破することを意味する。『モンゴル秘史』には neq'üju(移動して) という語が何度も現われる(第8, 96, 118, 122, 151節)が, これは, 当時の移動と宿営の状態を明確に反映し, ne'ürid という語を少なからず用いていたことの証拠ともなる。neq'üju というの, それぞれの自然地帯において独特の理解のされ方をしていた。近距離や長距離を単に neq'üju(移動して) というばかりでなく, 駱駝や牛の背に家財道具を乗せたり, 駱駝車や牛車にそれらに乗せていた場合もあるなど, いくつかの形式が存在していた。『モンゴル秘史』に,

(S1) Cinggis qahān-nu huja'ür de'ere tenggeri-eče jaya'atu töregsēn borte čino aju'ü.
チンギス 可汗の 遊祖は 上なる 天神 よりの 定めをもって 生まれた 灰白色の 鳥 であった。

gergej inu qo'aj maral aji'aj. Tenggis ketülju irebe. Onan müren-nü teri'ün-e Burqan-
賽は 一その 淡黄色の 牝鹿 であった。テンギス河を 渡って 来た。オナン 河の 源頭にある ブルカン-

qaldun-a nuntuclaju töregsēn Batačiqan aju'ü.
カルドゥン山に 生活圏を定めて 生まれた バタチカンが いた。

と源祖が現われる, その系統の一人がドワ・ソコルであった。したがって, ドワ・ソコルの宿営地は, オナン河の源頭, ブルカン・カルドゥン山に近い森林におおわれた山々, 山間の谷原, 大きな草原などが織りなす地であった。そのような地において, ne'ürid という語はどのような意味を表していたのだろうか, という問題を考えてみなければならない。モンゴル人は一年の通し, 天候状態や草と水の状態が原因で何度も移動するが, 四季の移り変わりに従って, 冬(寒い時期)は寒気や寒風をささぎる暖かい地(森林におおわれた山)に, 春と秋(涼しい時期)は山間の谷原や草原に, 夏(暑い時期)は河川や泉のある岸辺の丘陵地に移動する。

(S9) Qorilartaj-mergen Qori-tumad-un cajar-tur-iyān bulucan keremün göre'etej cajar-iyān
コリラルタイ・メルゲンは コリ・トゥマドの 土地で(一自分の) 黒貂, 栗鼠(など) 獲物のいる 土地を(一自分の)

qorilaldju maq'ulaldju Qorilar obocuo bolju Burqan-qaldun-nu göre'esün görü'üli sayitu
皆で集めて 互いに悪口を言い合って(その結果) コリラル 姓をもつ ようになり "ブルカン・カルドゥンの 獲物の 多い

cajar sayin ke'en Burqan-qaldun-nu ejed Burqan bosqacsan Sinčt-bayan Uriyangqaj-dur neq'üju
所が よい" と云って ブルカン・カルドゥンの 主, ブルカン山を 興した シンチ・バイヤンの ウリヤンカイ族のところに 移って

ayisun aju'ü. Qori-tumad-un Qorilartaj-mergen-nü ökin Aric-usun-na töregsēn Alan go'a-yi
来つた あった。コリ・トゥマドの コリラルタイ・メルゲンの 娘, アリク・ウスンで 生まれた アラン・ゴアを

tende cuyuju Dobun-mergen-nü abugsan yosun teyimü.
そこに 求めて ドブン・メルゲンの 娶った ことわりはこのようである。

この節は, 当時, 土地の占有とそのためへの戦いがあった証拠を提示している。そればかりでなく,

(S279) basa ulus irgen-e nuntug usu qubiyaju ögüye. nuntug nuntuclajūlquj-a mincad
".... また 民人 人衆に 居营地 水を 分け 与えよう。居营地を 定めるために 千戸

mincad-ača nuntu'üčün ilqaju carca'asu bolquj-ü. basa čöl cajar-a görö'esün-eče busu ülü
千戸から 居营地番を選び 出せば よいであろう。また 無人の 地に 獣より 他は 存在

amuj, irgen-e a'üj-a sacud. Čanaj, Uj'ürtai qoyar nuntu'üčün-i teri'üleju čöl-ün
しない, 人衆のために 寛く幾分でも(住ませよう)。チャナイ, ウイウルタイ 二人の 居营地番を 主宰して 無人の地の

qudu'üd eri'ülju qašitucaj.
井戸を 掘らせ 築くよう。...."

という記述は, 「モンゴルの土地は, 13世紀前半には, 民人, 人衆にまだ細かく分割されてはいなかったが, 氏族の土地所有と土地利用の規則が相当な効力をもって」¹⁾いたことの証拠となる。

『モンゴル秘史』では, 「三」という数によって距離の遠近を表す場合, 時間や期間を指す語をともなって, 一つのまとまった意味を表すことが多い。

(S67) Yesügej-ba'atur ja'ura Cegčer-ün Šira-ke'er-e Tatar irgen qurimlan böküj-dür jolucaju
イエスゲイ・バートルは 途中 チェクチュル山の シラ・ケエルで タタルの人衆が 宴を備えて いるのに 会って

undasçu qurim-dur anu baq'ülba. tede Tatar tanin aju'ü. Yesögej-kiyan ire'eji ke'ed
のどが乾いて 糞 に 一袋等の やむなく下りた。彼等 タタルは (彼を) 見知っていた。"イエスゲイ・キヤンが 来ている" と言って

uridan-u day'ülicadacsan kegestü-bën duradçu oyisuladun cujıju qoro qolıju ögçi'üj.
以前の 探察された 復讐を(一自分達の) 考え、 ひそかにうらみ 害するべく 毒を 混ぜて(飲物を)与えた。

ja'üra maı'üi odçu curban qonoc yabuju ger-tür-iyen kürü'ed maı'üi bolju
途中 悪さが 選んで 三泊(の距離を) 行って 包(ゲル)に(一自分の) 到って 悪く なる

チェクテル山のシラ・ケエル (Çegter-ün Şıra-ke'er)¹³⁾という地から、オナン河の源頭、ブルカン・カルドゥン山付近の地にたどり着くには、かなり長い道程を経なければならぬ。この節では、qonoc という時間の単位が使われているが、距離も同時に表している。モンゴル人は距離を、馬に乗った人、駱駝に乗った人、牛に乗った人が行く時間や期間を基準にして、年月、一昼夜 (qonoc)、昼間、夜間、昼 (正午、小昼) ……に移動する距離、というように大まかに表してきた。これらの中の一つの単位が qonoc である。この qonoc が curban という語といっしょになったために、遠い意味を表すようになったのである。curban qonoc (三泊、三昼夜) というのは、イエスゲイ・バアトルが自分の宿营地、自分の家に生きてたどり着く、おおよその時間だったのである。したがって、「三」以内は「自分のもの」、「三」を超えると「他者のもの」という意味も表していたと考えられる。だから、curban qonoc は curban ne'ürid と同様に、「自分自身の圏内」という意味に近い考えを表していたといえよう。

(S90) niken üdür şirca acta-tan najman morid ger-ün dergede bajıju büküj-yi
ある 日 薄栗毛色の 去勢馬など 八頭の 馬が 包(ゲル)の そばに 立って いるのを

de'erme ireju üjetele de'ermedçu yorçiba. yabucad üjeju qoçorba. Belgütej
強盗が 来て (テムジン達が) 見ている間に 奪って 去った。馬に乗っていない者は 見ている ままであった。ベルグティは

ogodur dargi qongcor-i unuju tarbacacılara odçu büle'e. Temüjin ügülerün ta ülü çidaqu,
短い尾の 鮮明な 薄栗色の馬に 乗って タルバガン狩りに 行って いた。 テムジンが 言うのに "お前達は 出来ない、

bi nekesü ke'eju dargi qongcor-i Temüjin unuju şirca acta-tan-i ebesün-ü alurqaj-bar
私が 追おう" と言って 鮮明な 薄栗色の馬に テムジンが 乗って 薄栗毛色の 去勢馬などを 草 の 踏まれた跡を

möçgijü curban qonoju manacar erte mör-tür olon adu'ün-dur niken gürümele kö'ün
踏づけて 三泊して 朝 早く、路に 多くの 馬群の 宛で 一人の さわやかな 若

kü'ün ge'ü sa'an aqu-yi jolcaju şirca acta-tan-i surabası tere kö'ün ügülerün ene
若者が 牝馬を しはって いるのに 出会って 薄栗毛色の 去勢馬などを たずねると その 若者が 言うのに "この

manacar naran urcuqu-yin urida şirca acta-tan najman morid e'über hüldeju yorçiba.
朝 日が 昇る の 前に (強盗が) 薄栗毛色の 去勢馬など 八頭の 馬を ここを通過して 追って 行った。

mör inu bi ja'aju ögsü ke'ed ogodur qongcor-i talbi'ü(n)ju Temüjin-ne oroc şingqula-yi
道跡を 一その 私が 教えて あげよう" と言って 短い尾の 薄栗色の馬を 放させて テムジン を 黒背の 灰青色の馬に

unu'ü (n) lba. nököör çi bürün maşı mungtanıju ayısu aju'ü, ere-yin mung niken buj-je,
乗せた。 ... "友よ 君 は 非常に 苦しんで やって来ている ようです、男 の 苦しみは 同じものですよ、

bi çima-dur nököçesü, eçige minu Naqu-bajyan ke'egdeyü, bi cacça kö'ün inu bi,
私は 君 に 伴となろう、父は 一私の ナク・バヤン と言われます、私は ひとりつ 子です 一彼の 私は、

Bo'örçu neretü buj ke'e'ed şirca acta-tan-u mör-iyer inu möçgijü curban qonoju
ボオルチュ という名をもっている" と言って 薄栗毛色の 去勢馬などの 跡跡を 一その 追って 三泊して

üdeşi naran cuburi taşın büküj-dür niken küriyen irgen-dür kürbe. şirca acta-tan
夕方 日が 圓に 沈みかけて いる 時に 一 群団の 人々の 宛に 到った。薄栗毛色の 去勢馬など

najman morid tere yeke küri'en-ü kija'ar-a ebesülen bajıju büküj-yi üjebe. Temüjin
八頭の 馬が その 大きな 群団 の 境で 草を食んで 立って いるのを 見た。テムジンが

ügülerün nököör çi ende bajı, bi şirca acta-tan tede buj hüldeju garsucaj ke'ebe.
言うのに "友よ、君は ここにとどまれ、私が 一薄栗毛色の 去勢馬など 彼等が いる一 追って 出よう" と言った。

Bo'örçu ügülerün nököçesü keyen irelü'e bi, ende yekin bajıqu ke'ed qamtu
ボオルチュが 言うのに "伴になろう" と言って 来たのだ 私は ここに どうして とどまれよう" と言って 共に

dobtuju oro'ad şirca acta-tan-i hüldeju carba.
馳け 入り 薄栗毛色の 去勢馬などを 追って 出た。

この節は、テムジンの側から見れば、最初の「三泊」は、「我汝に伴たらん」といってテムジンを助ける信頼の人——ボオルチュを得ている期間、次の「三泊」は、テムジンが奪われた八頭の薄栗毛色の去勢馬を、自分のものとして取り戻すであろう段階的な期間である。一方、強盗の側から見れば、「三泊」の上に「三泊」を重ねた二つの「三泊」の期間(数によって表された距離)は、強盗が発見されないほど遠い距離の目安となっている。「三泊」以内の地で強盗を働けば捕えられるが、それよりも遠い地から盗めば発覚も捕捉もないので、盗品を自分のものにできる、という認識があったと見なすことができる。

そもそも、「三」という数を時間の単位と結びつけ、「三カ年行程の彼方」「三カ月行程の地」といったような、距離と時間をともに示す表現は、モンゴルの昔話や英雄叙事詩など、モンゴル口承文芸の中でも古い起源をもつジャンルに、極めて広範に反映されている¹⁴⁾。また、「三」という数が、英雄の人物像をさらに鮮明にするために広く用いられてきた伝統もある。そのよ

うな例は、『モンゴル秘史』にも少なからず見受けられる。

(§195) ... šilemelčeju quši'uraju ayisqun ken büyü keyen Tayang qan Jamuqa-dača
「... よだれを垂らし 鼻面をつき出して 近づいて来る者どもは 誰 であるか」と(云って) タヤン 汗は チヤムカ から

asacču'ü. Jamuqa ügülerün ene ayisqu Temüjin anda minu, kübčin beye inu širemü'er
尋ねた(のだった)。チヤムカの 言うのに “この 近づき来るのは テムジン 盟友です 一私の、全 身は 一彼の 生熟によって

širegdegsen šibüge-de qadququj-a čölöš ügej'ü, temür-iyer dabtacsan tebene-de qadququj-a
鍛えられた、 誰 で 突き刺そうとしても 間隙の ない、 旗 で 鍛えられた、 大針 で 突き刺そうとして(

čölöš ügej'ü, Temüjin anda minu. öyesegešen šibaqu'ün metü eyin šilemeljen ayisu lu,
間隙の ない テムジン 盟友です 一我が、 肌えた 旗の 標に このように よだれを垂らし 近づいていますぞ、

üjebei-u'ü ta. Najman nököd Mongcol-i üje'esu ešige-yin godu ulü hül'e'ülküj-eče
見ましたか あなたは。ナイマン族の 敵友達は モンゴル族を 見れば 「小山羊の 足の踵皮を(も) 残さないほど (掠奪するの)」

büle'ej, ta üjedkün ke'ebe. ene üge-tür Tayang qan ügülerün ele amsa'ari a'üla abarin
でしたな、あなた方は(まー)ご覽なさい」と云った。この 言葉に タヤン 汗の 言うのには “愚かだ、 山を 登って

bajya ke'eju a'üla abariju bajyju'ü. basa Tayang qan Jamuqa-daša asacurun basa
降立しよう」と云って 山を 登って 降立した。又 タヤン 汗が チヤムカ に 尋ねて言うのに “又

tere qoyina-ča juja'an-a ayisuqun ken büyü keyen asacba. Jamuqa ügülerün Hö'elün eke
あの 旗 から 重量として 来る者どもは 誰 であるか」と(云って) 尋ねた。チヤムカが 言うのに “ホエルン 母は

niken kö'ü-ben kü'ün-ü miqa-bär tej'eju büle'e. curban alda beyetü, cunajin bodo idešitü,
一人の子を(一自分の) 人 の 肉 で 養って いた。 三 尋の 体を持ち 三才の 牛・馬・駝の 食物を持ち、

curban dabquqayac emüščü, curban buqa jidgu'ülju ayisu-je. qortu kü'ün-i qotala-yi jalgi'asu
三 重の かぶとを 着て、 三頭の 牝牛に 引かせて 来ますぞ。 矢筒を つけた人を 全身を 飲みほしても

qo'ölaj-dur-iyän ulü tordayu, kübčin ere-yi emkü'esu öre ulü jasayu, a'ürli'asu Angcu'a
喉 に(一自分の) つつかえないのです、 總身の 男 を 飲みこんでも みずおちが 治まらないのです、 怒ると アングア

sumu-bän deliju talbi'asu a'üla alus бүкүн харбан qorin haran-i ügetele qarbuya.
矢を(一自分の) 引いて 放てば 山の 向うに いる 十 二十の 人々 を 串刺しに 射るのです。

kereldügsen nököri ke'er kettüs бүкүн-i Keyibür sumu-bän deliju talbi'asu kelkitele
争いあった 敵 を 荒野 ごしに いるのを ケイブル 矢を(一自分の) 引いて 放てば 数珠つなぎに

ülketele qarbuya. yeke-de deliju qarbu'asu yesün ja'ud alda cajar-a qarbuya. tatan deliju
串刺しに 射るのです。 大いに 引いて 射れば 九 百 尋の 地 まで 射るのです。グツとしほって 引いて

qarbu'asu tabun ja'ud alda cajar-a qarbuya. kü'ün kü'ün-neče busu gürelkü mangcus
射れば 五 百 尋の 土地 まで 射るのです。 人 々 から 異なり、 蠕動する 怪物に

töregsen' Joči-qasar ke'egdeyü, tere buyu-je ke eju üj. tenue-ece iayang qan ugureitun ele
生れた チョチ・カサル と云われています。 彼 なのですぞ」と云った(のだった)。そうすると タヤン 汗の 言うのには

teyin bö'esu a'üla-yin ündür temečeye. de'egši abaridqun ke'eju a'üla abarin bajyiba.
“そのようであるならば 山の 高さを 争おう、 上へ 登れ” と云って 山を 登って 降立した。....

高い山の頂上から戦闘を見ているとき、ナイマン族のタヤン汗の「来たりあるは誰なるぞ」という問いかけに、チヤムカがテムジン(チンギス・ハーン)と彼の臣下の英雄たちのことをタヤン汗に向かって逐一説明すると、それを聞いたタヤン汗が、「我が〔=チヤムカの〕言の葉に気絶せんばかりにて、上へ争い、驚き上がりぬ。口もて殺され、恐れて山に登り出でぬ」場面が、次の第196節に描かれている。モンゴルの昔話や英雄叙事詩において怪物の姿を描写するときに用いられる誇張的な表現方法が、ここではチヤムカによって、テムジンと彼の臣下の英雄たちを描く際に用いられている。このような誇張的表現は、英雄が巨大な体躯をもち(curban alda beyetü)、極めて食欲で(cunajin bodo idešitü)、それどころか、人間を丸ごと飲み込み(qortu kü'ün-i qotala-yi jalgi'asu qo'ölaj-dur-iyän ulü tordayu, kübčin ere-yi emkü'esu öre ulü jasayu)、非常に体が重い(curban buqa jidgu'ülju)というように、その特徴を極端に際立たせている描写に現われている。これら英雄は、タヤン汗やチヤムカの側から見れば対峙する敵であり、チンギスの側から見れば自身の臣下の英雄なのである。チンギスに敵対する勢力によって、チンギス側の英雄のもつ威力を賞賛させるのは、極めて効果的の得た手法である。

(§80) Temüjin šicuj dotora curban qonoju carsu keyen mori-yän körtöju ayisuquj-dur morin-
テムジンは 森林の 中で 三日 泊って “出よう” と思い 馬を(一自分の) 引いて やって来る 時 馬

ača eme'eil inü mültüreju qočorču'ü. qariju üje'esu eme'eil kömü(n)ldürgelegse'er
から 鞍が 一彼の すべり落ちて しまった。 もどって 見ると 鞍が 鞍をつけていながら

olanglacsar mültüreju qočorču'ü. olang ši boltucaj, kömü(n)ldürge basa ker mültürekü
肚帯をつけていながら すべり落ちて しまったのだ。 “肚帯 は いいでしょう、鞍 (がついていながら) 又 どうして すべり落ちる

büle'e, tenggeri idqan aqu-yü ke'eju qariju basa curban qonoba. basa carču ayisuquj-dur
だろうか、 天が (私を) とどめているのか” と言って もどって 又 三日 泊った。 又 出発して 近づいて来る と

šicuj-yin amasar-a qošilig-un tedüj čacän gürü amasar-a böglen anaju'ü. tenggeri idqan
森林の 口 に、 帳幕 の ぐらいの 白い 大石が 口 に 塞いで 倒れていた。 “天が (私を) とどめて

aqu-yü ke'eju qariju basa curban qonoba. basa yesün qonoc ideyän ügej aju nere ügej ker
いるのか” と思って もどって 又 三日 泊った。 又 “九 治 食物 なく 生きて、 各 なく どうして

ükügdeküj carsu ke'ejü tere amasar böglen unagsan qošilic-un tedüj čagān gürü horčin
死ねよう、出よう”と言って その 口を 塞いで 倒れた 帳房 の ぐらゐの 白い 大石を 周って

carbāsu ülü bolqu modud-i sumučı kitucaj-bar-iyān hocori'ād mori-yān qultari'ülü'ād
出ようとするとできないで 木々 を 矢張り の 小刀 で (-自分の) 切り断つて 馬を (-自分の) 清らせて

carquj-lu'ā Tajyıcı'ūd sakjū aju'ū. bariju abču odba.
出る と タイチウド族が 守って いた。(彼等はテムチンを) 捕えて 連れて 行った。”

この節で、テムチンがタイチウド族から逃れて森に身をひそめ、三度にわたって三泊したのは、「天、(我を) いさめあるや」という前兆をかたく信じたがためだった。森から出ようとして思いとどまり、またもどって「三泊」したのは、テムチンが「三」という数にいかにも信頼を置いていたかを、また、一時の忍耐力も「三泊」すれば弱まるということを証している。

上に引用したいくつかの例を見ると、13世紀、あるいはそれ以前の時代においても、モンゴル民族にとって、一か月以内の基本的な目安となる時間の単位は、「三泊、三昼夜(curban qonoc)」あるいは「三日」(curban udür)であった、と結論することができよう。このような痕跡がのちの世紀にも保持されていた例を、ここで一つ紹介しよう。【メルゲッド・ガルヒン・オロン】(1742年)には、「毎月1日から15日が終わるまでの期間を『白い方角(čayan jüg)』、毎月16日から30日が終わるまでの期間を『赤(黒)い方角(ulayan[qar-a] jüg)』と呼んでいた。『白い方角』では空(oytarui)、氣(kei)、火(yal)、水(usun)、土(sirui)が三度交替し、『赤(黒)い方角』では土、水、火、氣、空が三度交替する」¹⁹⁾と記されている。

2

人間が自然や自然の様々な現象と関係する過程で、自然の威力に支配され、自然に対する畏怖や、さらには自然に対する信仰へといたることが往々にして見られる。モンゴル民族にとっても自然崇拝が圧倒的であった。例えば、火を祭るとき、「嫁が羊の尾の脂身から三枚切り取り、それを火に擲げて三度叩頭し折る」¹⁹⁾。オボーを祭るときは、「四方に杜松で香を焚く。香炉の石は一方につき3×3=9個ある」¹⁷⁾。「ツァツアル[先に九つの穴の空いた杓子状の木で、乳などを三度撒くこと——訳者]ののち、すべての男子は、前方の山に向かって、服の裾の前に広げて跪き、三度叩頭し折る。……オボー祭祀が終わるとすぐに、全員がオボーを右回り(時計回り)に三度回ってから行く」¹⁹⁾。「シャマンとなる人は、自分のゲルの南側に、2トホイ(トホイは指先から肘までの長さの単位で、約0.32mに相当——訳者)の長さの枝葉のついた、3×9=27本の白樺の木をもって来て、南の方角に向けて9本ずつ並べて立てる」¹⁹⁾。「シャマンが巫

術を行なう前に、9個の白石と9個の黒石を水に入れて沸かしてから、その水で手や顔を洗うのは、体から汚濁を消し去って身を清め、多くの守護霊がシャマンに憑依するときの支障をなくすためである」²⁰⁾。このように、古来の伝統を保持した火の祭祀、山水やオボーに対する祭祀、また、シャマニズムの儀礼において、「三」や「三」の反復倍数(3×3=9、3×9=27、9×9=81など)が高貴なものと考えられ用いられてきた。これらの例に基づけば、第1章の最後に引用した『モンゴル秘史』第80節で、テムチンが森に泊まったとき、「三泊」を三度重ね、結局「九泊」したことから、3+3+3=9 (3×3=9)という式が導き出せるのである。

これまで述べてきたすべての例から見ると、「三」の反復(加法および乗法)という形式は、すなわち「九」にほかならないことが理解されるであろう。したがって、「九」という数には「三」のもつ象徴的な意味が保持されていると同時に、「九」のもつ独自の特徴も内包されているのである。『モンゴル秘史』では、一方で人間の一生の生活儀礼において、他方で国家の行政、法令、軍事組織などにおいて、「九」という数が何度も用いられている。例えば、テムチンが九歳のとき(第61、94節)、父イエスガイ・バアトゥルがテムチンを連れて、娘を嫁にもらおうとオルクヌウド氏のところに出かけるのは、モンゴル人には、九歳になった男子を「婿に置いて(küreged-te talbijū)」(第66節)、のちに妻となる娘を見せ、いっしょに置いて慣れさせる、というしきたりがあったことと関係している。九頭の黄白色の去勢馬をもって(第77節)ということは、テンゲリに起源をもつといわれる系統と関係し、「テンゲリの九頭の駿馬」という神話の心理的痕跡に関係しているともできる²¹⁾。これに関連して、「……賢い駿馬は八本脚をもつ、と常に形容していたところを見ると、八を家畜の成長を象徴する数と考えていることが分かる。8×9=72となり、成長を象徴する八という数に、テンゲリを象徴する数である九を掛け、テンゲリの馬群の数を72頭と象徴的に表していた」²²⁾という、モンゴル人研究者の見解にもここで触れておきたい。また、モンゴル民族を統一して国家を樹立する際、チンギス・ハーンが国家統一に功績のあった僚友たちに、「九度の過ちにも咎めざるべし(yesün aldal-dur bü aldaturcaj)」(第205節)、「九つの過を過つとも罪に入らまじ(yesün aldal alda'āsu ere'ü-dür bü orotucaj)」(第211節)、「九回の過ちをおかすとも、罰せざるべし(yesün aldal alda'āsu bü aldaturcaj)」(第214節)、「九度の過失にて(も)刑罰に入るまじ(yesün aldal-dur ere'ü-dür bü orotucaj)」(第219節)と勅しているのも興味深い。

これについてはこれ以上述べずに、以下の事柄に注意を向けてみたい。すなわち、モンゴル民族にとって「九」という数はテンゲリ信仰と関係する数だということである。モンゴルのシャマニズムの儀礼によれば、その最高の崇拝対象はテンゲリである。シャマニズム神話に見られるように、九十九のテンゲリは、西に五十五神、東に四十四神おり、それぞれ世界を分け合っ

て支配している。テンゲリ (tengri, 天) は生命を与える男の始原, すなわちジャイラン (Jayirang), ガジャル (qaġar, 地) はそれに形を与える女の始原, すなわちイドガン (iduyan) となる。したがって、チンギス・ハーンの源祖は、「上なる天神よりの定めもて生まれ」(第1節) たのである。このことは、チンギスの盟友や僚友たちばかりでなく、のちに敵対し離反したヂャムカのような人物も認めている(第201節)。そもそも、『モンゴル秘史』は、テムジン(チンギス)の興隆と没落のすべてに関わる運命が、テンゲリの庇護と力によるものだというところに、多くの事例をもって答えを与えようと努めた作品なのである。第80節では、テムジンは森に隠れていて出ようとしたが、テンゲリの忠告に従い「九泊」した。しかし、「名なくいかで果てるべき、出でむ(nere ügej ker ükügedkü carsu)」と決意して出て行く。これは、実際にはテンゲリの忠告に背いたことになるのである。そして、テンゲリのことばに従わなかったために、テムジンには好い結果は訪れず、結局タイチウド族に捕えられてしまうのである。これは、テムジンは決してテンゲリのことばに背いてはならない、ということをも具体的に示した例である。テムジンがテンゲリの意向に従う者を称揚し、テンゲリの意向に従わない者は罰し、自身の犯した過ちを正そうとしたことは、彼の全生涯を通じて確認できる。チンギスと彼の後継者たちはシャマニズムの信仰篤く、シャマン、占ト者、予言者、占星術者たちの助言にほぼ無条件に従っていた。チンギスは、彼が国の皇帝になる際に大きな役割を果たしたグナン、コケチョス、デゲイ、ウスン翁、コルチらの功績を讃えて千戸長に任命し(第202節)、ウスン翁には「ベキ(beki)」を奉じ、「席上に坐せしめ、仕え奉じ、また、年に月に(施物を)施し、かくあらしめん(sa'ūri de'ere sa'ūlju taqiju basa hon sara sataju teyin atucaj)」(第216節)という勅を下している。チンギスの息子オゴデイ・ハーンが金国に遠征したとき、病にかかったのは金国の民の地水の神のたたりが原因なので、親族の中からだれか身代りを出した方がよい、とシャマンや占ト者たちが進言した。これを聞いたオゴデイが実の弟のトルイを身代りに出したのは、シャマンたちがいかに大きな影響力と特権をもっていたかを証している(第272節)。しかしながら、シャマンのココチュ・テブ・テンゲリは「九つの言葉もてる人衆(yesün keleten irgen)」を自分のもとに集め、カサルを殴り、オドチギンの使者ソコルを打ちのめし、またオドチギン自身をも自分に跪かせ、兄弟の間に不和の種を播いて仲を裂こうとしたので、「天神に愛でられず、己が命を、体とともにもち行かれ(tenggeri-de ese ta'alaodaġu ami-yān beye selte abču oddaba)」(第244, 245, 246節)た、すなわち殺されたのである。

チンギス・ハーンはシャマニズムを信仰していただけでなく、自分でも家畜の肩胛骨を焼いて占いをしていた。そもそも、匈奴などの古代モンゴル系民族はシャマニズムを信仰し、自分たちの王を「テンゲリの息子」として推戴していたが、このことは、13世紀にも受け継がれつづけてきた。モンゴル民族は、テンゲリ、日月、山水には主(эзэн)が宿ると見なし、それら

九度、九つの穴の空いたツァツァルで乳などを撒いて捧げることである。この二つのことから見ると、山水を祭ったり、跪いて拝んだり、ツァツァルを捧げたりなどするのは、「九」という数に関係する、モンゴル民族に古くから伝承され定着した習俗なのである。テンゲリ信仰や自然信仰の儀礼に何度となく象徴的に用いられてきた「九」という数は、また国家的な儀式などでも使われてきた。あらゆる国家の存在の象徴は、軍隊の威力を鼓舞する、燃えるような精神的な高揚にあるといえよう。チンギス・ハーンが国家を統一したとき、そのような国家的象徴の一つが旌旗であった。

(S202) tedüj sisgej to'ürçatu ulus-i šidurcudqaġu bars ġil Onan-nu teri'ün-e quriju yesün
 九としてツェルトの 帳幕をもつ 民衆を 指定して 翁の 年 オナン河の 源 に 集りし 九

költü čaca'an tuġ baiji'ülü'äd Činggis qahān-na qan nere tende öġbe.
 旗の 白い 旗を 立てて チンギス 明汗 に 旗の 名を そこに 与えた 九

ここにある「九脚の白き蠶(yesün költü čaca'an tuġ)」とは、^{ハマフ}全モンゴル^{ツェルト}國の象徴(сүлд)であり、丙寅の年(1206年)にチンギス・ハーンが即位したときに、これを継承し高く掲げたのである。白い旌旗は、千頭の馬(千頭の種馬といわれるときもある)の、頭頂部のたてがみ(首節のたてがみと尾の毛といわれるときもある)で垂れた房飾りをつくった、剛毛の旌旗である。これは、中心部の一本の大旌旗とその周りを囲む八本の小旌旗から成っている。したがって、yesün költü čaca'an tuġと名づけられているのである。モンゴルの国家的事業が神聖かつ清明に興隆発展する象徴が「九脚の白き蠶」に込められている。旌旗の天辺には金メッキを施した、三叉状の炎の形をした鋼鉄製の先端があり、その下にある皿状の部分から下に向かって、白い剛毛を81個の穴を通して細分し、山羊の皮紐で固定していた。「九脚の白き蠶」は、ハーンの即位や大クリルタイの開催など、国家の大規模な儀式のときに掲げられていた。これと並んで、「四脚の黒き蠶(Дөрвөн хөлт хар сүлд туġ)」があり、これは黒色の剛毛でつくられ、天辺に槍の形をした二股の先端があり、その下には毛を通す穴のある鉄製の部分が施され、戦争のときの象徴として用いられていた。

旌旗の数が「九」となっているのは、チンギスの系統が「テンゲリの系統」と見なされていたため、「テンゲリの数」といわれる「九」が特に選ばれたからである。そもそも、テムジンはハーンに即位する儀式では、「九」という数が繰り返し何度も象徴的に用いられていた、と後世の歴史家や芸術家は見ていた。その一人であるインジャンナシ(1837~97年)は、その著『青史演義』の中で、「山が震動し海が移動するように、オナン河の源の大集会に赴く大小の諸國、部族の人びとが、一人として遅れることもなく、一団となって移動して行った、……また九丘

に対してツァツアルを擲げ、祭祀を取り行ないつづけてきた。これは「モンゴル秘史」にも何度か描かれているが、その一つを以下に引用してみよう。

(§103) Temüjin tede gurban Merkid macad geyid-tür-iyēn aḡiraba-yū, bṡgčü-ū amuj keyēn
テムジン は 彼等 三姓 メルキドは たしかに 家々に (-自分の) 帰った か、 ひそんでか いる” と言て

Belgütej Bo'orču Jēlme gurban-i Merkid-ün qoyina-ča uqa'ūta gurban qonoc daga'ū(n)lju
ベルグテイ ボオルチュ ジェルメ 三人 を メルキド族の 後 から 捜索がてら 三 泊 従い行かせ

Merkid-i küngke'ū(n)lju Temüjin Burqan de'ere-če baḡ'ūju ebče'ū-bēn mō'ēledčü ügülerün
メルキド族を 遠ざけて、 テムジンは ブルカン山 (の上) から 下りて 胸を (-自分の) たたき 言うのに

Qo'acčin eke-yi solangca bolju sonosqu-yin tula ünēn bolju üjekü-yin tula bṡdün beye-yēn
“コアクチン 母 が いたちに なる 膝の 故に、 銀鼠に なる 見る の 故に、 金き 体 (-自分の)

buru'ūdun bugiya moritu, bucu-yin horim horimlaju, burgasun ger gerlen, Burqan de'ere
逃れ 子をつけた 馬に乗り、 鹿 の 小道を 運行き、 糝の 包 (ゲル) を 包として、 ブルカン山 (の上) に

carula'ā. Burqan-qaldun-a bö'ēsün-ü tedüj amin-iyān bu(n)lji'ū(n)ldaba bi, cacča amin-iyān
登った。 ブルカン・カルドゥン山に しらみ の ほどの 命を (-自分の) 隠れさせられた 私は、唯一つの 命を (-自分の)

qayiralan cacča moritu, qandacaj-yin horim horimlaju, qalqasun ger gerlen, Qaldun de'ere
愛惜し 唯一頭の 馬に乗って、 野生の大鹿 の 小道を 運行き、 折れ枝の 包 (ゲル) を 包として、 カルドゥン山 (の上)

carula'ā bi, Qaldun-burqan-a qarča-yin tedüj amin-iyān qalqalacada-je bi, maši
に登った 私は、 カルドゥン・ブルカン山に 蟋蟀 の ほどの 命を (-自分の) 守られた ゼ 私は、 非常に

ayu'ū(n)ldaba bi, Burqan-qaldun-i manacar būri maliyasucaj, üdür būri öčisügej, uruc-un
恐れさせられた 私は、 ブルカン・カルドゥン山を 朝 ごとに 祭ろう、 日 ごとに 折ろう、 子孫 の

uruc minu uqatucaj keyēn naran esergü büse-bēn küju'ün-dür-iyēn erigelejü maqalaj-bān
子孫よ (-私の) 奮起せよ” と言て 日に 向って 帯を (-自分の) 翼に (-自分の) かけて 帽子を (-自分の)

car-tur-iyān se'ējigelejü car-iyān ebče'ün-dür-iyēn mō'ēledčü naran yesün-te sogödcü
手に (-自分の) かけ 手を (-自分の) 胸に (-自分の) おき 太陽に 九 回 ひざまづき、

sačuli öči'ūli ögbe.
サチユリ (と) オチウリを 擲げた。

テムジンの信仰を極めて鮮明に描写したこの節の中にある、「(日に) 九度^{たび}ひざまづき、^{アイラフ}御酒 禱祝を擲げたり (yesün-te sogödcü sačuli öči'ūli ögbe)」という語句の意味を明らかにすれば、次のようになる。まず第一に、yesün-te sogödcü というのは、三度跪いて立ち上がる間、跪くたびに三度叩頭して折る儀式なのである。第二に、sačuli öči'ūli ögbe というのは、三度づつ計

niken eyeten bolu'asu kene ber kilbar-a yekin bolqun ta ke'ēbi. atala Alan-go'ā
一つの 和をもって なるならば 誰に よっても たやすく どうして やられましよう お前達は” と言った。そのうちに アラン・ゴア

eke anu ugej bolba.
母は 一後等の 亡く なる。

この二つの節の「五人の子供達 (tabun kō'ūd)」 「五人とも (tabu'ūla)」 というのは、ポドンチャル (ボルジギン氏の始祖でありチンギス・ハーンの祖先) の母アラン・ゴアの子供の数であるが、「五本の矢柄 (tabun müsüd)」 という語句に結びつけて考えると、その意味において互いに連関する語句となっている。一つの矢筒に「五本の矢柄」を入れて行くのが、モンゴル民族の古來定まった習慣である。したがって、「五本の矢柄」に例えて、アラン・ゴアが息子たちを教諭したのは、一つの器、すなわち同じ母の子宮から生まれ出た、同じ家の息子たち、という見方を二重に表していることが明らかになる。これをさらに分かりやすく説明するために、「五本の指」のような、人間の分かちがたい器官と結びつけて見てもよいだろう。人の手の指が五本あるのは、それが父母から、あるいは、自然から運命づけられた器官の結合体にほかならないからである。このことをモンゴル人は理解し、「手の五本の指のように (гарын таван хуруу шигъ)」 と言って、友好団結のしるしになぞらえてきたのである。そもそも、モンゴル民族は人体の器官を「五種の結合体 (тавтын цоглоол)」²⁴⁾ から成ると見なしていたため、分かちがたく結合した状態を「五」という数によって表してきた。このことと「五本の矢柄」を関係づけて考えると、「モンゴル秘史」における「五」という数は、「構造と組織の統一された結合体 (бүтэц бүрэлдэхүүний нэгдмэл цул)」 という象徴的な意味を内包していたといえよう。人の手の指に関係する「五」という数に、このような語法があるのを、「モンゴル秘史」の中から引用してみよう。

(§53) Buyur na'ür Kōlen na'ür qoyar ja'ūra Urši'ün müren-ne бүкүн Айри'ūd Buiju'ūd
ブユル 湖 コレン 湖 二つの 間に、 ウルシェン 河 (のほとり) に いる アイリウド アイリウドの

Tatar irgen-e Ambacaj qahan ökin ogčü ö'ēsün ökin-iyēn hüdejü odqu bolun Tatar Ju-yin
タタールの 民に アムガイ・カアン 娘を 与え 自分で 娘を (-自分の) 送って 行くことになり タタールの 酋長の

irgen Ambacaj qahan-ni bariju kitad-un Altan qahan-na abču odquj-dur Ambacaj qahan
人衆は アムガイ・カアン を 捉えて キタドの 金の 皇帝のために 連れて 行く 時に アムガイ・カアン

Besütej kü'ün Balacači elčin-iyēr ügülejü ilerün Qabul qahan-nu dolo'an kō'ūd-ün dundadu
ベステイの 人 バラガチを 使者として 言て 運る時、 カブル・カアン の 七人の 子達の 真中の

Qutula-da ugülerün harban kō'ūd-ün dотора Qada'an-taidz-da ügüle ke'ēn ügülejü ilerün
クトラに 言うのに “十人の 子達の 中で カダアン・タイズに 言え” と 言て 運わし。

九百九十九の罫がつくられ、大勢の部族の人びとが幕営し、……九万九千九百九十九人の兵士が九色の鎧、兜、旌、旗に分かれて立ち、……九つの房をもつ旌を掲げ、というように描写し、また「顔と体を清め、美しい金の龍の模様をついた新調の服を着て、宝石の帯を締め、頭上には九龍のついた仏塔のような冠の帽子を乗せ、耳の下には真珠を埋め込んだ金の耳輪を垂らし、首の下には九宝の飾り物をつけ、足には山水の靴を履いてお出ましになった。……天と地に香を焚き蠟燭に火を点し、恭しく叩頭した」²³⁾というように、テムジンを玉座に推戴してテンゲリの息子の席に着けた歴史的な儀式を、その中でもとりわけ、国家の象徴と皇帝の象徴を鮮やかに描いたのである。ここには、芸術的な彩色が施されているとはいえ、「テンゲリの息子」「テンゲリの系統の人」という見方が、鮮明かつ深遠な形で表現されている。

『モンゴル秘史』の中に何度も現われる数の一つが「五」である。以下に若干の例を引用してみよう。

(§19) qabur niken údür köngšilemel qonin činaju Belgünütej Bügünütej Buqu-qatagi Buqatu-
 葬 (の) ある 日 進づけの干物の 羊 (肉) を 煮て ベルグステイ ブグステイ ブク・カタギ ブカトゥ・

salji Bodončar-mungqac ede tabun kö'üd-iyen jergelen sa'ülju niži'el mūsüd quculudqun
 サルチ ボドンチャル・ムンカグ これら 五人の 子等を (一自分の) 並べ 坐らせて 一本ずつ 矢柄を “折りなさい”

ke'ejū ögbe. niži'el ya'ū bajyi'ülqun, ququčiju o'örba. basa tabun mūsüd qamtu
 と行って 与えた。一本ずつ (の矢柄) を 何で とどめおこうか、 折り さった。 又、 五本の 矢柄を 一纏に

čučlaju quculudqun ke'ejū ögbe. tabu'ola tabun čuctaj mūsüd kü'üeldün bariju bitü'ülju
 束ねて “折りなさい” と行って 与えた。 五人とも 五本 一纏の 矢柄を 各人毎に 握って 順番に

quculun yadaba.
 折ろうとして出来なかった。

(§22) basa Alan-go'ä tabun kö'üd-leyen söyü'er üge ügülerün ta tabun kö'üd minu, cacča
 又 アラン・ゴア 五人の子達に (一自分の) 教訓の 言葉を 言うのに “お前達 五人の子達よ 一私の 唯一つの

ke'eli-eče törebe. ta tugar-un tabun mūsüd metü. cacča cacča bolu'asu tere
 塵 から 生まれたのです (お前等は)。お前達は さきほどの 五本の 矢柄の ようです。ひとり ひとりになるならば あの

niži'el mūsüd metü ken-e ber kilbar-a quguldaqun ta, tere čuctaj mūsüd metü qamtu
 一本ずつの 矢柄の ように 塵に よっても たやすく 折りすてられますよ お前達は、あの 束ねた 矢柄の ように 共に

ele kü'ün tutum ere-yin tabun anggi-da cal-nu'üd tülejü cal-iyär očajdaqaya. Najman irgen
 すべての 人 こと、男の (人ごと) 五 個処 に 火々 を たいて 火 で 驚かせよう、 [ナイマン族の 人衆は

olon ke'egdemüj, qan anu ger-teče ese garuqsan tanggi ke'egdemüj, cal-iyär hülürige'ütele
 多い] と云われている。汗は 一般等の [包 (ゲル) から 出なかった 甘いん坊] と云われている。火 で まどわされている間に

bidan-u actas ber čadumu-je, actas-iyän čadqan Najman-u qara'ül-i hülde'ed daručaju
 我が方の 去勢馬どもも 飽食しますぞ、去勢馬どもを (一自分の) 満腹にさせ ナイマン族の 斥候を 追いやって 殺して

col-dur anu neyile'ülün tere samay'üj-dur qadquldu'asu bolquj-u keyen duradqa'asu ene
 本陣 に 一般等の 合流させ その 混乱に (乗じて) 合戦すれば いいでしょうか” と 提言すると この

üge-yi jöbšiyejü Činggis qahan jarlic bolurun teyin bö'ed cal-nu'üd tüle'ülüdkün keyen
 言葉 を よしとして チンギス 可汗が 仰せに なるに “そのように すぐに 火々を たかせよ” と云って

čeri'üd-te jasac tungqaba. tedüj Sa'ari-ke'er-i delgen bay'uju amitu ele kü'ün tabun
 兵士達 に きまりを 伝達した。 そのように サアリ 草原 に ひろがり 設営し 生ある すべての 人に 五

anggi-da cal-nu'üd tüle'ülbe. söni Najman-u qara'ül Qangcar-qan-u teri'ün-eče söni olon cal
 個処 で 火々 を たかせた。 夜、 ナイマン族の 斥候が ハンガル 山の 頂 から 夜 多くの 火を

ülejü Mongcol-i čö'öken ese-kü keyen büle'ej, hodun-nača olon caltan büj keyen Tayang
 見て “モンゴル族を [少ない]” と云って いなかったか、 星 より 多い 火をもっている” と (云って) タヤン

qan-dur map'üqan eme'eltü šingqulaqan morin ögčü ile'ed Mongcol-un čeri'üd Sa'ari-ke'er-i
 汗 に よくない 鞍のついた 白っぽい 馬を 与え 連れて “モンゴル族の 兵士達は サアリ 草原に

bütetele bay'ulu'ä, üdür-tür undurun aqun-u, hodun-nača olon caltan büj ke'ejü
 つまるまで 下宿しました。 日ごとに 湧き出るようにふえているのでしょうか、 星より 多い 火をもっている” と云って

ilejü'üj.
 違った。

この節を詳しく見ると、チンギス・ハーンが「命ある総ての人ごとに、兵なる人ごとに、五つの処に火々を焚きて、火もて驚かしめん (amitu ele kü'ün tutum ere-yin tabun anggi-da cal-nu'üd tülejü cal-iyär očajdaqaya)」といったのは、戦っている敵を欺くためだけの、単に普通の戦法を述べているわけではない。「五つの処に火々を焚きて」という語句について、二つの事柄を明らかにしてみよう。

まず第一に、13～14世紀にモンゴル民族は「火 (cal)」を尊崇、清浄、威力の象徴と見なしていた。このことについては、13世紀にモンゴルの地を訪れたジョヴァンニ (ジョン)・デル・プラノ=カルピニが、『モンゴル人の歴史』という旅行記の中で、「小刀を火のなかへつっこむこと、または、どんなにしてであれ、小刀で火に触れること、あるいは肉を大鍋から小刀で取り

qamuc-un qahan ulus-un ejen boluju öki-bën ö'esün hüdeküj-bën nama'är kesedkün
総て の カアン、 国 の エヂェンとなって、 曠を (一自分の) 自分で 送って行くのを (一自分の) 私を以て 戒とせよ、

Tatar irgen-e barigda'ā bi, tabun quru'üd-iyān kimul tamutala harban quru'üd-iyān
タタルの 民 に 捉えられた 私は、 五本の 指指の (一自分の) 爪が すりへるまで 十本の 指指の (一自分の)

ha'üdtala hači minu aburan soridqun ke'eǰū ilejū'ū.
〔爪〕 なくなるまで あだを 一私の とるべく 勢めよ と云って 違わした。

これは、モンゴルのアムバガイ・ハーンがタタルの人衆に捕えられたとき、使者を送って、十人の息子の真中のカダアン・タイズに遺言として語ったことばである。ここに現われている「五指の爪のつぶるまで、十指(の爪)の失するまで、わが鱧を報ずべし(tabun quru'üd-iyān kimul tamutala harban quru'üd-iyān ha'üdtala hači minu aburan soridqun)」ということばは、兄弟みな協力し、最後の力をふりしぼって、私の仇を討ってくれ、という意味を表していると思えることができる。第53節のこの語句は、第19、22節で用いられている「五」の用法と、その象徴的な意味において大差はないといえる。

(S193) qulucana jī(n)l jūn-nu teri'ün sara-yin harban jirwa'ān üdür hula'ān tergel-e tüc
鼠の 年 夏のはじめの 月の 十 六 日、 赤々とした円い(日輪の日)に、 塵に

saču'ād morilarun Kelüren ö'ēde Ĵebe Qubilaj qoyar-i alginčilaju yubu'ād Sa'ari-ke'er-i
(酒を) ぶりかけ祭り 出陣する時 ケルレン河を 通り チェベ、クビライ 二人が 先鋒軍として 行って サアリ 草原に

kürü'ēsü Qangcar-qan-u teri'ü-te Najman-u qara'ül tende aju'ū. bidan-u qara'ül-a hüldeldüjü
到ると ハンガル 山の 頂に ナイマン族の 斥候が そこに いた。我が方の 斥候に 追いつ追われつ、

bidan-u qara'ül-ača niken šingqula morin maǰūqan eme'eltü-yi Najman-u qara'ül-a
我が方の 斥候は 一頭の 黄白色の 馬を よくない 鞍のついているのを ナイマン族の 斥候に

abtaǰū'ūj. Najman-u qara'ül tere morin abču ügüldürün Mongcol-un actas turugad
とられた(のだった)。ナイマン族の 斥候は その 馬を とって 話し合うのに “モンゴル族の 去勢馬どもは やせ纏って

aju'ū ke'eldüjū'ūj. bidan-u'aj Sa'ari-ke'er-i kürčü tende töridčü ker kiktün ke'eldü'ēsü
いる” と云い合った。我が方の者は サアリ 草原に 到って そこに とどまって “どう すべきか” と云い合うと

tende Dodaj čerbi Činggis qahān-na duradqarun bidan-lu čöyēn büi, čöyēn de'ere čilejü
そこに ドダイ 侍従が チンギス 可汗に 携言して言うのに “我々は 少なく あり、 少ない 上に 疲れて

irebe. eyin-kü töridčü actas-iyān čadtala ene Sa'ari-ke'er-i delgen baǰū'ūj amitu
(ここまで) 来た。このように とどまって 去勢馬どもが (一自分の) 飲食するまでこの サアリ 草原に ひろがり 下營して 生のある

iretūgej.
来るよう。 ...”

この中の、「白身フクリの人の子達を入れる時、三人の僚友とらび達をもちて一人の弟を従え原籍(の地)より馬匹力を整え来るべし(düri-yin kü'ün-ü kö'üd-i oro'ulurun curban nökörtü niken-kü de'ü-yi daga'ūju huja'ür-ača ula'a küčü Ĵasaǰu iretūgej)」は、五人いっしょにに(「白身の人の子」+「三人の僚友」+「一人の弟」)来るようにとの勅令なのである。また「十戸の長官達の子達(harbad-un noyad-un kö'üd)」も五人いっしょにに(「十戸の長官の子」+「三人の僚友」+「一人の弟」)来るようにと勅を下している。この「五人いっしょにに(tavyun, tabu'ula)」というのは、必要なときには「ガル」という単位を構成する数なのである。軍隊や行政の単位にある「十人隊(араат)」は、二つの「ガル」から構成され得る例なのではなからうか。戦争のときに「五人隊(тавт)」を単位とする例は明らかではないが、五人がいっしょにになって「ガル」になるという認識は、チンギスの軍隊だけでなく、当時のナイマン族や他の遊牧部族の中でも一般的だったと思われる。したがって、「生きとし生ける人に五つの場所に火々を焚かしめぬ(amitu ele kü'ün tabun anggi-da gal-nu'üd tüle'ülbe)」というのは、タヤン汗にとっては「それぞれの火(ガル)の向こうに五人の人がいる」と明瞭に理解される数の単位なので、「星より多き火もちてあり」というふうには思わざるを得なかったのである。

(S200) Najman, Merkid-i muqudqaqan bara'asu Ĵamuqa Najman-lu'a büürün tende ulus-iyān
ナイマン族、メルキド族を 滅滅し 終ると チヤムカは ナイマン族と共に いて そこで 民人を (一自分の)

abda'asu mun tabun nökörtü o'örčac bolju Tanglu de'ere carču uculja alaju širaju
取られたので 彼は 五人の 僚友達をつれた 殘賊に なって タンル山 (七)に 登り 野生の牡羊を 殺し 焼いて

iderün tende Ĵamuqa nököd-teyēn ügülejü'ū, ken-ü kö'üd ene üdür uculja alaju eyin
食べる時 そこに チヤムカは 僚友達に (一自分の) 言った、 “誰の子達が この日 野生の牡羊を 殺してこのように

idemü ke'eǰū'ū. tere uculja-yin miqa iden бүкүј ja'ūra tabun nököd inu Ĵamuqa-yi
食べるのか” と云った。その 野生の牡羊の 肉を 食べて いる 間に 五人の 僚友達は 一彼の チヤムカを

gardaju bariju Činggis qahān-dur abčiraju'ū.
手を下して 捕えて チンギス 可汗の 斃に 連れて来た。 ...

この節に現われる「五人の僚友をつれたる殘賊となりて(tabun nökörtü o'örčac bolju)」というのは、他の集團から思いがけず偶然に別れてしまったことを表しているのではない。「モンゴル秘史」第224節で、チンギスが当直兵士を選んで割り当てる勅を下したのは、単にチンギスのみに関係するばかりでなく、チヤムカや他の遊牧部族もみなこの勅令をよく承知し、また自

出すこと、さらにはまた、火のそばで斧をつかってぶったぎることなどがそれ〔伝統的な罪悪——訳者〕です。これは、こんなことをすると、その火の首が切られてしまう、と信じられているからなのです。……さらに、一口でいうと、何でも火によって清められると信じています。ですから、使節、諸侯、そのほか何びとであろうと、タルタル人のもとへ来たものは、そのたずさえて来た贈物ともども、火と火のあいだを通してお祓いをしてもらわねばなりません。これは、やって来た人たちが、何か呪術を施したのではないか、または、毒そのほか危害を加えるようなものを何か持って来ているのではないか、とおそれるためです』²⁵⁾というように記していることが明白な証拠となろう。『モンゴル秘史』の中で、ドダイ侍従がチンギス・ハーンに、タヤン汗を「火もて驚かしめん」と進言したことが好結果をもたらしたのは、ナイマン族の斥候がハンガル山の頂上からタヤン汗に「星より多き火もちてあり (hodon-nača olon galan büi)」と知らせていることから明らかである。

第二に、モンゴル民族は、狩猟や隊商に出かけたとき、一つの鍋を囲んでともに食事をする一団の人びとを「ガル (ran, gal)」と呼んできた、これと『モンゴル秘史』の「五つの処に火々を (tabun анги-да gal-nu'ud)」という語句とを結びつけて考えると、13世紀において、五人の人びとが一つになって「ガル」を構成したことがあったのかもしれない、という考えが生まれてくる。その例として、『モンゴル秘史』から引用してみよう。

(§224) basa Činggis qahān kešigten ilcaju oro'ulquyi jarlic mincad mincad-ta
 ... 又 チンギス 可汗 当眞兵等を 撰んで (当眞に) 当てる 勅を 千戸 千戸 に

tungqarun bidan-dur kešigten oro'ulurun tümed-ün, mincad-un, ja'üd-un noyad-un kō'üd
 公布するに “我々の処に 当眞兵士を 当てる時 万戸 の、 千戸 の、 百戸 の 長百連 の 子連を

düri-yin ku'ün-ü kō'üd ororun erdemüten šil sayid-i, bidan-u dergede yabuqun metüsi-i
 一普通の 人 の 子連が (当眞に) 当る時には 才能のある 容貌のよい者連を、 我々の 傍に 仕える ような者を

oro'ultucaj, mincad-un noyad-un kō'üd-i oro'ulurun harban nöködtü niken de'ü inu
 一当てるよう。 千戸 の 長百連 の 子連 を 当てる時は 十人の 僚友をもち、 一人の 弟を 一旅の

daca'ülju iretügej, ja'üd-un noyad-un kō'üd-i oro'ulurun tabun nöködtü niken de'ü-yi
 連れて 来るよう。 百戸 の 長百連 の 子連 を 当てる時は 五人の 僚友をもち、 一人の 弟を

daca'ülju iretügej, harbad-un noyad-un kō'üd-i oro'ulurun düri-yin ku'ün-ü kō'üd-i
 連れて 来させよ。 十戸 の 長百連 の 子連 を 当てる時は、 普通の 人 の 子連 を

oro'ulurun curban nöködtü niken-kü de'ü-yi daga'ülju huja'ar-ača ula'ā küčü jäsaju
 当てる時は 三人の 僚友をもち、 一人の 弟を 連れて 駱駝 から 馬・運搬力を 整えて

兆について——モンゴル英雄叙事詩と『モンゴル秘史』の関係の問題について』『東京外国語大学論集』、第47号、1993年、102頁。

Дожоогийн ЦЭДЭВ, Казуяки ОКАДА (орч.) Монгол ардын аман зохиол болон бичгийн уран зохиол дахь ид шид, зөн совингийн тухайд (Монгол ардын баатарлаг туульс. «Монголын нууц товчоо»-ны харилцаа холбооны асуудалд. *Area and Culture Studies*, No.47, Tokyo University of Foreign Studies, 1993, p.102 (102-р тал).

- 2) Рашид-ад-дин. «Сборник летописей». Изд. АН СССР, Москва-Ленинград, 1952, стр. 167.
- 3) Гильом де Рубрук. «Дорно этгээдэд зорчсон минь». УХГ. Улаанбаатар, 1988, 207-р тал.(カルピニ ルブルク【中央アジア・蒙古旅行記】、護雅夫訳、桃源社、1979年、280頁.)
- 4) Б. Батжаргал. «Эртний монголын математик», Тэргүүн дэвтэр, ШУАХ. Улаанбаатар, 1976.
- 5) 人体の器官に対応させた尺度。

a) 長さ—— ямх (親指の先から第一関節までの長さ), нэг хуруу (1本指, 人差し指1本の横幅), хоёр хуруу (2本指, 人差し指と中指を合わせた幅), гурну (3本指, 人差し指と中指と薬指を合わせた幅), дөриү (4本指, 人差し指と中指と薬指と小指を合わせた幅), алга дарам (5本指, 手のひらの横幅), үзүүр барим (親指を立てた握り拳の横幅), мухар барим (親指をつけた握り拳の横幅), үзүүр сөөм (手のひらを広げたときの親指の先から人差し指の先までの長さ), мухар сөөм (үзүүр сөөм の状態で人差し指を曲げたときの親指の先から人差し指の第二関節までの長さ), үзүүр төө (手のひらを広げたときの親指の先から中指の先までの長さ), мухар төө (үзүүр төө の状態で中指を曲げたときの親指の先から中指の第二関節までの長さ), үзүүр тохой (手のひらを広げたときの中指の先から肘までの長さ), мухар тохой (手を握ったときの拳の先端から肘までの長さ), үзүүр дэлэм (手のひらを広げた状態で片腕を横に伸ばしたとき, 体の中心から手のひらの先端までの長さ), мухар дэлэм (握り拳を作った状態で片腕を横に伸ばしたとき, 体の中心から拳の先端までの長さ), үзүүр алд (手のひらを広げた状態で両腕を左右に広げた長さ), мухар алд (握り拳を作った状態で両腕を左右に広げた長さ), алд дэлэм (алд дэлэм を足した長さ), бү-тэн алхам (普通の一步の長さ), хагас алхам (半歩の長さ), цуваа гишгэм (両足裏を縦につなげて並べた長さ), зэрэгцээ гишгэм (両足裏を横につなげて並べた長さ), алцам (両足を左右に大きく開いた幅)。

b) 高さ—— шагай (踝までの高さ), шилбэ (脛までの高さ), өвдөг (膝までの高さ), салтаа (股までの高さ), бүсэлхий (腰までの高さ), суга (脇の下までの高さ), мөр (肩までの高さ), хүзүү (首までの高さ), толгой (頭までの高さ), эрүү [顎], хамар [鼻], нүд [目], дух [額] の区別あり)。

6) 家畜の器官に対応させた尺度。

a) 高さ—— туурай (蹄までの高さ, бодын туурай [大型家畜の蹄], богийн туурай [小型家畜の蹄] の区別あり), сагар (蹄の後側の上についている小突起までの高さ), шагай (踝までの高さ), шилбэ (脛までの高さ), өвдөг (膝までの高さ), цавь (鼠蹊部までの高さ), тамга (焼印の部分までの高さ), ташаа (腰部までの高さ), хондлой (臀部の上までの高さ)。

7) 人間の感覚的反応に対応させた尺度。

үнэр авах газар (匂いを感じる距離), дуу хүрэх газар (声の届く距離), хараа тусах газар (視界の届く距離)。

8) 家畜の脚の運びに対応させた尺度。

айл (アイルの距離), саахалт (隣のアイルまでの距離, ойр саахалт [近い саахалт], хол саахалт [遠い саахалт] の区別あり), үдийн газар (昼間に移動する距離), өдрийн газар (日出から日没まで移動する距離), хоногийн газар (一昼夜かけて移動する距離), сарын га-

分たちでも実行していたのである。したがって、ナイマン族とともにいたチャムカが自分の民人を失い、人びとが散り散りになったとき、彼らが最初からいっしょだった成員ごとに別れたのは疑い得ない。だから、そのように別れた一つの「ガル」とともにチャムカは残されたのである。その「ガル」は五人（「十戸の長官の子」あるいは「白身の人の子」+「三人の僚友」+「一人の弟」）から成っていた。この節はチャムカの疲弊している姿を描いてはいるが、離散して取り残された、少数とはいえ人びとを関係づける集団、という意味も保持している。そのような「ガル」は、心理的な一体感をもつ者から構成されているため、集団でチャムカを捕え、チンギス・ハーンのもとへ連れてきたのである。しかし、チンギス・ハーンは「己が本来の汗に手を致せし人をなんぞ生かすべき、かかる人誰に友たるべき」といって、その「ガル」を斬り捨てさせたのである。当時の「ガル」という概念は、若干の変容を受けたものの、その基本的な意味において保持され残されてきたため、「火（ガル）と煙が、氏族集団の存立の象徴であり、基本的な特徴でもあると見なされていた痕跡が、現在でも、家族や一団の人びとをその火（ガル）や煙、家屋によって代表させて了解するところに残っており、このような痕跡はかなり広範に存在する」²⁹⁾。このことは、19～20世紀のモンゴル史の多くの史料や文書館資料が証明してくれる²⁹⁾。

おわりに

『モンゴル秘史』の中に現われる例にほぼ基づき、「三」「五」「九」という数のもついくつかの象徴的な特徴について、三章にわたって上に述べてきたが、これらの数の象徴的な意味を多面的かつ十分には明らかにすることはできなかった。しかしながら、モンゴル人の心理的・感覚的特性、伝統的な習慣、時間や距離に関する数の知識、信仰などに基いて、モンゴルの口承文芸と書写文学に数の象徴的表現が浸透し、その芸術的な表現のもつ微妙な味わいをさらに深め、その対象範囲をさらに広げてきたということは、はっきりといえるであろう。したがって、「三」「五」「九」だけでなく、他の偶数、奇数についても、当時のモンゴル民族やモンゴル民族と歴史的・文化的に関係のあったアジアの民衆の遺産と関連づけ、研究をさらに深めることが、モンゴルの象徴学の研究に新たな寄与をなすことは疑い得ない。

(1994年4月20日)

註

1) ドジョーギーン・ツェデブ、(訳) 岡田和行「モンゴルの口承文芸と書写文学における魔法と前

90	Хаан түнгэл аав Гатан тунгалаг ээж хоёр нь Миний хүү. Гурван сар гөрөөлдгөөн Гурав хоноод	偉大なる父王と 清らかなる母妃の二人は 「わが息子よ、 三ヶ月かかる狩りに出かけたはずなのに 三日泊まって
95	Юунд ирвэ гэжээ	どうして戻って来たのだ」といった。

Гөшөө чулуун зүрхт Хүвэй Буйдар хүү. «Монгол ардын баатарлаг тууль», *Studia Folclorica*, Том. I, Fasc. 7, Эмхтгэн боловсруулж өмнөх үг тайлбар сэлт үйлдсэн Г. Ринчинсамбуу, УХХЭХ, Улаанбаатар, 1960, 23-р тал.

- 15) «Merged Yurqu-yin orun», Ündüsüten-ü keblel-ün qoriy-a, (民族出版社, Begejin, (北京), 1988, pp. 1178-1181.
- 16) Ч. Жүгдэр. «Монголд феодализм тогтох үеийн нийгэм, улс төр, гүн ухааны сэтгэлгээ (Эртнээс XIV зууны хүртэл)», ШУАХ, Улаанбаатар, 1989, 33-р тал.
- 17) Ч. Далай. «Монголын бөөгийн мөргөлийн товч түүх», *Studia Ethnographica*, Том. I, Fasc. 5, ЭШХ, 1959, 35-р тал.
- 18) Д. Лхам. «Мянгад ардын зан үйл, аман зохиол», Улаанбаатар, 1991, 67-р тал.
- 19) Ч. Далай. «Монголын бөөгийн мөргөлийн товч түүх», *Studia Ethnographica*, Том. I, Fasc. 5, ЭШХ, 1959, 39-р тал.
- 20) С. Дулам. «Дархад бөөгийн уламжлал», МУИС-ийн хэвлэл, Улаанбаатар, 1992, 39-р тал.
- 21) 亡くなったイエスゲイ・バトゥルの家の近くには八頭の淡栗毛色の去勢馬が泥棒に盗まれたとき、テムザンが尾の短い薄黄色の馬に乗って追いかけた (第90節)。これは、盗まれた「八頭の淡栗毛色の去勢馬」に、残った「尾の短い薄黄色の馬」を加えると、「九頭の淡栗毛色の去勢馬」となることを示している。なぜなら、淡栗毛色 (шарга) と薄黄色 (хонгор) は極めて近い馬の毛色だからである。шарга と хонгор のまざり合った хонгор шарга という馬の毛色もある。
- 22) Ш. Гаадамба. Монгол ардын үлгэр. *Studia Folclorica*, Том. XIV, Fasc. 2, ШУАХ, Улаанбаатар, 1987 (1984), 106-р тал.
- 23) Injannasi. «Köke sudur», Ded debter, Öbür monggul-un arad-un keblel-ün qoriy-a (内蒙古人民出版社), Kökeqota (呼和浩特), 1957, pp. 1232-1249.
- 24) 人体はその全体が、腺 (суваг) あるいは管 (судас), 骨 (яс) あるいは軟骨 (мөгөөрс), 肉 (мах) あるいは脂 (өөх), 血 (цус) あるいは体液 (ус), 皮 (арьс) の「五つ」から成っているといわれる。人の体内の器官は、腎臓 (бөөр), 心臓 (зүрх), 肝臓 (элэг), 肺臓 (уушиг), 脾臓 (дэлүү) の「五つ」から、骨は頭蓋骨 (толгой), 脊柱 (сээр нуруу), 肩胛骨 (дал, сүүж [股関節] の場合もある), 肋骨 (хавирга), 骨髄 (чөмөг) の「五つ」から成るといわれている。
- 25) Живовани дель Пано Карпини. «Монголчуудын түүх», УХГ, Улаанбаатар, 1988, 18-19-р тал. (カルピニ ルブルク【中央アジア・蒙古旅行記】、護雅夫訳、桃源社、1979年、14-15頁.)
- 26) А. Очир. "ОУТО", "УТКУ" хэмээх түүхэн нэрийн тухайд. *Studia Historica*, Том. XIV, Fasc. 4, ШУАХ, Улаанбаатар, 1979, 43-р тал.
- 27) 以下に挙げたいいくつかの文献が「ガル (гал)」について言及している。
 - a) 「『ガル』は、各十人の集団——巻狩りの十人の集団 (годоли) などのための、一つの電^{***}の名称である。自分の『ガル』を探し出すためには、その所属する氏族名や部族名を叫ぶのである」(Ц. Жамцарано. «Об облавах у ордосцев», *Studia Mongolica*, Том. I, Fasc. 6, ЭШХ, Улаанбаатар, 1960, стр. 3.)

Дожоогийн ЦЭДЭВ
Казуюки ОКАДА (орч.)

- зар (一カ月かけて移動する距離), жилийн газар (一年かけて移動する距離).
- 9) 畜群の放牧地に対応させた尺度 (ゲルから近い順に), хурганы билчээр (子羊の放牧地までの距離), тугалын билчээр (子牛の放牧地までの距離), морины аргамжааны газар (脚を縛った乗用馬のいる所までの距離), хонины билчээр (羊の放牧地までの距離), үхрийн билчээр (牛の放牧地までの距離), адууны билчээр (馬の放牧地までの距離).
- 10) 道具を使って測る長さ.
ташуур (轆の長さ), уурга (馬捕竿の長さ), сур (皮紐の長さ, ачилгын сур [荷物用の皮紐], аргамжааны сур [馬の脚を縛る皮紐] の区別あり), нум газар (弓の長さ, их гарын нум [大], дунд гарын нум [中], бага гарын нум [小] の区別あり), суман газар (矢の届く距離, зэв онтусгах газар [矢尻の届く距離]), мод газар (1 m, または1 霧里 [約1.06 km]), бээр газар (1 ベール [約2 km]), өртөө газар (1 ウルトン [約30~40km]).
[以上, 註5から10までの長さの単位について, 詳しくは, Ч. Содном. Монгол ардын уртын хэмжүүр (Ардын мэдлэгээс). *Studia Museologica*, Tom. I, Fasc. 3, ШУАХ., Улаанбаатар, 1968, 13-35-р тал. を参照されたい——訳者].
- 11) 「ゲルハド族の間では, 息子が嫁をもらって結婚するとき, 結婚初日に彼らのために, 『住居用の父なる茅屋 (оронгийн эцэг овоохой)』と『電用の父なる三つの石 (голомтын эцэг гурван чулуу)』とあって, 仮小屋を立てて, 三つの石を支えとして置き, 火を焚いて茶を沸かしてやるのである. そしてその後, 本当のゲルを建ててやる習慣があった. また, モンゴル人ならだれでも, 隊商や狩猟に出かけるなど, どこか無人の草原に行つて過ごす場合, このような三つの石を使つていたのである」(Х. Нямбуу, Ж. Цэвэгсүрэн. Нэгэн монгол тулганы бүтэц хөгжлийн онцлогоос. *Studia Museologica*, Tom. I, Fasc. 7, ШУАХ., Улаанбаатар, 1968, 122-р тал.)
「西モンゴルのミヤンガト族の婚姻儀礼では, 婿側が嫁を連れて来てから, 新しいゲルの近くに三本の本で仮小屋を立て, そこに新婦を招き入れて座らせ, 三つの石を置き, 火を焚いて鍋で乳を泡立たせて沸かし, 鍋に残ったホサム (乳の残りかす) を嫁に味わわせ, これが終わると, 嫁を新居に入れてやるのである. これは, 仮小屋を祖先が暮らしていた住居の象徴として敬い, 三つの石を電の起源として尊重していたがためである」(Б. Сандаг. Мянгадын гарал үүслийн асуудлаас. *Studia Ethnographica*, Tom. IV, Fasc. 5, ШУАХ., Улаанбаатар, 1969, 84-р тал.)
- 12) Х. Пэрлээ. «Гурван өгүүлэл», *Studia Mongolica*, Tom. III, Fasc. 13-15, ШУАХ., 1962, 34-р тал.
- 13) チェクチェル山のシラ・ケエル (Цэгцэрийн Шар хээр, *Segber-un Sira-keere*) は, 現在のモンゴル国ドルノド県のセルグレン郡とツァガーン=オボー郡の境界にある, アルタチ峡谷 (Алгачийн хоолой) とガル谷原 (Галын хөндий) を指している (O. Сүхбаатар. Монголын нууц товчооны газар усны нэрээр мөшгөхүйд. «Үнэн», 1992, No. 53.)
- 14) Өнчин цагаан ботго
Гурван жилийн хол газрыг
Гурван сараар товчлон
Гүялгээд байдаг нь энэ (гэв гэлээ хө)

孤兒の白き子駱駝・・・
三カ年行程の遠き地を
三カ月に短縮し
流れるよう走って行くよ, これは (といった)

Сариг цагаан ингэний өнчин цагаан ботго. «Дуутай Мөндөр (Монгол ардын туульс)». Эмхтгэн боловсруулж оршил бичсэн Б. Катуу, Р. Нарантуяа, АБЯ-ны сурах бичиг сэтгүүлийн нэгдсэн редакцын газар, Улаанбаатар, 1989, 98-р тал.

- 85 Гурван түмэн цэрэгтэй, 三万人の兵と、
Гучин гурван баатартайгаан 三十三人の英雄たちとともに
Айсуйн барааг харж (フベン・サイン・ボイダル・フーが) やって来る姿を見て
Шөнө дундын хирд 真夜中ごろに
Гэртгэн хүрч иртэл, 家に帰って来ると、

Монгол бэлгэдэлгүйг судлахад нэгэн чухал хэрэглэгдүүн нь «Монголын нууц товчоо» хэмээх монгол туургатны түүх, угсаатны зүй, соёл утга зохиол, хэлний дурсгалт бичиг мөн. «Монголын нууц товчоо»-нд тоо, түүгээр илэрхийлсэн утгын харьцаа олонтаа гарсан нь XIII—XIV зууны үед монгол туургатны дунд тоог өргөн хэрэглэж байсны жишээ, урьд үеэс уламжлал бүхий тооны мэдлэгийн төвшин хир хэмжээнд байсны гэрч юм. «Монголын нууц товчоо»-ны дотор эдүгээ судлалгаанд төдийлөн хөндөг дөөгүй шахам байгаа бэлгэдлийн утга агуулсан тэгш хийгээд сонглон тоо цөөнгүй бийгээс эл өгүүлэлд «гурав», «ес», «тав»-аар жишээлэн авч үзсэн болно. Үүнд

1. «Гурав» гэсэн тоог, орон зайн хол ойрыг илэрхийлэх (§4), хугацаа заасан үгтэй холбож цагийн бүхэл бүтэн ухагдахуун илтгэх (§67, 80, 90), тэрчлэн баатрыг улам тод товгор болгон дүрслэхэд түгээмэл хэрэглэж байсныг жишээ баримтаар нотолож, XIII зууны үед буюу түүнээс ч өмнө монголчуудын сарын доторхи цаг хугацааны үндсэн нэгч «*surban*» байсан болов уу гэсэн санаа дэвшүүлэв.

2. Эрт дээр үеийн уламжлалыг хадгалсан гал тахих, уул ус, овоо тахих зан үйлд болон бөө мөргөлийн ёс гурийд «гурав»-ын тоог, түүнийг хэдэнтэй үелэн давтаж олшруулсан (3х3=9) ыг эрхэмд тооцож байжээ. «Ес»-ийн тоо нь «гурав»-ын утга бэлгэдлийг хадгалахын хамт өөрнөө бие даасан шинжийг басхүү агуулдаг байсныг (§80, 103, 202) зарим жишээгээр тодосгож, түүний тэнгэр газрыг шүтэх шүтлэг, бөөгийн мөргөлтэй холбоотойн учрыг тодруулав.

3. «Тав» гэсэн тоо нь эв нэгдлийн хийгээд бүгэц бүрэлдэхүүний нэгдмэлийн утга бэлгэдлийг (§19, 20) илэрхийлж иржээ. XIII зууны үед «гал» нь тахилга, хүндэтгэл, ариутгал, сүр жавхлангийн бэлгэ тэмдэгийг илэрхийлсний зэрэгцээ таван хүн нийлж «гал» бүрдүүлдэг ёсон байсан болов уу хэмээн үзэв.

«Монголын нууц товчоо»-ны жишээнд тулгуурлан дээрх гурван хэсэгт дурдсанаас үзэхэд монголчуудын санах сэтгэх онцлог, уламжлалт зан заншил, цаг тооны мэдлэг, шүтлэг мөргөл гэргүүтнээс үндэс улбаа авч монгол ардын аман зохиол болон бичгийн утга зохиолд тооны бэлгэдэл нэвтэрч, уран дүрслэлийнх нь өнгө аясыг тодруулж, хүрээ царааг нь улам баяжуулж ирсэн гэдэг нь тодорхой байна. Тийм болохлоор «гурав», «ес», «тав»-ын төдийгүй бусад тэгш, сондгой тоонуудыг тухайн үеийн монголчуудын болон тэдэнтэй түүх соёлын холбоо хэлхээтэй Азийн ард түмний өв сантай холбож гүнзгийрүүлэн шинжлэх нь монгол бэлгэдэлзүйн судалгаанд шинэ нэмэр нөхвөр болох нь эргэлзээгүй билээ.

ГАРЧИГ

- b) 土 謝 函 汗 部 の 王 侯 ツェレンドルジ の 旗 の 札 薩 克 バヤン が、 嘉 慶 十 三 年 (1808 年) に 理 藩 院 に 送 付 し た 訴 状 の 中 で、 「ハガス という 地 で、 バヤンダイ は これらの 者 ども を 三 十 三 の ガル の 民 と い っ て い る が、 それ ぞ れ (の ガル) に 何 人 の 民 が い る の か 分 か ら な い」と 述 べ て い る (モ ン ゴ ル 国 立 歴 史 中 央 文 書 館、 嘉 慶、 2-22-44、 「Ардын заргын бичиг」、 Monumenta Historica, Tom. IV, Fasc. I, Эмхтгэн боловсруулсан Ц. Насанбалжир, Ш. Нацагдорж, ШУАХ., Улаанбаатар, 1968, 30-р тал.)。
- c) 「モンゴル民族には、旅に出たとき、経験豊かな旅人に信頼を置いてつき従い、一つのガル (гал бааз) となって力を合わせる旅の協力形式が、古くから受け継がれてきた」 (Цэрэнгийн Насанбалжир. «Монголын мал аж ахуйн хөтлөлтийн уламжлал, шинэтгэл (ХБХ зууны эцэс, XX зууны эхэн)». ШУАХ., Улаанбаатар, 1978, 49-р тал.)。
- d) 「モンゴル民族には、一つの隊商に十頭の駱駝を割り当て、二十頭の駱駝を一つの基地 (бааз) の輸送手段とし、二人の運搬人が一つのガルとなって行く決まりがあった」 (*БНМАУ-ын угсаатны зүй», I боть («Халхын угсаатны зүй (XIX-XX зууны зааг үе)». Редактор С. Бадамхатан, Улаанбаатар, 1987, 61-р тал.)。
- e) 「旅などで一つの同じ集団となって行くこと；一つのガルの旅人 (нэг гал аянчин), Галの兄 (галын ах——旅の一つのガルの頭領)」 (Я. Цэвэл. «Монгол хэлний товч тайлбар толь», УХХЭХ., Улаанбаатар, 1966, 134-р тал.)。
- f) 「ガル (Gal) —— 旅路にともに出て同じ鍋の食事をとる一団の人びと、一つのガルによる旅 (nige gal ayan)」 (Sečenčoyu. «Mongyul üsüg-ün ijayur-un toli», Öbür mongyul-un arad-un keblei-ün qorig-a [内蒙古人民出版社], Kökeqota [呼和浩特], 1988, p. 1226.)。
- g) 「わがモンゴルでは、旅の道中で焚火をする所や狩人の宿営する所をオトグ (отог) と呼んでいた, гал отогの狩人, отогの旅人, などというように……」 (Ш. Нацагдорж. «Сум, хамжлага, шавь ард». ШУАХ., Улаанбаатар, 1972, 18-р тал.)。
- (訳者付記) 本訳稿における「モンゴル秘史」のローマ字転写, 日本語逐語訳, 総訳は小澤重男氏の以下の著書に拠った。
 「元朝秘史全訳 (上)」, 風間書房, 1984年。
 「元朝秘史全訳 (中)」, 風間書房, 1985年。
 「元朝秘史全訳 (下)」, 風間書房, 1986年。
 「元朝秘史全訳続攷 (上)」, 風間書房, 1987年。
 「元朝秘史全訳続攷 (中)」, 風間書房, 1988年。
 「元朝秘史全訳続攷 (下)」, 風間書房, 1989年。

Оршил
Foreword

5
6

Удиртгал

7

Тэргүүн бүлэг

“Монголын нууц товчоо”-ны бэлгэдлийн соёл - түүхийн хам нөхцөл, хамрах хүрээ

25

Дэд бүлэг

“Монголын нууц товчоо”-ны бэлгэдлийн гол ай
 1. Тооллын бэлгэдэл
 2. Өнгө зүсмийн бэлгэдэл
 3. Зөн совингийн бэлгэдэл

61
66
104
122

Гутгаар бүлэг

“Монголын нууц товчоо”-ны бэлгэдлийн цогцолбор, чуулбар
 1. Хувцасны бэлгэдэл
 2. Уран үгийн дүрийн бэлгэдэл

153
156
185

Дүгнэлт

219

Ном зүй

223

Summary

237

Хавсралт - нэг

“Эрдэмтэн мэргэдийн бодол эрэгцүүлэл оршибай”

241

CONTENTS

Хавсралт - хоёр

"Монголын нууц товчоо"-ны ертөнцөд 283

- Монгол ардын аман зохиол болон бичгийн уран зохиол дахь ид шид, зөн совингийн тухайд /Монгол ардын баатарлаг туульс, "Монголын нууц товчоо"-ны харилцаа холбооны асуудалд/ Япон хэлээр орчуулсан Казуюки Окада

- "Монголын нууц товчоо"-ны тооны утга бэлгэдлийн асуудалд. Япон хэлээр орчуулсан Казуюки Окада

Foreword 5

Introduction 6

Chapter One 7

The Cultural and Historical Spheres of the Symbolism of "The Secret History of the Mongols" 25

Chapter Two

The Main Categories of the Symbolism of "The Secret History of the Mongols " 61

1. Symbols of Numbers 66

2. Symbols of Colours 104

3. Symbol of Intuition 122

Chapter Three

Complex and Ensemble of the Symbolism of "The Secret History of the Mongols" 153

1. Symbols of Clothing 156

2. Symbols of Expressions 185

Conclusion 219

Bibliography 223

Summary 237

Appendix I

"Thoughts of Scholars" 241

Appendix II

The world of "The Secret History of the Mongols ". 283

- On Magic Powers and Intuition in the Oral and Written Mongolian Literature.

(Problem of the Connection between the Mongolian Heroic Epics and "The Secret History of the Mongols ") translated into Japanese by Kazuyuki Okada

- Problem of the Symbols of Numbers of "The Secret History of the Mongols", translated into Japanese by Kazuyuki Okada.

Дожоогийн Цэдэв
"Монголын нууц товчоо"-ны бэлгэдэл зүй
Зурагчимэглэлд С.Бадралын хуучны
зургийн цуглуулгаас ашиглав.
Компьютерт шивсэн М.Алтанцэцэг, Н.Ганхуяг
Эхийг бэлтгэсэн Д.Цэнд-Аюуш, Л.Буд, Ц.Тамир
Хавтасны дизайныг Ө.Төгөлдөр
"Интерпресс" ХХК-д хэвлэв